

ШАРҚ ЮЛДУЗИ

Адабий-бадиий, ижтимоий-сиёсий журнал

1931 йилдан чиқа бошлаган

ЖАМОАТЧИЛИК КЕНГАШИ

Бобур Алимов	Ғулом Мирзо
Акрамжон Адизов	Абдуваҳоб Нурматов
Эркин Воҳидов	Баҳамдулло Нурабуллаев
Кенгисбой Каримов	Абдулла Орипов
Наим Каримов	Тўра Саидов
Рустам Мирзаев	Сирожиддин Саййид
Тўра Мирзаев	Йўлдош Солижонов
Иқбол Мирзо	Хайриддин Султонов
Минҳожиддин Мирзо	Рустам Қосимов

Бош муҳаррир — Улуғбек Ҳамдам
Бош муҳаррир ўринбосари — Икром Отамурод
Масъул котиб — Зиёдбек Ўринов
Наср бўлими мудири — Орзикул Эргаш

УШБУ СОНДА:

Наср

Комил АВАЗ. **СОЗАНДА** Романдан парча

Давлатбика: “Ўн икки яшарлигимда Аллоҳдан қайтган муртадлар ўғирлаб, мени Хива бозорида сотишган. Карим чийчи деган бир мусофир банда мени сотиб олиб, ёшим улғайгач, ўзининг никоҳига олган, ҳозирда шу одамнинг хотиниман, дутор билан қўшиқ айтиб, “хина ёқар” тўйларини ўтказаман...

Шеърят

Усмон ҚЎЧҚОР. *Севини бўлиб боғдан умидим*

Шеърлар

*Сен ўзинг шондирсан, сен ўзинг шоён,
Оламда поёнсиз поёним менинг.
Ҳар қандай аёнда сен ўзинг пинҳон,
Ҳар қандай пинҳонда аёним менинг.*

Адабиётшунослик

Машхура ШЕРАЛИЕВА. **НАСРДА ЛИРИЗМ ВА КИНОЯ**

Ҳар бир ёзувчи ижодида унинг барча асарларига хос, боғич бўлиб ўтадиган хусусият бўлади, бу ҳолни ёзувчи дунёқараши билан, унинг олам ва одам ҳақидаги қарашларидаги ўзига хослик билан изоҳлаш мумкин.

Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмаси йўлланмаси билан

Муҳаммад АЛИ,
Ўзбекистон халқ ёзувчиси,
Давлат мукофоти лауреати

СУЛОЛА

Очерк

(“Замондошим портретига чизгилар” китобидан)

I

Бухоро аэропортида мени дўстим, таниқли шоир ва адиб, Ёзувчилар уюшмасининг Бухоро вилоят бўлими масъул котиби Тошпўлат Аҳмад кутиб олди. Фурсатни ўтказмай, дарҳол Қоровулбозорга, Бухоро нефтни қайта ишлаш заводига йўл олдик. Биз завод директори, вилоят халқ кенгаши депутати Шамшиддин Мухторович Сайдахмедов билан учрашишимиз лозим эди.

Қоровулбозор шаҳри Бухородан олтмиш беш километр жануби-шарқда (мен негадир уни, аксинча, Бухородан ғарбда деб юрар эканман) жойлашган, ундан Бухоро-Қарши темир йўли, автомобиль йўли ўтади. Шу ерда мавжуд сардоба номидан Қоровулбозор деб аталган. Яхши сақланган бу сардобани ўн олтинчи асрда яшаган Бухоро хони Абдуллахон II бунёд этган, тарихда машҳур қирқ сардобадан бири. Эсимга тушди, бир неча йиллар аввал биз дўстлар жам бўлиб Қашқадарёнинг Касби туманидан ўтиб, Қизилқум ичида савдо карвонлари йўлида барпо қилинган, ҳозир ҳам сувга лиммо-лим бўлиб ишлаб турган Чилгумбаз сардобасини бориб кўргандик ва чой қайнатиб ичиб, қайтгандик.

Бухоро тарихини яхши биладиган ва у билан чексиз ғурурланадиган Тошпўлат Аҳмад йўл-йўлакай Қоровулбозор ҳақида бир неча ривоятлар айтиб берди. Эмиш, бир пайтлар, бу сардоба ёнида карвонсарой қурилган, бозорча пайдо бўлган. Яқиндаги тепалиқдан эса Бухоро амирининг қоровуллик буржи кўриниб турган. Бошқасида, гўё бу ерда, даставвал, бир тўп қора ўтовлар тикилган, натижада, овул вужудга келган, шундан “Қоравул” деган ном тарқалган. Учинчисида, бу ер амирнинг божхона хизмати жойлашган, хориждан келаётган савдо карвонларини назоратдан ўтказадиган манзилдир, карвонлар шундан ўтиб мамлакатга киритилган. Ижозатнома ололмаганлари молини тушириб, шу ердаги бозорда сотганлар ва ортларига қайтганлар. Шундан жойнинг номи ўз-ўзидан Қоровулбозорга айланиб кетган.

– Фикримча, мана шу учинчиси ҳақиқатга яқинроқ... – деди Тошпўлат сўзининг охирида.

– Менга ҳам шундай туюлди. Ҳар қалай бежиз жойлар эмас... Афсоналар, тахминлар, ривоятлар ўз-ўзидан пайдо бўлмайди, – дедим.

Чиндан, бу ерларнинг, умуман, хосиятли жойлар эканлигини кейин ўз кўзим билан кўрдим.

Ҳаммаси 1993 йил 12 январдан бошланди. Шу куни Бухоро вилоятида Қоровулбозор тумани ташкил этиш ҳақида муҳим қарор қабул қилинди.

Озодликка чиққанига эндигина икки йил бўлган давлатимиз ҳали дон билан нефтни хориждан валюта ҳисобига сотиб олар эди. Мустамлака замонида юртимизда, бошқа нарсаларни кўяйлик, ҳатто, мих ҳам, гугурт ҳам ишлаб чиқарилмас, бари четдан олиб келинарди. Бу ҳам ўзига хос қарамликда тутиб туришнинг синалган бир усули. Бизга иқтисодий мустақиллик керак эди, иқтисодий мустақиллик, дондан ҳам, нефтдан ҳам! Бу заруратлар заруратига айланган эди. Расмий маълумотларга қараганда, шу вақтлар мамлакатимизга четдан йилига тўрт миллион тонна дон, икки миллион тоннадан ортиқ нефть маҳсулотлари сотиб олинар экан.

1993 йил август ойида иқтисодий мустақиллигимизга хизмат қиладиган Бухоро нефтни қайта ишлаш заводи қуриш бўйича махсус 389-қарор эълон этилди. Унда келажақда мазкур заводда автобензин, авиакеросин, дизель ва қозонхона ёқилғиси ҳамда олтингугурт ишлаб чиқариш вазифа қилиб белгиланди.

Бу келажақда чинакам истиқлолимиз мўъжизасига айланадиган қудратли қорхона эди.

Даставвал, нефтни қайта ишлаш заводи қуриладиган жойлар обдан ўрганиб чиқилди: уларнинг қулай-ноқулайлиги, иқлим шароити, сейсмик ҳолати, катта йўлга узоқ-яқинлиги ва бошқа жами табиий талабларга ҳар томонлама мос келиш-келмаслиги билимдон мутахассислар томонидан назардан ўтказилди, кўздан кечирилди. Оқибатда, Қоровулбозор туманидан уч юз гектар жой танланди, завод туман марказидан етти километр кунботишда, қип-қизил чўлнинг ичида (ростдан ҳам Қизилқум) Аму-Бухоро канали ҳамда Бухоро-Қарши темир йўли бўйида барпо этиладиган бўлди. Бундан узоқ мақсад кўзланганди – токи завод битгандан кейин, Кўкдумалоқ, Шўртан ва бошқа ҳудудлардан нефть ҳамда газ конденсати маҳсулотлари ташиб келиш қулай бўлсин.

Заводнинг бу ерда қурилишига бошқа ҳаётий сабаблар ҳам бор эди. Биринчидан, бу атроф – музофотда турфа хил хомашё манбалари нефть, газ кўп, янгидан-янги конлар очилмоқда, хомашёни шу ернинг ўзида қайта ишлаш кўп жиҳатдан афзалликлар туғдирарди, чунончи, маҳсулот қулай ва арзонга тушарди. Иккинчидан, завод зиммасига Қорақалпоғистон Республикаси, Бухоро, Самарқанд, Қашқадарё, Сурхондарё, Хоразм ва Навоий вилоятлари учун зарур бўлган нефть маҳсулотларини ишлаб чиқариш, таъминлаш вазифаси ҳам юклатилганди.

Чинакамига халқимиз жасоратлари тарихини безайдиган, халқнинг қудратига ёрқин мисол бўларлик улкан ҳаракат бошланиб кетди... Йўллар солинши, темир йўл ётқизилиши, эстакадалар қурилиши, шаҳарча барпо этилиши, турар жойлар, чиройли бинолар тикланиши, инфратузилма тармоқлари тортилиши... Бу ердаги одамларнинг шижоатини, саъй-ҳаракатларини кузатган одам, келажак учун улкан кураш кетаётганига имон келтирган бўларди. Ажабо, бу ерда бунёдкорлик мўъжизалари шунчалар кўпки, бирини таърифлай десанг, бошқаси қолиб кетади. Сўзни қай биридан бошлашни ҳам билмай қоласан киши.

Чиндан ҳам кўп ўтмай, бор-йўғи икки йил мобайнида, тўқсон уч километрлик газ-конденсати келтириладиган қувур ва темир йўли Кўкдумалоқ билан Қоровулбозорни бир-бирига маҳкам боғлади... Бу завод учун жуда муҳим эди. Шу куни бутун мамлакатимиз учун эътиборли бўлган воқеа ҳам рўй берди: завод ҳудудида автоматик тарзда ишлайдиган эстакададан 1995 йил 20 май куни 54 вагон-цистерналарга қуйилган газ конденсати мамлакатимиздаги йирик қорхоналардан бири бўлган Фарғона нефтни қайта ишлаш заводига хомашё сифатида юборилди. Маълумки, мазкур завод шу пайтгача хомашёни хориждан жарақ-жарақ валюта ҳисобига харид қиларди. Энди нефть хомашёси ўзимизда ишлаб чиқарилади. Энди четдан сотиб олинмайди. Бу кунни озод Ўзбекистонда нефть мустақиллигига асос солинган кун, деб баҳолайдилар.

Агар таъбир жоиз бўлса, бу кунни мустақил Ватаннинг нефть солномасини бошлаб берган, номи катта ҳарфлар билан ёзиладиган кун дейиш мумкин.

– Мен ўша кунларнинг гувоҳи бўлганман, – деди Тошпўлат Аҳмад. – Ҳа, ўз кўзим билан кўрганман, ёзганман ҳам. Байрам бўлиб кетган. Бунинг аҳамиятини халқимиз жуда яхши англайди...

Заводнинг барпо этилишида дунёнинг ўндан ортиқ мамлакатларидан келган мутахассислар иштирок этди. Даставвал, етук нефть мутахассислари жамланган махсус гуруҳ ҳамкор қидириб, дунёдаги машҳур нефть заводларнинг қурилишларида қатнашган, номи чиққан фирмалар ва компаниялар фаолиятини бирма-бир синчковлик билан ўрганиб чиқди. Жуда кўп мулоҳазалар, хулосалар тарозига қўйилиб кўрилди, оғир-енгили, фойда-зиёни босиқлик билан теран таҳлилдан ўтказилди, шундан кейингина етти ўлчаб бир кесилди: ҳамкор сифатида Франциянинг энг илғор замонавий техника ва технологиялари, фан ютуқлари асосида иш олиб борадиган машҳур “Текнип” фирмасини танлаб олишга келишилди. “Текнип” фирмаси завод қурилишида 262 миллион доллар миқдорда ўз ҳиссаси билан қатнашадиган бўлди. Озод Ўзбекистон давлати ўз тамойилига содиқ қолди: хорижий давлатлар билан ҳамкорлик қилишда тенг манфаатлар, муносабатлар йўлидан борди ва бунда ўзининг юксак салоҳиятини намойиш этди. Заводнинг мураккаб лойиҳаларини амалга оширишда дунёнинг кўп мамлакатларидаги ташкилотлар ўртасида холисона тендер ўтказилди, унда Туркиядаги машҳур халқаро пудратчи ташкилот “Гама”нинг олдига тушадигани топилмади.

Орадан бор-йўғи тўрт йил ўтиб, 1997 йилда қип-қизил чўл ўртасида Нефтчилар кўрғони бўй кўргизди, бир юз қирқ учта коттеж қурилди. Бу ҳақда кейинроқ сўз юри-тамыз.

Заводни барпо этиш асносида, келажакда заводда ишлайдиган мутахассисларни тайёрлаш ишлари ҳам бирга қўшиб олиб борилганини айтиб ўтиш керак. 147 нафар мутахассис – уларнинг орасида механиклар, технологлар, нурчилар ва бошқа касб эгалари бор эди – Фарғона нефть ва газ техникумига юборилиб, махсус тузилган дастур асосида етук мутахассислар дарсларида қатнашдилар ва ўз билимларини оширдилар. Кейинроқ 67 нафар мутахассис Франция, Бельгия, Англия, Корея, Япония, Голландия, Греция ва Австриядаги олий ўқув юрларида, йирик фирмаларда ўз билиму малакаларини қиёмига етказиб қайтдилар.

Бухоро нефтни қайта ишлаш заводининг 1997 йил 22 августга белгиланган ишга туширилиш куни яқинлашмоқдайдди. Жамоат вакиллари, оддий фуқаролар, давлат ходимлари, узоқ-яқин хорижий мамлакатлардан келган меҳмонлар – бари Қоровулбозор томон оқиб келарди. Ростдан ҳам, шу куни барча йўллар Қоровулбозорга элтарди, дейилса муболаға бўлмас. Ҳаммада юксак кайфият ҳукмрон, мусиқа садолари янграб турибди. Ана, заводга биринчи директор бўлиш насиб этган Ш.Сайдахмедов, бош муҳандис Р.Абдукаримов, қурилиш дирекцияси директори Ю.Кочнев, Франция “Текнип” компанияси раҳбари П.Вайо, завод қурилишида қатнашган франциялик мутахассислар гуруҳи раҳбари Жан Клод Адам, Туркиянинг “Гама” компанияси вакили, заводнинг технологик қурилиши директори Метин Эрдўгмуш, “Бухоронейтқурилиш” ҳиссадорлик жамияти раиси А.Ражабов ва бошқа кўп меҳмонлар, бемисл қилинган меҳнат самарасини кўриш иштиёқида ҳаяжон ичида тантанали онларни кутишарди.

– Бундан бир неча йил олдин Қизилқум саҳросининг ўртасида, аждодларимиз тили билан айтганда, “одам юрса оёғи, куш учса қаноти куядиган”, чўлу биёбонда энг замонавий, энг улкан завод қад кўтаради, деб айтганимизда, баъзи бировлар афсона, деб ўйлагани ҳеч кимга сир эмас, – деди Президентимиз Ислон Каримов Бухоро нефтни қайта ишлаш заводининг тантанали очилиш маросимида сўзлаган нутқида. – Мана, бугунги кунда халқимиз иродаси билан, хорижий дўстларимизнинг фаол иштирокида афсона ҳақиқатга айланди. Мустақиллигимизни мустаҳкамлаш йўлида яна бир дадил қадам қўйилди.

Барчангизни нафақат бугунги ҳаётимизда, балки келажак ҳаётимизда ҳам муҳим ўрин тутадиган, иқтисодий салоҳиятимиз юксалишига улкан ҳисса қўшувчи мана шу завод ишга тушиши муносабати билан чин кўнгилдан табриклайман!

Гулдурос қарсақлар садоси атрофни тутиб кетди.

Давлатимиз раҳбари ўз нутқида ҳар йили 2,5 миллион тонна газ конденсатини қайта ишлаб чиқаришга мўлжалланган заводни миқёс ва техник жиҳозланиши бўйича бемалол XXI аср иншоотлари сафига қўшиш мумкинлигини урғулаб, мамлакат учун стратегик аҳамиятга эга эканлигини алоҳида таъкидлади. Айниқса: “Барчангизни Ўзбекистон тарихидагина эмас, ҳар биримизнинг таржимаи ҳолимиз ва тақдиримизда юз берган қутлуғ воқеа – Бухоро нефтни қайта ишлаш заводининг ишга тушиши билан яна бир бор муборақбод этаман!” сўзлари жаранглаганда, ҳамманинг юраги фахру ифтихордан тўлқинланиб кетди! Ҳа, Мустақил Ўзбекистонда барча нарса – йўл солинишидан тортиб, бино қурилишигача, улкан иншоотларгача бари инсон учун қилинади...

II

Тошпўлат Аҳмад билан икков гурунглашиб, Қоровулбозордаги заводга қандай келиб қолганимизни ҳам билмабмиз. Битта-ярим ёмғир томчилай бошлаган эди. Машинадан тушаёганимизда, завод дарвозасида ичкаридан бир йигитнинг шаҳдам қадам ташлаб бизга пешвоз чиқаётганини кўрдик. “Заводнинг директори Шамшиддин Мухторович Сайдахмедов, бизларни кутиб олишга одам чиқарибди-да!” дедим ичимда мамнуният билан. Чунки аксарият ҳолларда, борганда, идоралар олдида ҳеч ким бўлмайти, ўзимиз сўраб-суриштириб ичкарига кириб борамиз.

Тошпўлат Аҳмад ҳалиги йигит билан аввалдан таниш эканми, қуюқ кўриша кетди, кейин мени таништирди. Саломлашдик.

– Хуш келибсизлар! Қани, ичкарига марҳамат! – деди йигит жилмайиб очиқ чеҳралик билан.

– Бу киши мана шу заводнинг директори Шамшиддин Мухторович Сайдахмедов бўладилар! – деди Тошпўлат Аҳмад менга қараб.

– Ие! Шунақами? Ўзлари овора бўлибдилар-да!

Кўнглимиз ажабтовур сув ичгандай бўлди. Шамшиддин Мухторович Сайдахмедов чиндан ҳам серғайрат, йигитлардай чаққонлик билан ҳаракат қиларди, ундаги кичик феъллик, камтарлик, очиқ юзлиликни кўриб, унинг нечоғлиқ инсоний фазилатларга эга эканлигини ҳис этдик.

– Завод дастлаб очилганида икки минг атрофида ишчи ўрни яратилган эди, – дейди Шамшиддин Сайдахмедов. – Ҳозир, яқиндагина қип-қизил чўл ҳисобланган ерда, бугун 3200 та одам меҳнат қилади. Кўпроқ ишчи ўринларини етказишни ўйлаяпмиз... Президентимизнинг 2006 йил 5 январда қабул қилган “Йирик саноат корхоналари билан касаначиликни ривожлантириш асосида ишлаб чиқариш ва хизматлар ўртасида кооперацияни кенгайтиришни рағбатлантириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги Фармони айна муддао бўлди. Фақат заводнинг ўзида эмас, балки вилоятда ҳам ишсиз кишиларни иш билан таъминлаш мақсадида, вилоятимизнинг аҳолиси зич Шофиркон ва Ғиждувон туманларида касаначилик тикув корхоналарини очдик. Уларда ишчи коржомалари, енгил автомобилларга ғилофлар, ички кийим, сочиқлар, пойабзаллар, инсон ҳаёти учун зарур бўлган жами ўттиз икки хил маҳсулот ишлаб чиқарилмоқда. Завод бўйича 632 касаначи бўлса, кўпчилиги аёллар, шундан Шофиркон билан Ғиждувонда 250 та киши уйда ўтириб меҳнат қилади. Барчаси меҳнат дафтарчасига эга. Касаначиларимиз кейинги пайтда жами 1 миллиард 350 минг сўмлик маҳсулот ишлаб чиқардилар...

Завод директори ўз суҳбатини машҳур корхонанинг залворли кўрсаткичлари, халқаро алоқалардаги муваффақиятлар, маҳсулотлар ҳажми, юқори сифати ҳақидаги сўзлардан бошламади, қатор-қатор рақамларни келтирмади ёки ўзи ҳақида ҳикоя қилишга киришиб кетмади, балки, даставвал, заводда ишлаётган одамларнинг турмуш-тарзи, шароити, уларнинг оғирини енгил қилиш, кўмак бериш каби ёруғ ташвишлардан гапирди. “Одамларнинг ғамини емоқ, ўзимга тилаган роҳат-фароғатдан ортиқроқдир!” деган эди соҳибқирон Амир Темур бобомиз. Ҳамма нарса инсон учун эканлигини таъкидлаб келади Юртбошимиз Ислон Каримов.

– Шаҳарчамизда қурилган коттежлар сони 700 тага етди... – деди Шамшиддин Сайдахмедов. – Шаҳарчамиз жуда обод, мен нефтчилар шаҳарчасида яшаётган аҳолининг турмуш тарзи шаҳардагилардан қолишмасин дейман. Уларнинг барчаси заводимиз одамлари. Ҳозир уларнинг турмушини кўрган кишининг ҳаваси келади. Улар сўлим шаҳарларда одамлар қандай қулайликка эга бўлсалар, шунга эришганлар.

Бориб шаҳарчани кўрдик. Ҳақиқатда ҳам, завод билан шаҳарчани ҳисобга олса, Қизилқумдаги мўъжиза, дейиш ўринли. Равон кўчаларга боқиб кўз яйрайди. Бу ерда бугун шифохона, поликлиника, дорихона, дам олиш масканлари, маиший-соғломлаштириш мажмуи, почта алоқаси бўлими, меҳмонхона, коллеж, мактаб, мусиқа мактаби, “Бойчечак” болалар боқчаси, 725 ўринга мўлжалланган маданият саройи ва ҳоказо иморатлар кўзга ташланади. Янги туғруқхона ишлаб турибди. Тирик жон учун зарур бўлган маданий-маиший, тиббий, транспорт, ҳаммом, нон мини-заводи, деҳқон бозори, турли дўконлар хизмати йўлга қўйилган. Ёшлар маркази ҳаммиша ёшлар билан обод. Ораста шаҳарчани кўрган одам у ердаги саришталикка, тозалikka назар ташлаб, ободончиликни кўриб, ҳавас қилиб, дабдурустан курорт шаҳар эканми, деган хаёлга ҳам боради.

Соғломлаштириш мажмуасида бўлганимизда, унинг заллари ёш спортчилар билан гавжум эканини кўрдик. Мажмуа мутасаддиси Бобошер Раҳимовдан:

– Мажмуага қанча одам қатнашади? – деб сўрадим.

– Ҳозир залда 400 дан ортиқ бола машқлар билан шуғулланмоқда, – деди у. – Шаҳарча спортчилари ўртасида турли мусобақалар ўтказиб турилади. Завод ишчи-хизматчилари ўртасида волейбол, шашка, шахмат, стол тенниси, арқон тортиш бўйича мунтазам мусобақалар уюштирилади. Соғломлаштириш мажмуасининг спорт йўриқчиси Матлуба Муродова мамлакатимиз Мустақиллигининг 20 йиллиги муносабати билан “Буюк ва муқаддасан Ватан” шиори остида ўтказилган VI-анъанавий Республика “Аёллар спорт фестивали”даги фаол иштироки учун Ўзбекистон хотин-қизлар кўмитаси, Ўзбекистон Республикаси Маданият ва спорт ишлари вазирлигининг дипломи билан тақдирланди...

Ҳали Қоровулбозорга келмай туриб, шаҳарчада барпо этилган беш гектарли зилол сувли кўлнинг шаҳарчани безаб, кўрк бўлиб тушгани таърифини эшитгандик. Ростдан ҳам, мақтанса мақтангудек кўл экан. Унга завод маъмурияти бир миллиард икки юз миллион сўм сарфлаганини кейин сўраб-суриштириб билдим.

– Кўлимизга ҳали ном қўймадик... Номи ҳозирча, “Нефтчиларнинг “Қора денгизи”... – жилмайиб дейди Шамшиддин Сайдахмедов. – Бор-йўғи икки йил аввал бу ерлар ўт-ўланлар босган юлғунзор жойлар эди. Қум барханлари, гармсел ҳукмронлик қиларди бу ерларда. Жазирама иссиқда дам оладиган оромгоҳимиз бўлишини кўпдан ўйлардик. Икки юз минг куб метр тупроқ ташиб келинди. Чиройли асфальт йўлкалар солинди, пляж қилинди. Кўл соҳилларига кўргандаёқ кишининг кўнглини кўтарадиган, аллақандай масъуд туйғулар уйғотадиган, ёқимли кайфият бағишлайдиган махсус денгиз қуми тўшалди. Одамлар ўзларини денгиз бўйида юргандек ҳис этсинлар, дедик-да... Келганлар кўлда сув велосипедлари, эшакли ва моторли қайиқларда сайр қиладилар. Ўзим ҳам ёз оқшомларида рафиқам Манзура-хоним билан соҳилда кўл ушлашиб, ёшлигимизни эслаб, кезиб юришни ёқтираман. Кўлнинг салқин ҳавоси юзга уфуриб туради. Шаҳарча буткул нурга чулганган. Узоқда нурафшон завод чироқлари кўзга ташланади. Шу паллалар ўша уч юз гектар ерга ёйилган заводга қарасам, унда чарақлаб, атрофга нур сочиб турган қудратли прожектор, чироқлардан чаманзор бўлган масканни кўриб, ўзим ҳам дабдурустан: “Бу қандай шаҳар экан?” дея ҳайратга тушаман, кўнглимни шукроналик туйғуси қамраб олади...

Ҳа, ҳамма нарса инсон учун, инсон ҳаёти фаровонлиги учун йўналтирилган. Кўриб қувонасан киши.

III

Шамшиддин Сайдахмедовнинг ҳаётига назар ташланса, ўзбек зиёлисининг илму урфонга ва ҳалол меҳнатга йўғрилган умрини кўриш мумкин. Ростдан ҳам шундай.

Фарғона водийсининг, нафақат водий, балки мамлакатимизнинг ҳам хушманзара жойларидан бири бўлган Чимён шаҳарчаси номини эшитган заҳотиёқ кишида илиқ туйғулар уйғонади. Чунки Чимён деганда, даставвал, бу ердаги машҳур курорт кўз олдинга келади. Курортнинг минерал суви шифобахшдир, таркибига кўра, Кавказдаги Сочи-Мацеста минерал сувларига тенглашади. “Чимён” санаторийси ҳам машҳур. Лекин Чимённинг бошқа фазилати ҳам бор, бу нефть кони. Маълумки, Чимёнда 1904 йилда нефть кони очилган эди. Швециялик ихтирочи ва саноатчи ака-ука Нобеллар ҳамкорлиги томонидан ташкил қилинган “Фарғона ойл”, рус ишбилармони Пашковнинг “Чимён” фирмаси ва бошқа корхоналар нефть қазиб олиш ишлари билан шуғулланишган.

Ака-ука Нобеллар деганда: ука – Альфред Берхарн Нобель(1833-1896) билан (кейинчалик унинг сармоялари ҳисобига Нобель мукофоти ташкил қилинган), ака – Людвиг Нобелларни (1831-1888) назарда тутамиз. Альфред Нобель дунёда биринчи динамит ишлаб чиқаришни йўлга қўйган. Людвиг Нобель станоклар конструктори, ака-укалари билан ҳамкорликда Бокуда нефть саноати корхонасига асос солган. Агар ўз вақтида минг-минг тонналаб (афсуски, аниқ ҳисобини олиш қийин) қора олтинимиз йиллар давомида ака-укалар томонидан ташиб кетилганини, улар бойлигини оширганини эътиборга олсак, ҳозиргача ҳар йили жаҳоннинг турли мамлакатлари олимлари, адибларига бериладиган “Нобель мукофотлари”да бизнинг ҳам улушимиз борлигини теран ҳис этиб турамыз. Она тупроғимиз неъматни жаҳон фани, маданияти ривожига ўзининг муносиб ҳиссасини қўшиб келаётгани исбот талаб қилмайдиган ҳақиқатдир.

Худди шу шаҳарчада 1955 йилда қирқ ёшли нефтчи Мухторхўжа ака оиласида бир фарзанд дунёга келди. Унга Шамшиддин деб исм қўйди.

Мухторхўжа аканинг ўзи Чимёнда нефть кони очилганидан ўн йил кейин туғилган экан. Болалигиданоқ унда қонда ишлашга, нефть қазиб олишга қаттиқ ҳавас уйғонган. Оддий ишчиликдан касб ўрганиб, мастер даражасига етишди, ўзининг сидқидил меҳнати учун кўп орден ва медаллар билан тақдирланди. Эллик беш йил ҳормай-толмай меҳнат қилди, давлат, жамоат ва хўжалик ишларида алоҳида самарали хизмат кўрсатгани учун Мухторхўжа Сайдахмедовга шахсий нафақа тайинланди.

Оилада, табиийки, кун ора нефть конида бўлаётган ишлар ҳақида суҳбат кетар, Шамшиддин ва укаси Игамберди бу суҳбатларни жон-қулоқ бўлиб эшитардилар.

– Нефть, қора мой ўзи қора бўлгани билан инсонга фақат оқлик, яъни, яхшилик олиб келади, ўғилларим! – дерди ота. – У ернинг қаърида қаерларда ётадию қаерлардан чиқиб келади... Бу аллоҳнинг мўъжизаси. Яхши ўқиб ўргансангизлар, зўр олим бўлиб етишасизлар...

– Болаларим ўқиб олим бўлишади ҳали, дадаси! – Фарзандларига меҳр билан тикиларкан дейди Қорияхон ая.

Тийрак болалар отанинг, онанинг ҳар бир сўзини диққат билан эшитишар, дилларига жойлашга ҳаракат қилишарди. Вақт-бевақт тез-тез Нефтпрому (конни оддий тилда шундай дейишарди) томонларга боришар, заводнинг қандай ишлаётганини томоша қилишарди. Ўз-ўзидан ёш кўнгилларида ёруғ орзулар туғилар, келажакда ким бўлиш керак, деган саволларга жавоб излашарди. Бутун шаҳарча одамлари ўйинқароқ болаларга кўп ҳам қўшилавермайдиган, ўқишнинг изидан қувган бир-биридан ажралмас ака-укаларга ҳавас билан қарашарди.

Шамшиддин мактабда аъло баҳоларга ўқирди. Ўқитувчиларга энг кўп савол берардиган ҳам Шамшиддин эди, у кўпроқ билишни истарди. Уни, айниқса, кимё, физика фанлари кўпроқ қизиқтирар, масалалар ечишни ёқтирарди. Кимдир бирон масалани еча олмаса, албатта, Шамшиддиндан кўмак сўрарди. У ўқитувчиларини ҳайрон қолдириб, ҳар қанча қийин бўлса ҳам масалаларни шариллатиб ечиб ташларди.

– Сен ким бўлмақчисан? – сўради бир куни саккизинчи синфда ўқир экан Шамшиддин укаси Игамбердидан. – Мен отамизнинг касбига ҳавас қиламан, олдимга катта мақсад қўйдим, албатта, нефтчи бўламан! Ўқийман, ўрганаман!

Игамберди мактабдошлари орасида жуда тиришқоқлиги билан ажралиб турар, ўқишга жиддий ёндашар, доим аълочилар сафида юрарди.

– Уре-е-е! – кичқириб юборди Игамберди. – Мен ҳам отам изидан бораман, ака-жон! Нефтга жуда қизиқаман-да! Мен ҳам ўқийман!

– Биласанми, – деди Шамшиддин. – Нефтпромга келган кишилардан сўраб билиб олдим. Москвада Губкин номидаги Нефть-кимё ва газ саноати институти бор экан. Дунёда машҳур эмиш. Зўр институт экан-да! Худо хоҳласа, ўшанга бораман! Отамга айтгандим, хурсанд бўлиб: “Баракалла, ўғлим!” дедилар. Сен ҳам ўшанга кирасан-а, хўпми?

– Хўп!

– Қўлни ташла!

– Мана! Чин сўзим!

Иноқ ака-укалар ана шундай аҳд-паймон қилдилар. Болаликнинг орзулари беғубор бўлади, болалар ният қилганда, фаришталар ҳам омин, деяр эмиш.

1972 йилда ўн етти ёшли Шамшиддин ўрта мактабни аъло баҳоларга битириб, Губкин номидаги Нефть-кимё ва газ саноати институтига ҳужжат топшириш учун Москвага жўнади. У пайтлар водий боласининг Москвада ўқиши жуда катта обрў саналарди. Турли мамлакатлар, музофотлардан келган абитуриентлар орасида кириш имтиҳонларини муваффақиятли топширган Шамшиддин институтга қабул қилинди. Қувончли хабарни етказиш учун, дарҳол отасига телеграмма юборди. Кейин Мухторхўжа ака, ўша кунларни эслаб, кулиб бундай деганди: “Сизнинг ўқишга кирганингизни эшитишиб, ўғлим, ўртоқлар... бизни чойхонада “ювдилар”...”

Шамшиддин ўз одатига кўра, қаттиқ ўқишга киришди. Ўз олдига катта мақсадлар қўйган киши, ўзи ўрганаётган илми чуқур, бошидан пухта ўрганиши кераклигини тушунарди. Уни нефть геологияси тарихи қизиқтирарди. Бу ерда Россия нефть геологиясининг асосчиси, бу соҳада илмий мактаб яратган академик Иван Михайлович Губкиннинг сермазмун асарлари унинг диққатини ўзига тортди. У машҳур олимнинг ҳаёти ва фаолиятини синчиклаб ўрганишга киришди...

Институтни битириб қайтгач, йигирма икки ёшли Шамшиддинга Фарғона нефтни қайта ишлаш заводида аввал кузатувчилик, кейин қурилма бошлиғи вазифасини ишониб топширдилар. Ёш йигит ўз меҳнат фаолиятини қизғин бошлаб юборди.

Ҳаш-паш дегунча уч йил ўтиб кетди.

– Отажон, – деди бир куни Шамшиддин Мухторхўжа акага, – агар ижозат берсангиз, ўзим ўқиб келган институтнинг аспирантурасига ўқишга кирсам, илмий иш қилсам...

– Албатта, ўғлим, ўқишинг керак! Ўзим ҳам айтмоқчи эдим. Лекин мен айтгандан кўра, ўзининг шундай фикрга келганинг афзалдир, ўғлим. Хурсандман, ўқи, билимингни ошир! Инсон, аввало, ўзига ишонсин, ишонч бўлса ҳамма нарсага эришиши мумкин, – маъқуллади Мухторхўжа ака. – Мана, Игамберди уканг ҳам ўша ерда ўқияпти. У ҳам ўзи шунга қарор қилди. Бу йил учинчи курс. Ҳали кучим етарли, худога шукур. Кучимнинг борида ўқиб олинглар, болаларим.

Бу болалари тақдирини ўзиникидан юқорироқ қўйган меҳрибон отанинг юракдан чиққан сўзлари эди.

Қорияхон ая бўлса: “Бир ўғлим ўзи узоқдайди, энди буниси ҳам кетмоқчи... Майли, ўқишин...”, деди ичида ноилож, аммо ташига чиқармади. Худди бағри узилгудай бўлиб жавоб берди:

– Бошинг тошдан бўлсин! Омон-эсон бориб келгин, болам!

Шамшиддин “Юқори нефть қолдиқларидан кокс олиш технологияси” мавзуида номзодлик тадқиқотини бошлаб юборди. Яна китоб титишлар, кутубхоналарда қолиб кетишлар, тадқиқотни кучайтирадиган илмий далиллар излаш, яна атоқли олим, геолог Иван Губкин асарлари мутолаасига киришиш, топилган илмий янгилıklar ҳақида конференцияларда маърузалар ўқиш, муҳоҳасаларда иштирок этиш,

мақолалар эълон қилиш... Уфа нефть ва газ саноати институти ректори, профессор З.И.Суняев унинг раҳбари эди, ёш тадқиқотчига кўп жўяли маслаҳатлар берди, йўл-йўриқ кўрсатди.

Шамшиддин Сайдахмедов илмий ишини муваффақиятли ҳимоя қилди ва 1983 йилда юртига қайтди.

Ўзбекистонда келажаги порлоқ нефть мутахассиси бўлиб етишаётган, йигирма саккиз ёшида фан номзоди унвонига эга бўлган ёш олимни кутиб турардилар. Шамшиддин қайтгандан сўнг, дарҳол Фарғона нефтни қайта ишлаш заводида катта муҳандис, кўп ўтмай, техника бўлими бошлиғи, кейин эса бош технолог этиб тайинланди. 1985 йилдан Олтиариқ нефтни қайта ишлаш заводи директори лавозимига кўтарилди. Ҳамма жойда ўзининг талабчанлиги, ҳалол меҳнати билан обрў қозонган, ишнинг кўзини биладиган, раҳбарлик ҳавосини олиб бораётган Шамшиддин Сайдахмедов аста-секин хизмат пиллапояларидан юқорига кўтарила бошлади. 1992 йилда “Фарғонанефторгсинтез”, “Ўзнефтниқайтаишлаш” давлат ишлаб чиқариш бирлашмаси бош директори бўлди, етти йилдан кейин “Ўзнефтниқайтаишлаш” Акциядорлик компанияси бош директори лавозимига тайинланди.

Меҳнат қилган обрў топади, деган мақол бежиз айтилмаган экан. 2003 йилда Республика ҳукумати Ўзбекистон харитасини кафтдагидек кўрадиган, Ватанимизнинг нефть ва газ конларини кўзини юмиб туриб ҳам айтиб бера оладиган даражада яхши биладиган Шамшиддин Сайдахмедовни эндигина оёққа турган Бухоро нефтни қайта ишлаш завоидига Қоровулбозорга ишга юборди. Мана, тўққиз йилдирки, Шамшиддин бухоролик бўлиб қолди.

IV

Шамшиддин Сайдахмедов бизга уч юз гектарга ёйилган заводни кўрсатиш учун машинага таклиф этди. Мақсадимиз ҳам шу эди, тезроқ заводни кўрсак, дердик. Бу завод эмас, дўстлар, манаман деган дунё кўрганларни ҳам ҳайратда қолдирадиган завод-гигант экан!

Ёмғир ҳали ҳам томчилаб турар, қорнинг ҳавоси келар эди.

Асосий ишлаб чиқариш цехи; хомашё ва тайёр маҳсулотлар; буғ, ҳаво ва газ таъминоти; электр таъминоти; сув таъминоти ва оқава; таъмир-механика; ўлчов назорати асбоблари ва автоматика; автонақлиёт; темир йўл цехлари мавжуд. Ўнта бўлим, бошқарма, турли хизмат шўъбалари бор. Буларни ўқувчи тасаввур этиши учун келтирдик.

Ёнимизда бўйи бир терак, икки терак чиқадиган улкан нимтатир кўк рангдаги маҳобатли иссиқлик ўчоқлари бўй чўзган. Атрофида турли хил ўлчамдаги йиғма конструкциялар, ҳар хил симлар, жуда кўп ингичка, ўртача қалинликда, ундан йўғон бўлган бир-бирига боғланиб кетган қувурлар кўзга ташланади. Барининг ўз хизмати бор.

– Бу заводнинг технология қисми, – деб изоҳ беради Шамшиддин Сайдахмедов. – 27 минг куб метр бетон ётқизилган, 3200 тоннадан ортиқ қувур, саккиз минг тонна йиғма конструкциялар ўрнатилган. Махсус қопламалар билан қопланган асбоб-ускуналарнинг ўзи 75 минг квадрат метрни ташкил қилади. Бир нарсани айтсам, завод учун зарур бўлган 20 минг тонна юкни Америка Қўшма Штатлари, Япония, Италия ва бошқа кўпгина мамлакатлардан бир қисмини самолётда, бир қисмини кемаларда, бир қисмини поездларда ташиб олиб келинган. Бунда Франциянинг “Текнип” фирмасининг катта хизмати бўлди.

Биз Тошпўлат Аҳмад билан бу рақамларни эшитиб ҳайратга тушдик. Бир жойга борганда машинамиз тўхтади, Шамшиддин Сайдахмедов бизни жуда ҳам улкан, терак бўйли иссиқлик ўчоғи томон бошлади. У ердан, чиройли зинадан бир оз юқорига кўтарилдик. Шамшиддин Сайдахмедов ўчоқ деворига ўрнатилган кичкина дарча қопқоғини кўтарди. Улкан ўчоқ ичида, қарасангиз, ҳайбати босадиган пурқудрат ўт, олов гувиллаганча бемисл шиддат билан юқорига ўрларди.

– Олов атрофида ўтга чидамли мустаҳкам қувурларда нефть, газ конденсати оқяпти. Мана шу жуда кучли иссиқлик (нақ саккиз юз-тўққиз юз даража!) таъсирида ундан бензин, керосин, дизель ёғи, мазут ва бошқа маҳсулотлар ажралиб чиқади, кейин ҳов анави тепадаги ҳар хил қувурларга бориб қуйилади...

– Аниқликни яхши кўрамиз-да... – сўрадим мен. – Завод, масалан, бир соатда қандай ҳажмда ишлай олади?

– Завод бир соатда 250 тонна нефть ва газни қайта ишлаб чиқаради. Уч сменада ишлаймиз. Суткасига 7,5 минг тонна, йилига 2,5 миллион тонна нефть ва газни қайта ишлаб чиқаради. Маҳсулотларимиз ичида А-80, А-91, А-93, А-95, авиакеросин, дизель ёқилғиси, мазутлар бор.

Асосий ишлаб чиқариш цехи бошлиғи Аброр Худойбердиев, у 2001 йилда “Шуҳрат” медали соҳиби бўлди, Тошкент Техника университетининг нефть-газ факультетини битирган.

– Заводимизда машҳур *Honeywell* компанияси бошқарув тизими ўрнатилган, – дейди. – Бошқаришга жуда қулай ва ишончли.

Пультоператор Ўткир Маҳмудов, қандай ишляяпсиз, деган саволимизга:

– Ўз касбимни яхши кўраман, – деб жавоб беради у. – Меҳнат қилиш чинакамига биз учун роҳат!

Смена бошлиғи Аброр Худойберганов Тошкент Техника университети аспиранти, хизмат баробарида, ишдан ажралмаган ҳолда, илмий иш билан ҳам шуғулланмоқда.

– Агар илмимизни ошириб бормасак, бу ердаги техника тизимини бошқара олмай қоламиз, – дейди кулиб Аброр. – Шу сабабдан мунтазам изланиб, ўқиб-ўрганишимиз керак.

Ишчилар билан яқиндан танишганда, шу нарса маълум бўлдики, аслида, бу ерда ишлаётган мутахассислар шунчаки ишчилар эмас, балки илмли, илмий ишлар олиб бораётган, келажакда олим бўлишни ният қилган ёшлар экан.

Қайси цехга ёки бўлимга бормайлик, ҳамма жойда Шамшиддин Сайдаҳмедов одамлар билан бир хил кўришар, барча билан таниш эди, дарҳол ҳол-аҳвол сўрашиб киришиб кетарди. Ишчилар учрашганларидан самимий қувонганларини яширмасдилар. Чунки улар бошлиқнинг дилкашлигини, айтган сўзида туришини, беҳудага бировни ранжитмаслигини, оз сўзлаб кўп тинглашини, саховатпешалигини яхши билардилар. Юқорида, корхонада уч мингдан ортиқ одам меҳнат қилишини таъкидлагандик. Шамшиддин Сайдаҳмедов, айтиш мумкинки, уларнинг ҳар бири билан таниш, ҳар бирининг туриш-турмушидан хабардор, оғир-енгилини билади, ўз ходимларининг ғаму қувончларига баббаравар шерик бўлади.

– Ҳозир нефть ва газ конденсатидан 82 фоиз маҳсулот олмақдамиз. Бу етарли эмас. Тасдиқланган дастур асосида корхонада 2012-2015 йилларга мўлжалланган модернизация ишлари ўтказилади, – дейди Шамшиддин Сайдаҳмедов. – Мақсадимиз олинанидан маҳсулотни 95 фоизга кўтаришдан иборат. Бунга, албатта, эришамиз.

Заводнинг ҳомийлик борасидаги ишлари алоҳида диққатга сазовор. Жуда кўп қилинган эзгу ишларни санаб ўтирмай, бир-иккита мисол айтилса кифоя, деб ўйлайман. Кейинги йилларда Бухоро шаҳридаги бунёдкорлик, тарихий-маданий ёдгорликларни асраб-авайлаш борасидаги кўп қутлуғ ишларни Бухоро нефтни қайта ишлаш заводининг молиявий мададисиз тасаввур этиб бўлмайди. Завод – “Бухоро” футбол клубининг бош ҳомийси ҳисобланади.

Вазирлар Маҳкамасининг 2006 йил 23 мартдаги “Шахсий ёрдамчи деҳқон ва фермер хўжаликларида чорва молларини кўпайтириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги Қарори ижросини таъминлаш ниятида, Қоровулбозор тумани қишлоқларида яшовчи ўнлаб кам таъминланган оилаларга соғин сигирлар олиб берилди. Заводнинг ўзида ҳам ёрдамчи хўжаликларга эътибор кучайди. Жумладан, 2008 йилда Украинадан махсус Қизилқум чўлларида яшашга мослашган минг бош “Қизилқум” зотдор қорамоллари олиб келинди. 720 гектар яйлов бор. 2011 йилда ўн гектар ерга боғ қилинди. Интенсив технологияга асосланиб, Словакиядан 22 800 туп олма, нок, гилос кўчатлари олиб келиб ўтказилди, уларнинг 95 фоизи томир ёйди. Яқинда 4

гектар парник ишга тушди. Парникни бориб кўрдик. Ташқарида қор учкунлаб турибди, бу ерда ям-яшил, худди айна пишиқчилик авжига минган қайноқ ёзнинг ўзи. Бодринг ва помидорлар пишиб ётибди. (Бунинг саҳронинг қоқ ўртасида эканлигини эсдан чиқармайлик!) Ичкариларда эркак-аёллар бодринг теришиб, яшиқларга жойлашмоқда. Ҳаммалари билан саломлашдик. Боғ ва парник туфайли қўшимча олтмиш иш жойи яратилганини эшитиб қувондик.

– Парнигимиз келажақда ўн гектар бўлиши мўлжалланган – дейди Шамшиддин Сайдахмедов. – Чорвамиз ҳам, боғимиз ҳам, парнигимиз ҳам бари ишчиларимизнинг фаровон турмуши учун хизмат қилади.

– Ҳозиргача харидорларга 20 тонна бодринг етказиб бердик, – дейди парник мутасаддиси Улуғбек Эшонқулов. – Мўлжалимиз юз тоннадан ошиши керак, худо хоҳласа...

V

Шамшиддин Сайдахмедов жуда ажойиб оила бошлиғи. Рафиқаси Манзураҳон Сулаймоновна Сайдахмедова педагог-биолог, Бухоро юқори технология институти қошидаги аниқ фанлар бўйича ихтисослашган 2-академик лицей директори. Уларнинг уч қизи, бир ўғиллари бор. Катта қизлари Мавлудаҳон Дадажоновна иқтисод фанлари номзоди, иккинчи қизлари Жамила Ҳақимова ҳам иқтисодчи. Учинчи қизлари Одинаҳон Сайдахмедова эса заводда меҳнат қилади.

Шамшиддин Сайдахмедов бир бошлаган ишини охирига етказиб қўядиган инсонлардан эканини яна бир бор исботлади. 1983 йилда номзодлик тадқиқотини ёқлаган олим, хизмат вазифалари билан банд эканлигига қарамай, тунлари уйқудан воз кечиб, докторлик ишини давом эттирди, изланишларини тўхтатмади. Бунинг яна бир сабаби бор эди.

Бир куни, ёши бир жойга бориб қолган бўлса ҳам ҳали тетик Мухторхўжа ота, эрталаб ишга боришида, ҳар куни отасидан фатво олиб кетадиган ўғли Шамшиддинни дуо қиларкан, бундай деди:

– Кечқурун эртароқ келгин. Гап бор...

– Хўп бўлади, отажон!

“Бирон набираси тўйи ҳақида маслаҳатлашмоқчи шекилли...” деб ўйлади Шамшиддин. У кун бўйи отасининг қандай гапи бор экани ҳақида ўйладию аммо тополмади.

Кечқурун ишдан қайтганда, падари бузруквори ишқом тагидаги сўрида парқув ёстиққа ёнбошлаб ўтирган экан. Қорияҳон ая сўрининг бу четида атлас тўшакча устида ўтирар, дамбадам гулдор чойнақдан пиёлага чой қуйиб отага узатарди.

– Айтасан, деб кутдим. Биласан-ку, ўзларингиз бир фикрга келмагунча индамайман. Энди айтмасам бўлмайди... – деди Мухторхўжа ота синчковлик билан ўғлига тикилиб. – Бу... докторлик ишингни қачон битирасан? Йиллар ўтиб кетяпти... Ёки, биздан ёрдам керакми?

– Айтавер, ўғлим. Отангиз ёрдам берадилар, – деди Қорияҳон ая.

– Йўқ, йўқ, ёрдам керакмас... Энди киришаман, отажон... – хижолат билан деди Шамшиддин. – Аввал ҳам бир айтган эдингиз. Ҳамма нарсани тахлаб қўйганман. Анжуманларда изланишларим ҳақида тўртта маъруза қилганман. Тажрибаларим хулосалари ҳам тайёр... Бироқ, ишда сал боғланиб қоляпман... Вақт дегандай...

– Тезда бунга киришгин, хўпми, ўғлим! – Қатъий деди ота. – Аввало, мана, онанг билан биз сизлардан миннатдоримиз, сендан ҳам, уканг Игамбердидан ҳам. Менинг касбимни олиб зўр мутахассис бўлиб етишяпсизлар. Яқинда набирам Нуриддинни гапга солдим дегин. Мактабни битиряпти-да. Унга ким бўлмоқчисан, десам, буважон, мен ҳам нефтчи бўламан дейди! Хурсанд бўлиб кетдим! Мухторхўжа ота нефтчи, унинг болалари нефтчи, набиралари ҳам нефтчилар! Ўзбек нефтчилари сулоласи! Бу менинг орзум, ўғлим!

Шамшиддин Сайдахмедовнинг кўнгли алланечук бўлиб кетди ўшанда.

2005 йилда Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси хузуридаги Органик

ва ноорганик кимё институтида “Маҳаллий хомашёдан техник ёғлар олиш технологияси” мавзuida докторлик диссертациясини ҳимоя қилди ва техника фанлари доктори илмий унвонига эга бўлди. Бу пайт Мухторхўжа ота 91 ёшга қадам қўйган эди, ўғлини катта ютуқ билан чин дилдан қутлади ва пешонасидан ўпиб қўйди. Чунки Шамшиддин элликка кирса ҳам, ота назарида ҳали ёш бола-да...

Шамшиддиннинг укаси Игамберди Сайдахмедов ҳам техника фанлари доктори, Республика Олий Мажлис депутати бўлиб сайланган, “Ўзбекистонда хизмат кўрсатган саноат ходими” фахрий унвонига эга. Ҳозир Губкин номидаги Нефть-газ институти Тошкент филиалининг ижрочи директори лавозимида ишламоқда. Турмуш ўртоғи З.Сайдахмедова – тиббиёт фанлари доктори, уларнинг уч фарзандлари ҳам илм йўлларини танлашган.

Ака-ука Сайдахмедовлар авлодлари халқимизнинг зиёли фарзандлари бўлиб вояга етишди, халқ хизматида камарбаста бўлиб, Мухторхўжа ака асос солган нефтчилар сулоласининг обрў-эътиборини ошириш йўлида ҳормай-толмай меҳнат қилишмоқда.

Президентимиз 2012 йилни “Мустаҳкам оила йили” деб эълон қилди. Бир-бирига ҳурмат, қатъий интизом, ҳалоллик ва меҳнатсеварлик, меҳр-оқибат, ота-она эъзози, тўғри қилинган фарзандлар тарбияси бари-бари қўшилиб, мустаҳкам оилани барпо этади. Мухторхўжа ака оиласи халқимизнинг ана шундай пойдевори мустаҳкам, тарбия рукнлари устувор, фақат эзгуликни ният қилган мустаҳкам оилаларидан бири. Яна ҳам аниқ айтсак, мустаҳкам оилага энг ёрқин мисол бўладиган хонадондардан ҳисобланади.

Шамшиддин Сайдахмедовнинг ўғли Нуриддин ота изидан бориб, Губкин номидаги Нефть-кимё ва газ саноати институтини битирди, сўнг, аспирантурага кирди, ҳозир иккинчи курсда изланишларини давом этдирмоқда.

Кеча Нуриддиндан қувончли хабар келди. Ўғли номзодлик диссертациясини муддатидан олдин ёзиб тугатибди. Буни эшитиб мамнун бўлган саксон етти ёшли Қорияхон аянинг юзларига майин табассум ёйилди, дарҳол набирасининг ишларига омад тилаб қўлларини дуога очди.

Шамшиддин Сайдахмедов ўғлининг интилувчанлигидан, меҳнатсеварлигидан ичида бағоят ғурур туйди, онаси Манзураҳоннинг эса, ҳаммасидан ҳам кўргиси келиб соғиниб қолган жигарбандининг тезроқ юртга қайтажагини, яқин кунлардаёқ суюб-суюб бағрига босажагини ўйлаб кўзлари ёшланди...

Сулоланинг шарафли умри давом этаверади.

*Бухоро.
2011 йил, декабрь*

Шеърят

Гулчехра ЖҰРАЕВА

*Дўстпинг бўлса, ўхшасин
дўстга*

* * *

*Қалбингизда ўстиринг гул,
Ён-атрофга чирой сочсин.
Сиз-ла суҳбат қурган кўнгил
Эзгуликка эшик очсин.*

*Қалбингизда ёқинг чироқ,
Юзингиздан ёгилсин нур.
Сиздан ёгду олган ўртоқ,
Ўзгаларга уласин у.*

*Қалбингизда очинг чашма,
Ой, қуёшга бўлсин кўзгу.
Ким меҳрга экан ташна,
Қониб ичсин тоза туйғу.*

* * *

*Бугунги иш – бўлсин бугун,
Кеч бўлади эртага.
Кўз ҳам ботир, қўл ҳам ботир,
Файрат тушса ўртага.*

*Эрталарнинг эртаси мўл,
Бугун эса биргина.
Юрагига топсангиз йўл,
На афсус йўқ, на гина.*

*Эринчоқлик дерлар бало,
Орқага тортиб кетар.
Вақт-ҳакамга ким бепарво,
Танбалу гумроҳ этар.*

*Қолган ишига қор ёғаркан,
Будир аён ҳақиқат.
Оллоҳ берган неъмат экан,
Ҳар кунимиз ганимат.*

*Иш туганмас, кундуз ва тун
Келаверар галма-гал.
Ажаб эмас, бугун – бир кун
Тақдирингиз қилса ҳал.*

* * *

*Ишим “беш” деб, керилма ортиқ,
Сендан олдин чопмасин “бурнинг”.
Не қилолдинг, ўзингдан ортиб,
Ён-атрофга нигоҳинг бургин...*

*Майли, омад ёр бўлсин сенга,
Ўйладингми кўришни баҳам?
Лек, ортингга боқмайсан нега,
Кимда қувонч, кимда таишиш, гам?*

*Кимда умид, кимда эҳтиёж,
Кўмагингни кутар интизор?
Сендаги бахт, омад ва ривож,
Кимда йўғу кимларда бисёр?*

*Дариг тутма, савоб ва кучинг,
Аввал, дуо, сўнг, олгин олтин.
Меҳр берсанг инсонлар учун
Ишинг “беш”мас, бўлади “олти”.*

Нозик

*Берган гулинг ўхиасин гулга,
Сехрласин гунчалар нози.
Меҳр сочсин ифори дилга,
Аёл кўнгли гулдан-да, нозик.*

Айтар сўзинг ўхшасин сўзга,
Юракка юк баландпарвози.
Содда, ширин лутф керак бизга,
Аёл кўнгли гулдан-да, нозик.

Дўстинг бўлса, ўхшасин дўстга,
Яхши-ёмон кунда ҳамрози.
Садоқатдан эзгулик ўсган,
Аёл кўнгли гулдан-да, нозик.

Ёринг эрса, ўхшасин ёрга,
Ҳаётингдан этолсин рози.
Ўз бахтингни берма бировга,
Аёл кўнгли гулдан-да, нозик.

Миннат билан боқманг кўзига,
Йўқолмасин гўзал пардози.
Ажсин бўлиб тушманг юзига,
Аёл кўнгли гулдан-да, нозик.

* * *

Бола йиғлаганда,
Юрагим бўзлар,
Ларзага келади ҳатто табиат,
Булбуллар навомас, нолани чалар,
Очилмай қолади митти гунчалар,
“Алла”ни эслайман, ўша маҳзун пайт.

Бола йиғлаганда,
Юрагим адо,
Дарё ҳам пишқириб нўртана бошлар,
Тозлар ҳам чинқириб берур акс – садо,
Сув бўлиб эрийди минг йиллик тошлар,
Ортига қайтади беланчак сабо.

Бола йиғлаганда,
Юрагим ёна
Ўйлайман, гўдакни тиглар не алам,
Ахир, бир мен эмас кўнгли бўш она,
Назаримда, йиғлар гўё ўз болам,
Назаримда, йиғлар бутун бир олам.

Бола йиғламасин,
Йиғлатманг, асло,

*Йиғлаб туғилсину кулиб улғайсин,
Қалбнинг эҳтиромин айлангиз бажсо,
Юрт учун шодликка қувонч уласин,
Бола йиғламасин!*

Февраль

*Қишининг куздан бормикан қарзи,
Куз ҳавоси сурмоқда даврон.
Табиатнинг бу яшаи тарзи
Сабзаларга қўл келди обдан.*

*Оёқ ости ям-яшил гилам,
Гул соларди зарбоф япроқлар.
Қўкатларни ювганда шабнам,
Ўтга чиқар қўй, қўзичоқлар.*

*Қирлар қирмиз, гўёки лола,
Оқ телпагин киймаган тоғлар.
Яхмалакни соғинган бола
Қорни кутар интизор, чоғлар.*

*Қояларда қаргалар эмас,
Сакрар турли-туман қушчалар.
Нам ҳаводан анқир соф нафас,
Жиндек салқин фақат кечалар.*

*Тоғ бағрида паст экан осмон,
Булутлари мисли пахтазор.
Унда-бунда уюлган хирмон,
Майин ёмғир ёғар беозор.*

*Сокин ҳаёт боғлари аро
Хаёл суриб бораман яккаш,
Февраль эмас, апрелдак гўё,
Рассом Фирдавс чизгандай дилкаш.*

Наср

Комил АВАЗ

СОЗАНДА

Романдан парча

КОМИЛ АВАЗ. СОЗАНДА. РОМАНДАН ПАРЧА

Ҳижрий 1325¹ йил. Борлиқда зироат, кузаки мева-чеванинг айни пишиқчилик даври. Экин-тикин йиғиштирилиб, қиш ғамидаги ҳосиллар талакларга² чиқарилиб, омборларга жамланиб, қадди тикланган деҳқонлар кўкрагини кериб, нафасини ростлайдиган қуёшли кунлар Дошёқ қумида катта тўй ўтказилиши муносабати билан бутун Хоразмга хабар кетган.

Жарчилар Хиванинг кўча-кўйларида, машҳур чорсуларида хон Феруз таваллудининг олтмиш уч йиллиги – “пайғамбар ёши” тўйи хабарини халққа етказмоқдалар: “Халойиқ! Эшитинглар! Эшитмадим деманглар! Янаги жума тонгидан бошлаб, бир ҳафта давомида хон ҳазратлари Муҳаммад Раҳимхон сонийнинг “пайғамбар ёши” тўйи-и! Хиванинг орқа қибласидаги Дошёқ қумида ўтказилади-и! Деворда одамлар юрадиган томошалар³ кўрсатилади-и-и! Ўтли жангли бодрак⁴ учирилади-и! Юртнинг донғи кетган созандалари, полвонлари, кўчқорбозлари қатнашадила-ар! Дорбоз ўйинлари, бўлади-и! Мана-ман деган масхарабозлар, мағолдоқ отиб, оғзидан ўт пуфлайдиган томошагирлар ҳам ўз ҳунарларини кўрсатадила-ар! Эшитмадим деманглар! Эшитганлар қолманглар! Бормаганлар армонда қолади-и!” Бир жарчи орқасидан иккинчи жарчи қувватлайди: “Мадраҳимхон соний ҳазратларининг “пайғамбар ёши” тўйи! Эшитмадим демангла-ар!..”

Томошага интиқ халқ, жарчилар эълон қилган жума тонгидан Дошёқ қуми майдонига селдек оқиб кела бошлади. Катта майдон текисланиб, қатор қора уйлар, чодирлар тикилган. Қассобу, баззозу, баққолларнинг иши авжида. Сўйилган молларнинг сон оёқлари, кўйлар бутунлигича канораларга осилган. Неча ерларда дош қозонларда овқатлар пишириляпти, тонка, тунчалар⁵ вақирлаб қайнаяпти.

Қуёш тушмаслиги учун устларига бўз матолар ёпилган қатор расталардаги Патракнинг ширмойи патирлари, Ангариқнинг тилёра гурваклари, олахоммалари⁶,

¹ Мелодий – 1907 йил

² Талак (шева) – қишга ҳосил жамланадиган болохона.

³ Деворда одамлар юрадиган томошалар – сўзсиз оқ-қора тасвири кино. (Турон заминида илк фото, кино санъатига асос солган Худойберган Девонов тасвирга олган кино намойиш қилинган)

⁴ Жангли бодрак (шева) – икки шохига қайрилган қамиш ёпиштирилган варрак. Учирилган шамол таъсирида жаранглаб туради.

⁵ Тонка, тунча (шева) – тонка жўмраксиз, тунча эса жўмракли човғум.

⁶ Гурвак, олахомма – Хоразм қовун турлари.

Пишканик, Қиётнинг анорларию Саётнинг шаппотдай-шаппотдай¹ анжирлари, Хива, Хазорасп, Хонқа, Гурлан ва бошқа туманлар ширапазларининг ҳолваю нов-воллари, пешмагу нуқллари², сархил мева-чевалардан таралаётган турфа ифорлардан одамнинг боши айланади.

Куйруқларини соллантириб, қозиклари атрофида мағрур айланаётган кўчқорлар ҳам мурасасиз жанг олдидан эгаларининг хаёлларидан ўтаётган – бўлажак ғолиблик нашидасини нишонлаётгандек, қаншарларини кўтарганча, рақиблари юрагига қўрқув солади. Борлиқ Хива музофоти туманларидан йиғилган полвонлар мана неча кундирким, қалъа ичкараси ва ташқарисида ёру биродарлари хонадонларида меҳмонлик иззатини кўриб, бугун тонгдан Дошёқ майдонида ўзларига ажратилган қора уйларда кураш онларини кута бошладилар. Полвонлару ғолиб кўчқорлар эгалари учун ажратилган туя, от, хўкиз, қўй-қўзилар, Хивада тўқилган катта-кичик қимматбаҳо ипак гиламлар ва яна бошқа турли мукофотлар ҳар қайси тамошагоҳ ёнида тахт қилинган.

Эрталаб соат ўн. Томошаталаб халқнинг у ёқдан-бу ёққа чопқилашмай, қишлоқма-қишлоқ, ўрамма-ўрам, таниш-билишлик юзасидан жамланиб ер тутиб ўлтиришларида "пайғамбар ёши" тўйини бераётган хон ҳазратларига ихлос, томоша кўрсатувчиларга ҳурмат, қолаверса табиатларидаги сабр, чидам, вазминлик ўзини намоён қилиб турарди.

Оломон эътиборини "Галди, галдила!" деган овозлар тортди. Ўрис подшоси ҳада этган усти ёпиғлик, ёнбоши ойнабанд эшикли фойтунда маҳобатли тўй эгаси Муҳаммад Раҳимхон соний – Феруз, унинг орқасидан кичикроқ фойтунлару, узангисигача зеб берилган бақувват отларда салтанат устунлари: тўралар, амалдор маҳрамлар, Хива музофотига қарашли йигирма икки туман ҳокимлари салобат билан майдонга кириб келишди.

Оёққа қалққан халойиқнинг узоқ олқишларидан сўнг Феруз бир қўлини кўксига қўйганча бошини хиёл эгиб, юзу-кўзларида мамнунлик ила аста-аста қадам босиб, ҳашаматли оқ чодирга кирди. Унга эргашиб вазирлар, саройнинг мартабали амалдорлари, шайх ул-ислом киргач, тўралар, беклар, ҳокимлар ўзларига аталган ўтовларни эгаллашди.

Бухоро, Самарқанд, Кўқондан келган нуфузли меҳмонлар ҳам ўтовларга таклиф қилиндилар.

Ҳижрий 1290 йилги ўрис босқинидан, яъни қарийб ўттиз беш йилдан бери Хивада бу янглиғ катта сайиллар бўлмаганидан, бугунги шодиёналикнинг чек-чегараси йўқ. Худди аввалги, мустақил хонлиқдагидек тўй мутасаддилари ортиқча ҳаракатларсиз, шошмасдан, лекин бирор дақиқа тўхтовсиз, юксак мулозамат ила ўз вазифаларини адо этмоқдалар. Умум тўй жараёнини бошқариб турган Вазир Акбар Исломхўжа ва бошқа мутасадди маҳрамлар, уларнинг мулозимлари, шиғовуллар, сипоҳилар сергаклик билан кузатиб туришибди.

Исломхўжанинг ишораси билан тўй тантаналари бошланиб, карнай-сурнай, тумбақлар садолари майдонни тутиб кетди.

Баланд қилиб ўрнатилган дорга машҳур Собир дарбознинг кўтарилиши халойиқни ҳайратга солди. Лангарчўпини енгилгина кўтарганча, баландлаб бораётган дарбознинг қалтис ҳаракатларини одамлар тўгарак телпақлари тушиб кетиш даражасида бошларини баланд кўтариб кузатаркан, "ана йиқилиб кетади, мана йиқилиб кетади", дея жон ҳовучлаб ўтирдилар.

Касб инсонга берилмиш ноёб инъом эканини Собир дарбоз мисолида кўриш мумкин. Ўзи асли 1834 йилларда Муҳаммад Раҳимхон I нинг катта ўғли Оллоқулихон томонидан барпо этилган Тошҳовуз қалъаси жонибидаги "Чандир" қишлоғидан. Ёшлигида ўз ҳовлисида чуқур ҳовуз қазийди. Ҳовузни сувга тўлатиб,

¹ Шаппотдай (шева) – кафтдек

² Пешмак, нуқл (шева) – ширапазлар тайёрлайдиган миллий ширинликлар.

унинг қарама-қарши икки томонига бақувват ёғоч устунлар қоқиб, устунларга арқон тортиб, устида лангар тутиб юра бошлайди. Ҳар қадамда ҳовузга ағанайвериб, ота-онасидан, қариндош-туққанларидан дакки еявериб, охири кўзлаган ниятига етади – бир ёз машқи ўз натижасини беради, арқондан йиқилмай у ёндан-бу ёнга бемалол ўта бошлайди. Шундан кейин ҳовуз сувини қуритади. Энди сувсиз ҳовуз устидан ўта бошлайди. Бу иш у ўйлаганча енгил кечмайди. Сувсиз ҳовузга кўзи тушиши билан оёқлари ўзига бўйсунмай, бир неча бор йиқилгач, ахийри қаддини тиклаб юрадиган бўлади ва аста-аста лангарни ташлаб, бир қулоч оқ мато билан қўлларини икки томонга ёйиб ўтиш мақомига эришади. У “Дорбознинг ўлими дорда” деган қадим мақолдан ҳам чўчимайди, қишнинг қаттиқ совуқларида ҳам машқини тўхтатмайди.

Ўйдагиларнинг норизоликларига, дорбозлик қалтислиги, ҳар лаҳзада йиқилиб, майиб бўлиб қолиши мумкин дея қаттиқ куйинчаклик билан айтилган панд-насиҳатларга ҳам парво қилмайди. Оч-юпун, йиқилиб-туриб, охири Собир дорбоз лақабини олиб, халқ оғзига тушади. Одамларни ҳайратга солиб томошалар кўрсата бошлайди. Энди усиз тўй-томошалар ўтмайдиган, юртнинг бой-бойваччалари уни тўйдан бир неча кун бурун олдириб, ҳовлилари олдидаги майдонларга дорини тиклатадиган бўладилар.

Собир дорбоз туя қўшилган аравасига ашқол-дашқолларини юклаб, олис юрлар, ҳатто Русия ерларида ҳам томошалар кўрсатиб қайтадиган бўлди. Касбдан баҳрамандлик тимсолини ана шу Собир дорбозда кўрган ҳар бир одам ўзи суйган ҳунарига ихлос-эътиқоди сушт бўлмаслиги, шундагина ҳам обрў топиши, ҳам моддий таъминланиши мумкин бўлмоғига иймон келтирмай иложи йўқ.

Унинг ҳаммага таниш бўлиб қолган араваси қайси томошахона олдида пайдо бўлмасин, одамлар, айниқса ёш-яланг дарҳол унга эргашиб, дор қуриш жараёнини кўришга ошиқадилар. Собир дорбоз ўғли Зарифбой билан баланд устунни тиклаб, ерга қувватли-қувватли қозиқлар қоқади ва узун арқонлар билан устунни қозиқларга маҳкамлаб боғлайди.

Собир дорбоз томошаталаб одамлар табиатини яхши билганидан таниса-танимаса, сал ёши каттароқ, бақувватроқ, эпчилроқ болаларга майда-чуйда юмушларни бажартириб, уларни дорбозлик касбига ихлосини ошириши баробарида, дор қуриш машаққатини ҳам англайди. Ҳали дор устига чиқиб ўйин кўрсатмасдан, ҳавасмандлар юрагига йўл топади, таниш-билиш орттиради, ўзини ҳам бўлажак томошага руҳан тайёрлайди.

Узоқ-яқиндан келган одамлар бугун катта тўй баҳонасида дорбоз ўйинлари янада завқли бўлувини тонг саҳардан яхши англадилар.

Собир дорбоз юртнинг ҳукмдори тўйида хизмат қилаётганидан ўзида йўқ хурсанд. Тўй кунлари ҳали халойиққа намойиш этилмаган, оғир машқлар эвазига ўрганилган қалтис ўйинлар кўрсатиш ниятида “Бисмилло...” деб, лангарини қўлига олди ва бир-бир қадам босиб юқорилаб кетаверди. Дорнинг энг юқори қисмига кўтарилгач, махсус ўрнатилган тахта устига минди-да, икки ракат намоз ўқиди. Халойиқ унга қараганча, ичларида намоз оятларини такрорлаб турдилар, бирга юзларига фотиҳа тортдилар. Намоз асноси жимиб қолган майдон енгил бир “ух” билан яна жонланиб кетди. Энди Собир дорбоз қалтис ўйинларини кўрсата бошлади. Пастга қайтиб тушиб, иккала оёғи тагига тунука темирдан ясалган тоғорани кўйиб, арқон бўйлаб силжий бошлади. Ўртароққа кўтарилгач, тоғора ичидан оёқларини навбатма-навбат чиқариб, кетига теккизди. Унинг мазкур томошаси анча қарсақларга сазовор бўлди. Иккала оёғини сакратганча, тоғорадан озод қилиб, тоғорани ҳам, лангарни ҳам пастга улоқтирди, белидаги белбоғини ечиб, қўллари билан силкитиб, икки тарафга лангарсимон қилиб ёйди. Томошанинг энг юқори нуқтаси ҳам кўримли, ҳам қўрқинчлиси бошланди – юқорилаб бориш асносида, бирор мусиқага ўхшамаган, ўзи “Пахта гули” деб ном берган куйни ба-

ралла айтиб, рақссимон ҳаракатлар қила бошлади. Баъзи дийдаси бўш одамлар дорбознинг бундай қалтис ўйинларига қаролмай юзларини беркитиб, юракларини ҳовучладилар. Дийдаси қаттиқроқлари кўзларида нам билан унга таҳсин айтдилар, Оллоҳдан унга узоқ умр тиладилар.

Дорбоз пастга қайтиб тушди, сурнай садолари тинди, майдон бир зум сув сепгандек жимиб қолди. Дорбозни хон ҳазратлари чақираётганини айтишди. У юзидаги терни артиб, хон ўтирган жойга қараб кетди. Хон Феруз ўрнидан туриб, унинг кўлини олди. Ислохўжа хоннинг ишораси билан дорбознинг елкасига чакмон пўстин ташлади, бошига силкма чўғирма кийгизди. Собир дорбоз кўзларига ёш олиб, хонга қуллуқ қилди. Ташаккур билдирди. Хон унга жавобан юзу кўзларида қониқиш ила:

– Сен бундан-да юқориқ совғаларга муносибсан! Баракалло! Баракат топ! Бизда саховатпеша маҳрамлар, бойларимиз бор, улар ҳам кўнглидан атаганларини берарлар. Баракалло! Аллоҳ умрингни зиёда қилсин! – деди-да, полвонлардек кенг бағрига олиб, дорбознинг оёғини ердан кўтарди ва бир-икки бор меҳрибонларча силкиди. Халқ хурсандлигидан, хоннинг бу қадар юксак илтифотидан яйраб кетди. Шундан кейин маҳрамлар, бойлар дорбозга тилло тангалар беришди. Собир дорбоз, удумга кўра хон ҳазратларининг рухсати билан аста қурни¹ айланди. Халойиқ чин дилдан атаган қора чақаларини дорбозга узатдилар.

Дорбоз томошалари охирида, майдоннинг нариги бурчагида қўчқорлар уриш-тирмаси бошланди. Оломоннинг катта қисми ўша томонга силжиди. Ҳисобда янглишмаслик учун бармоқ букиб қўчқорларнинг бир-бирларига калла ташлашларини санайдилар – бир, икки... беш... ўн... йигирма... Ўх-хў йигирма тўққиз! Ва ниҳоят енгилган қўчқор даврандан қочиб чиқиб кетишга орланганча, бошини юқори кўтариб, “Нафасимни бироз ростлаб олай, яна калла ташлашавераман”, деётгандай одамларга бир-бир назар ташлайди. Қўчқорбозлар мутасаддиси енгилсаям номдор қўчқорбознинг ҳурматига аталган совғани беради. Халқ қўчқорларнинг ютқизганига ачиниб, ютганига севиниб қийқиради, тасаннолар айтади. Ниҳоят навбат полвонларга келди. Полвонлик чакмонларини кийиб тайёр ўтирган курашчиларга жон кирди. Ўртага Бола полвон чиқди. Курашни бошқарадиган Устоз полвон:

– Бола полвонга талавон² борми? – деб ён тарафга овоз солди.

Анча вақтгача ҳеч кимдан садо чиқмади.

Ўн тўққиз-йигирма ёшлардаги, баланд бўйли, елкалари кенг, билакларидан куч ёғилиб турган Бола полвон курашга шай ўтирган йигитлар томонга мағрур нигоҳ ташлайди. Устоз яна бир бор эълонини тақорлади. Ҳеч кимдан чиқмади. У учинчи, охириги маротаба қайтарганда даврани ёриб, Қутлуғмурод ўртага отилди. Абдирим бангининг уни ушлаб қолишга қилган ҳаракати зое кетди.

Кичик тўйларда, ёр-биродарлар баҳсларида кураш тушиб юрган Қутлуғмурод бундай катта курашни энди кўриши эди. Хоннинг тўйида, Ферузнинг ихлосли полвонига талавонлик қилиб ўртага чиққан ёш йигитга барча ҳам ҳайроналик, ҳам ачиши билан тикилиб қолди.

Устоз полвон ҳам ҳайрон. Кейинги икки йил давомида бирор маротаба мана-ман деган полвон ҳам юрак ютиб, курашга имзанмаган³ Бола полвон билан олишишга бел боғлаган, кураш чакмонисиз бу йигит ҳали олишув сиру синоатидан беҳабар бўлуви, оёғи осмондан келиб, майиб бўлиб қолишини истамаганиданми, Устоз полвон уни ёнига чақирди.

Жуссаси ҳайбатли Бола полвон билан кураш тушишга жазм этган йигит унинг кўзига ушоқроқ кўринди.

¹ Қур (шева) – томошабинлар ўтирган саҳна;

² Талавон (шева) – талабгор;

³ Имзаниш (шева) – интилиш.

– Кураш тушиб кўрганмисан, полвон?.. Ё бу биринчи бор тушинингми? – сўради Устоз полвон.

Устознинг ёш болага қилгандек муомаласи Қутлуғмуроднинг ҳамиятига текканидан кўзига жаҳл аралаш тик қаради:

– Тушиб кўрганман!

– Рўпарангда турган полвонни танийсанми?

– Танийман. Яхши танийман! Ҳавасли, бақувват полвон!

– Танисанг, ҳавас қилсанг, яхшиси сен бошқа полвонларга чиқақол. Аммо юрак-лилигинг учун мукофот олишга арзийсан. – У совға улашадиган ходимга ишора қилди. Ходим дарҳол бир куланги хўроз кўтариб келди. Одамлар гурр этиб кулишди. Устоз хўрозни Қутлуғмуродга ёмон қараш билан эмас, балки яхши ният, келажакка умид билан узатди. – Ма, полвон! Ўрни билан яна чиқарсан, буни ол-да, ўртани бўшат!

Устоз полвоннинг қўли муаллақ қолди. Қутлуғмурод қилт этмади, аксинча, ишончли ғазаб билан кураш тушишга шайлигини билдириб тура берди.

– Ихтиёринг, лекин синашта бўлмаган ғўр болани таниқли полвон билан кураш тушишига йўл кўёлмайман!

Халойиқнинг орасидан айримлар Устознинг бу гапига кўшилмай ғафво кўтаришди. Бировлар:

– Нега йўл кўёлмайсиз?!

– Нега полвон йигитнинг шаштини қайтарасиз?!

– Нечун хўроз бериб уни ҳақорат қиласиз?! – дея бақиришса, бошқа бировлар:

– Устознинг гапи тўғри? Бола майиб бўлиб қолиши мумкин!

– Ёшгина йигит экан, аввал ўзи тенггилар билан куч синашиб кўриши керак! – деб кураш мутасаддисининг фикрини маъқуллашарди.

Шундай тортишувлар асносида кураш бошлангани, ўртада англашилмовчилик бўлиб тургани ҳақда Ферузга хабар қилишди чоғи, у чодиридан чиқиб, даврага яқин келди. Халойиқ бирдан жимиб, даст ўрнидан турди. Хон ҳазратлари нима гап деб сўрамасиданок, Устоз полвон илдам юриб унинг олдида борди ва вазиятни икки оғизда тушунтирди. Ферузнинг фариштали юзига табассум югурди:

– Қани, тоза полвонни бир кўрайликчи, берироқ кел! – деди Қутлуғмуродга чуқур син солиб хон ҳазратлари..

Қутлуғмурод саросима аралаш келиб, хон ҳазратлари билан қўшқўллаб кўришди.

Курашга майлли, минган отнинг икки соатда белини қайиштирадиган, баланд бўйлик, кенг яғринли хон Қутлуғмуроднинг қўлини олгандаёқ, олдида келажакка иқболли, вужудида Бола полвон билан олишса олишгудек ғайрат уфуриб турган янги полвонни кўрди.

– Отинг ким?

– Қутлуғмурод, хон ҳазратлари..

– Яхши. Муроди қутлуғ бўлсин деб исм беришган экан, биз ҳам шунга ишонч билдирамиз! Қани, Устоз полвон! – Хон ҳазратлари унга маъноли боқди: “Бола полвон буни авайласин, бу йигит бизга ҳали кўп керак бўлади” дегандек, ўнг кўзини маъноли қисиб, – йигитнинг райъини қайтарманг, бошланг курашни! – деди.

– Ахир, хон ҳазратлари.. – деди у худди хон ҳазратларининг маънодор кўз қисганига тушунмагандек, курашни пайсалга солиб.

Феруз Устоз полвоннинг сўзини кесди.

– Бошла!

– Хўп бўлади, хон ҳазратлари.

Устоз полвон Қутлуғмуродга ачингандай бошини сарак-сарак қилиб, курашни бошлади. Мулозимлар дарҳол Ферузга ўтириш учун жой ҳозирладилар.

Хон Феруз ўтиргач, халқ чўккалади.

Юз йиллик қайрағочдек ҳайбатли Бола полвон кўзларини қирп¹ эттирмай Қутлуғмуродга қараб келаверди. Унинг бу қадар рақибига нисбатан беписандлик билан қўлларини ҳавода сермаб, салобатли келишидан Қутлуғмуроднинг ичида уни даст кўтариб, ерга парчинлаб ташлаш тилаги жунбушга келди. У ҳам қайпинмай² полвоннинг белбоғига ёпишди. Бола полвон унга нисбатан ҳеч қандай амал қўлламади, аксинча белини тутиб берди. Оломон унинг бағри кенглигидан бир гувранди.

Қутлуғмурод бу янглиғ ён босиш ўйинини кутмаганидан ҳафсаласи пир бўлди, норозиланиб Бола полвоннинг жиғига тегиш учун қўлларини сал бўшатиб, илк силтовини юмшатди ва курашсанг ҳалол кураш дегандек, ўмганини сал кўтарган ҳам эди, Бола полвон уни оёғини ердан узиб, боши узра кўтарди ва нима қилай деган маънода ён-атрофга мағрур боқди. Одамларнинг бирдан “увв!” лаган нидоларида: “Ёш йигитни майиб қилиб қўйма, кураш учун унга яна бир имкон бер!” деётгандек илтижо сас берарди.

Бола полвон Қутлуғмуродни бош узра айлантириши асносида, уни аяйман дебми, сал хатоликка йўл қўйди чоғи, ўнгланиши қийин аҳволга тушиб, унинг оёқлари исканжасида қолди ва кучли сиқилишдан нафаси қайтиб, бўғила бошлади.

Бола полвоннинг кўзлари тиниб, бошига чўқмор теккан фил янглиғ у ёқдан-бу ёққа гандираклай бошлади. Одамлар унинг бу ҳаракатини томоша учун кўрсатаяпти деб, завқлари ошиши баробарида ёш полвоннинг бирор жойи лат емасин дея кўзларини узмай: “Бола полвон, раҳминг келсин!”, “Қўй энди, бас қил!” дея бақришар, ўз ҳаракати устидан назоратини йўқотган Бола полвон эса, томошабинларнинг ҳайқириқларини эшитмас, устидаги чайир оёқлар бўғма илондек чирмашиб қисаётган рақиб исканжасидан халос бўлолмай тентирарди ва ниҳоят ерга қандай шалвираб тушганини билмай қолди.

Одамларнинг ҳайратдан оғизлари очилиб, санокли лаҳзаларда бундай ҳол юз берганига ишониб-ишонмай, устида ёш полвон билан ерда ночор ўтирган Бола полвонга қараб анграйиб қолишди.

Устоз полвон саросимада не қиларини билмай, Қутлуғмуродни Бола полвон устидан бўшатиб олишга урина бошлади. Қутлуғмуроднинг оёқ мушаклари тортишиб, қотиб қолган чоғи, уни тортиб олиш иложи бўлмади. Қутлуғмурод ҳам ҳар қанча уринмасин, оёқлари бўйсинмади. Оломон эса, тушуниб-тушунмай ҳайқирарди.

Ўзини завқдан тўхтатолмай Бола полвон устидан кула бошлаган Феруз ҳам масаланинг ўта жиддийлигини полвонларни бир-бирларидан ажратолмай ҳалак бўлаётган Устоз полвоннинг юз-кўзларидаги ташвишдан илғаб, ўрнидан турди ва кураш майдончасига яқинлашди.

Қутлуғмуродхонҳазратларига кўзи тушиши билан қўрқувданми, истиҳоладанми, ўзини аямоқчи бўлган полвонга нисбатан ғайрлик қилгани, курашда балки мумкин бўлмаган услуб ила ҳолдан тойдириб ерга ўтиришга мажбур этганига ақли етибми, оёқлари шалвираб, Бола полвоннинг ҳўкизникидай йўғон бўйнини бўшатди ва ўзи ҳам қаддини тиклолмай ёнбошга ағанаб тушди. Устоз полвон уни жеркиб ташлашга фурсат бўлмаганидан не қиларини билмай хон Ферузга жовдираб қаради. Бола полвон ҳалиям нима бўлганига ақли етмай, ўтирган жойидан кўзғалоқмай, бошини у ёқ-бу ёққа товлаб, аҳволини идрок этишга ҳаракат қиларди. Қутлуғмурод бўлса ўрнидан туришга чоғи келмай кимгадир суянишга имкон излай бошлади.

– Бола полвонни ўрнидан туришга ёрдамлаш! – деди Феруз Устоз полвонга истеҳзо билан ва ўзи Қутлуғмуродга қўлини чўзди. – Алингни бар³, полвон! – Қўлини узатишга ийманиб турган Қутлуғмурод томон сал энгашиб, қўлидан тутиб

¹ Қирп (шева) – киприк қоқмай;

² Қайпинмай (шева) – парво қилмай, қўрқув билмай;

³ Алингни бар (шева) – қўлингни бер.

тортди. – Тур ўрнингдан! Кураш ҳадисини билмасанг ҳам қувватли экансан! Тур ўрнингдан! – Ўрnidан аранг турган ёш полвоннинг елкасига қоқди. – Юраклилигинг учун сен ҳар қандай олқишга, мукофотга сазоворсан! – Мулозимлар томон ўгирилиб, – тоза полвонга бир семиз кўчқор келтиринг! – деди. Қараса, ўзига келиб қолган Бола полвон хомуш тикилиб турибди. Хон ҳазратлари яна мукофот улашувчи мулозимларга қаради. – Бола полвонга от келтиринг!

Мулозимлар шохлари икки айланган, пешонаси оқ, яғрини қорамтир ҳайбатли кўчқор ва ёллари оқимтир-қизғиш отни эгаларига қўшқўллаб топширдилар.

Хон Феруз полвонларни яна бир муборакбод айлаб, жойига бориб ўтирди. Курашнинг давоми эълон қилинди. Майдонга бирин-кетин синашта, носинашта полвонлар чиқиб, ўзаро беллашдилар. Ҳар бир полвон ўзига яраша совға билан тақдирланди. Хон полвонлар беллашувидан кейин созандалар қўшига¹ ташриф буюрди.

Пешин маҳали оломонга сузмапалов², қорма тарқатилди. Товоқ тарқатишни Ферузнинг ўзи бошлаб берди. Тўйда қатнашаётганларнинг маҳалла, туманларга бўлиниб жойлашганлигининг асл сабаби ҳам шу эди, яъни ҳар бир туман, ўрамда яшайдиган бойларга ўз тумани, маҳалла-кўйи одамларининг чой-сувига, ошонига қараш буюрилганди. Шу боис қозонлар белгилангани бўйича бир вақтда очилиб, ош бир вақтда тарқатилди.

Кечга томон машъалалар ёқилиб, жарчилар эълон қилган ғаройиб томошалар бошланди. Оқ бўёққа бўялган тахта деворда Хива, Арк ўнги, Отадарвоза олдида юрган одамлар тасвири намойиш этилди. Бунақа томошани умрида биринчи бор кўраётганидан кўпчиликнинг ҳайратдан оғзи очилиб қолди.

Шу пайт кимдир: “Осмона қара, осмона!” деб кичқирди. Осмонга қараган одамларнинг ҳайрати баттар кучайди: шамолда худди илондек биланглаб-тўлғониб, ўт ёняпти! Кўп одамлар ўзларини таппа-таппа ерга ташладилар, даҳшат аралаш қўлларини пешоналарига кўйиб, тепадан кўз узмай такрор ва такрор ёқаларига “туф-туф”лаб, етти ухлаб ҳам тушига кирмаган бу мўъжизани кузата бошладилар. Халойиқнинг ҳайратидан завқланган Феруз кулимсираганча:

– Айрипалангга³ ўхшар экан! Хивага айрипаланг ҳам келтирамиз, салтанатимиз қудратини кўрасизлар! – деди.

Унинг бу ҳайратомуз, ҳеч кимнинг хаёлига келмаган сўзини ўзи билан бирга Масков, Петербургда борган сарой амалдорлари маъқуллашди ва хоннинг кўламли мушоҳадасига қойил қолишди. Чодирларидан чиққан барча тўраю беклар, амалдору меҳмонлар узоқни кўра биладиган ҳукмдор Ферузга шайх ул-ислом бошлиқ эшону хожалар мустаҳкам соғлиқ, узоқ умр тилаб, дуога қўл очдилар. Бутун оломон дуога кўшилди. Айримлар кўзларигадаги севинч ёшларини тўхтатолмай йиғисиғи қилиб, шукроналар айтди. Ва ажабким, кўпчилик ҳалиям ўзига келмай, бошларини паналаб, ер бағирлаб ётганларича, тикланиб ўтиришни хаёлларига ҳам келтиролмасди. Аслида, Хива усталари шу тўйга атаб яшашган катта жангли бодрак қуйруғига шам ёқилган ихчамгина шишали фонус боғлаб учиринган экан...

Шундан кейин Хоразмнинг машҳур созандалари иштирокида куйлаш мусобақалари – “Дийралишма”лар томошабинлар олқишига сазовор бўлди.

Ушбу овозали улкан тўй бир ҳафта давом этди ва ҳар тур томошалар кўзланган ниятдан оғишмай бажарилиши таъминланди.

Хон Феруз тўй бошланган кундан то охиригача бир маромда – вазмин, юзида илиқ табассум билан барча томошаларда қатнашди, ҳаммага очиқ юз билан назар солиб, сўрашиш одобини кўнгилдагидек бажо қилди. Ажабким, шу тўй даво-

¹ Қўш (шева) – бу ўринда созандалар гуруҳининг қароргоҳи;

² Сузмапалов (шева) – тўйларда пишириладиган паловнинг Хоразмча бир тури.

³ Айрипаланг (шева) – самолёт.

мида кўз остига олган зуваласи пишиқ, келажаги бор полвонлар борми, номдор кўчқорларнинг эгалари борми, кўшиқ айтган, “дийралишма”да қатнашган янги овоз эгаси борми, барисини алоҳида ҳисобга олиб, илтифот кўрсатди, туя, от, хўкиз сингари қимматбаҳо совғалар, мукофотлар бердирди, икки оғиз ширин сўзини бахшида қилди.

Совриндорлар ичида хоннинг бўлакча назари тушган Қутлуғмуродга тўй мутасаддиларининг илтифоти ҳам ўзгача бўлди. Унга чинакам омад тўйнинг иккинчи-учинчи кунлари кулиб боқди. Музофотнинг яна бир полвони билан дуранг қилди, совға олди, ўзи тенгги бир полвонни енгиб, яна тақдирланди.

Полвонлиги сабаб тахт вориси Исфандиёр илтифотига сазовор бўлди. Аммо бу илтифотнинг кейинчалик бошига бало бўлишини билмай курашга чиқаверди.

Устози Абдирим бангининг кўп уринишлари билан ахийри у кураш майдонини тарк этиб, созандалар мусобақаларига юзланди. Устоз-шогирд икки оқшом аввал “Катта суворий”нинг қочиримлари, нақшларига сайқал бериб, қаттиқ тайёргарлик кўришганди.

Нихоят мана бугун, тўйнинг охири куни Қутлуғмурод янги созанда сифатида кўлига дуторини олиб ўртага чиқди. Устози Абдирим банги унинг ёнида чилдирма қоқди. У салдом билан хониш бошлади. Майдон узра кезинаётган шовқин-сурон аста пасайиб, кўшиқ авжланди.

*Фироқинг доғи ранжи хийлау тадбир ила кетмас,
Ғаминг тиғи яроси ҳеч бир малҳам била битмас,
Очилмоққа дили тангим гулистон сайри суд этмас,
Ғамингдин ғунчадурмен гар насими шафқатинг етмас,
Баҳор ўлса жаҳон яқсар замони очило олмон...*

Қутлуғмурод кўзларини хиёл юмганча Огаҳийнинг Мунис ғазалига ёзган мухаммаси сўзларини дона-дона қилиб айтди, катта авжларида ҳам нақшу нолаларини ўрни-ўрнида чиройли зеболади. Сўнг номдор созандалар томонидан кам ижро қилинган Феруз ғазали билан куйланаётган “Савти”га ўтди. Бу пайтда даврага Ферузнинг ўзи аста кела бошлаган эди. Қутлуғмурод кўзи юмуғлигича, хон ҳазратларининг ташрифини ҳам сезмади. Бу эса, унинг созандаликдаги бўлғувси ўрнини янада юқорилаб кўйди.

*Дилбарим букун вафоу меҳр оғоз айлади,
Дилраболиғ расми қонунин яна соз айлади.*

Даврада қатнашаётган созандалару шоири замонлар Феруз яқинлашиши билан ўринларидан туриб илтифот кўргазмоқчи эдилар, хон кўли билан ўтиринг ишорасини қилди. Феруз жойлашгач, ҳамма хушҳоллик ила ўринларига қайта ўтириб, кўшиққа қулоқ тутдилар.

*Келди-ю, ўлтирди ёнимда адоу ноз ила,
Борча ушшоқ ичра ман зорин сарафроз айлади.*

Қутлуғмурод ғазал мақтаъсини ҳорғинлик билан эмас, балки авжидаги руҳият қуввати ила тугаллади:

*Ман дедим: Ферузға раҳм эт ниёзини кўруб,
Ул табассум шаккаротиз айлабон ноз айлади.*

Завқ билан томоша қилаётган одамлар беихтиёр қарсак чалиб юбордилар. Ҳамма-ҳамма билан Феруз охири байтдаги “ниёзини” сўзини аввалроқ ижро этган ҳофиз қочиримлироқ қиламан деб, “ниёзиний” дея куйлаб, яхшигина танбех эшитган эди. Бу йигит эса, тўғри талаффуз этди. “Балки ўша танбехим овозаланиб, бу тоза созанда қулоғига етгандир? Майли, нима бўлгандаям тўғри ўқиди, баракалло!” деб, Қутлуғмуродга ним табассум ила хайрихоҳ боқди ва мулозимга зар тўн келтиришни буюрди. Вазири Акбар Исломхўжа тўнни хон номидан кийгизмоқчи бўлди. Феруз тўнни унинг кўлидан олиб, ўзи Қутлуғмуроднинг эгнига ёпди. Бу янглиғ шахсий илтифот ҳали бирор созандага насиб этмаган

эди. Хон фақат устози Огаҳийга бир сафар шу тақовул ўзи тўн кийгизган эди. Барча хушнудлиғ ила ҳам Ферузни, ҳам Қутлуғмуродни олқишлади. Хиванинг хони унинг устига тўн ёпаяптию Қутлуғмуроднинг хаёлидан лаҳзалар ичида Огаҳийнинг гўзал байти чарх урди:

*Огаҳий, қиш келди деб урэнлигингдин¹ ғам ема,
Шоҳ лутфи ёз этар неча мушаддад² бўлса қиш.*

* * *

Созандаликка дуо олганигами, пиру эшонларга эътиқодиданми, кейинги вақтда Қутлуғмуроднинг Қаландархонага назари бошқачароқ бўлиб қолди. Ўша кундан кейин негадир бу муқаддас даргоҳга боргиси келаверади.

Мана бугун ҳам у ўзи учун тилсимий жойга айланган Қаландархонанинг салобатли айвонига қадам кўйди. Оддий, ва лекин ўзига ярашиқли устунлари неча замонлардан бери шифтга хаёлчан елка тутиб турган қадимий айвонга, икки томони ғиштин супалар ўртасидан юриб, маҳобатли масжидга кириладиган икки равоқли ўйма нақшинли эшикка, баҳорнинг илк кунларидан то қора қишга доғур сувга лиқ тўла ҳовузга, ўша куни Эшон ҳазратлари дуога қўл очиб ўтирган баланд супага суқланиб қаради. У эшик олдида чўккалаганча узоқ тиловат қилди ва охирида “Жаллатоллоҳу ва шаънуҳу” (Аллоҳ неъматлари ва қадри ортсин) дуосини айтиб, ўрнидан тураётганида Қаландархона сўфиси кўриниш берди.

Улар қўшқўллаб кўришиб, ҳол-аҳвол сўрашгач, эшикнинг ҳар икки тарафига рўбарў тиз ташладилар. Сўфи ҳам Қуръони Карим оятларидан ўқиб, дуо қилди. Қутлуғмурод Қаландархонага атаган тангасини сўфига бериб, кетишга изн сўради...

Қутлуғмурод ўз хаёллари билан кетаётиб, орқадан келган товушни дарҳол эшитмади.

– Қутлуғмурод! Ҳов, Қутлуғмурод!

Қутлуғмурод қулоғига ўзининг номи такроран келгач, орқасига қайрилиб қаради. Не кўз билан кўрсинки, Матти муррик илдам қадам билан у томон келяпти. Қутлуғмурод уни тўй-маъракаларда бир-икки бор кўрган эса-да, яқиндан таниш эмас, қолаверса, Муррик уни умуман билмайди-ку?

– Ассалому алайкум, иним Қутлуғмурод! Кўз тегмасин доғруғинг кундан-кунга ошиб бораётир, минг шукур. Сен мени яхши танимайсан, ўзимни таништирай...

– Устоз, мен сизни яхши танийман. Аксинча, сиз мени унчалик тузук билмас-сиз деб ўйлаб юрардим. Сизни, Матмурод ҳофиз деб танийдилар.

Матти ҳамишаги калондимоғлиги, шошқалоқлиги билан унинг гапини оғзидан олди:

– Йўқ, иним, мени Матмурод ҳофиз деб эмас, Матти муррик деб танийди халқ. Ҳар нарсани ўз исми билан айтган маъқул. Сен ҳам уялмай тўғриси айтибер. Хўш, иним Қутлуғмурод, қачон биз томонларга қадам ранжида қиласиз?

Қутлуғмурод унинг бирдан “сиз”лашидан ҳайратланиб, – деди.

– Бу гапларни қўйинг устоз, бундай мулозамат менга ярашмайди. Оддийгина тилда айта беринг, жон-жон деб таклифингизни қабул қиламан.

– Жуда яхши, жуда яхши, – унинг бирдан рози бўлганига ҳайронланди Матти ва нишабни бўшаштирмай, яна “сен”лаб, – ундай бўлса, мен сенга бир маълум кунни айтаман, бизниқанда икков бир ўтириш қиламиз. Имиққина, ҳеч кимсиз. Дилдан бир отамлашамиз. Бир-икки янги нарсаларим бор, ўргатаман, – деди

– Хўп-хўп, устоз, жоним билан борганим бўлсин.

– Шу-у, сенга айтадиган бир-икки кечиктириб бўлмас маслаҳатим бор...

¹ Урэн – яланғоч;

² Мушаддад – шиддатли, оғир.

– Эшитаман...

– Гапимни бўлма. Устозим деб юрган Абдирим бангидан сал узоқроқ бўл. У пихини ёрган одам. Биламан, сени авраб-алдаб юрибди, лекин унинг қўлидан ҳар қандай қабихлик келишини сен билмайсан, ёшсан, ғўрсан.

Унинг устози ҳақида ҳе йўқ, бе йўқ бу янглиғ беписандлик ила гапириши Қўтлуғмуроднинг энсасини қотира бошлади. Яна индамай тура берса у ҳаддидан ошиши мумкин.

– Илтимос, устозим ҳақида бундай ножўя гапларни гапирманг. Менга бошқа гап-сўзингиз бўлмаса, хайр, саломат бўлинг.

Қўтлуғмуроднинг қуёшли кунда бирдан қор ёққандек авзойи ўзгаришини кутмаган Матти муррик аввалига сал довдиради, кейин бирдан ўзини қўлга олди:

– Ана, энди сенинг бу муомалангдан аниқ билдим, устозингга эътимодли экансан, баракалла! Сени бир синамоқчи эдим. Ҳа, майли, ўйлаганимдек, ўз фикрингга эга, қатъиятли йигит экансан, баракалла! Демак, келишдик, мен хабар қиламан, би-ир қуюқ ўлтиришма қиламиз, омон бўл.

У орқасига қайтиб кетди. Қўтлуғмурод йўл четида яна бироз хаёлланиб турди. “Ажабо, қандай бемаъни одам бу, а? Устозим у тўғрисида бирор марта ёмон сўз демаган. Бу эса, биринчи танишувимизданоқ, устозимни қоралаб, мени шогирдликка даъват қиляптими? Қандай пастлик, қандай тубанлик!”

У бошини сарак-сарак қилиб, йўлида давом этди.

Матти муррик эса, бир сўздан енгилиб кетадиганлардан эмас. У ҳали ҳеч гап бўлмагандек, Қўтлуғмурод билан апоқ-чапоқ бўлиб кетишига ишонади, чунки борлиқ вужудидан куч ёғилиб турган одам жиззаки бўлмайди, аксинча, уммонда сузадиган улкан кема янглиғ салдомли, сокин бўлади. Қолаверса, Қўтлуғмурод созга ўч бола. Ундайлар бирдан хафалашиб кетишмайди. Матти кейинроқ, муомалалари бир меъёрга тушгач, аламли ниятини бемалол амалга ошириши мумкин.

Ҳозирча, унинг хаёлини забт этган нарса Қўтлуғмуродни асфаласофилингга жўнатишдан ҳам мароқлироқ юмуш: “Куни кеча тунда ҳойнаҳой Абдирим банги Мевастон ўрамига, Давлатбиканикага борган... Хўш, нега борган экан?.. Ё, унинг Давлатбикада кўнгли бормикан? Хотинидан ажрашиб кетганига анча бўлган. Карим чийчи уйида бўлмаса, ишқий учрашув илинжида қадам қўйдимикан? Йўқ, бўлиши мумкин эмас, ахир наҳотки у Давлатбика билан тахт валиаҳди Исфандиёр тўранинг дон олишишини билмаса? Билиши керак... Унда нега борди экан? Балки бормагандир. Ёнидаги ёш йигитнинг қадамлари майдароқ эди, баччамикан? Бу ўртада ундай нозик ниҳол бачча йўқ эди шекилли? Нима бўлгандаям Исфандиёр тўра қўлоғига етадиган қилиб шипшитмоқ лозим... Тўғри бўлиб чиқмаса-да, тўранинг кўнглида гумон қолади. Агар тўғри бўлиб чиқса, Абдиримнинг ҳам, Давлатбиканинг ҳам ҳолига маймунлар йиғлайди”...

Матти муррик гўё дунё устунини ағдаришга кучи етадигандек қаддини ростлади, у ёқ-бу ёғига мағрурона боқиб, Ичон қалъа томон одимини тезлатди.

* * *

Давлатбика сўзининг устидан чиқди, Қамарсултонлар ҳовлисига келди. Аслида, гўзал одамлар нимага қўл урса, уддасидан чиқишларига ишонадилар. У қўлида ихчамгина дастурхон билан Сафо сарроф ҳовлиси олдида пайдо бўлганини кўрганлар сўқланиб қараб ўтдилар. Матир рўмолнинг сачоқлари чачвон мисол юзларини яшириб турган йигирма беш ёшлар чамасидаги қадди-бўйи келишган аёлга эшик очган Гулжамолнинг фикрига бирдан келгани шу бўлди: “Наҳотки?.. Наҳотки, совчи бўлиб келган бўлса, қанийди!”

– Сафобой аканинг уйлари шуми?

– Ҳова, – деди Гулжамол оҳиста.

– Сиз, кимлари бўласиз?

- Аёллари... Гулжамолман... Ўзингиз-чи?
- Аввал муборак бўсағаларидан ҳатласакмикан...
- Вой, узр. Келинг, келинг, ичкарига кириг.

Давлатбика: “Бисмиллоҳи Раҳмони Раҳим” дея, остонадан ҳатлаб, Гулжамолга эргашди. Улар изинма-из орастагина меҳмонхона даҳлизига киришди. Давлатбика қўлидаги дастурхонни бериб, астагина калишини ечиб, Гулжамолга юзланди. Гулжамол уни меҳмонхонага бошлади. Давлатбика амиркон маҳсиси билан бир-бир босганча, яна: “Бисмиллоҳи Раҳмони Раҳим” деб, Гулжамол изидан меҳмонхонага кирди, юзини беркитиб турган рўмолини бошидан олди. Ҳали хуснини унчалик йўқотмаган Гулжамол ичкари киришгач, унинг раънолиғини кўриб, оғзи очилиб қолди. Давлатбиканинг юзлари биров буғдоймағизга чалим берсада, қора қайрилма қошларига ярашиқли, катта-катта маънодор қора кўзларидаги нурафшонлиғдан кулиб турган маҳвашга менгзайди. Лўппигина икки чеккасидаги кулгичининг ажиб ҳаракатларидан қайрилма қошлари парвозга шайланган қуш янглиғ қанот қоқмоққа интилади.

Гулжамол чойга уннашдан олдин тараддудланган мисол “Ўзингизни таниш-тирсангиз” қабилида ийманибгина қараш қилди. Ўлтиришлар, муомала, мулозамат ҳадисини яхши олган Давлатбика, қадимдан фарзандларга икки исм бериш удуми боис, фақат отаси ва онаси биладиган номини айтишни хуш кўрди:

– Исми Санамгул...

Гулжамол: “Абдуллабой билан қочган қизмисиз”, дегандай ялт этиб қараганидан, дарҳол унинг гумонларини тарқатиш учун Давлатбика чиройли табассум қилиб:

– Йўқ, мен сиз ўйлаётган, уйдан Абдуллабой билан қочган Санамгулмасман, мен замон зайли тақозоси ила Хивага кўчиб келган Санамгулман, – деди.

Гулжамол “ҳа” дегандай юзларига қон югуриб, ўзини енгил сезди ва дастурхон ёзишга тараддудланди. Давлатбика ҳеч бўлмаса йўлига: “Кўйинг, овора бўлманг, мен тезда кетаман” ҳам демади. Аксинча, девор тагидаги болишли кўрпачага ўрнашиброқ ўтирди, бироқ болишга суянмади, оёқларини чиройли букиб, этаклари остига олди.

У ўзининг хиваликлар биладиган исмишни айтмай, тўғри қилдим деб кўнгли оройиш топди. Мабодо, кейинроқ билишганда ҳам дейилмишнинг асл мағзини қақиб, тўғри эканига иймон келтиришади.

Гулжамол қўли беш, оёғи олти бўлиб, бирпасда дастурхонни турли-туман ноз-неъматларга тўлдириб ташлади. Давлатбиканинг бир-икки бор: “Кўп ҳам овора бўлаверманг, келинг, ўтиринг”, деган мулозаматига у барча хотинлар тили учидаги сўзларни айтди: “Овораси борми, Санамгул, орқайин ўтиринг. Ҳозир Қамарсултон ҳам келиб қолади. Бир ёлғиз қиз бўлгач, дугонасиникига чиқиб, юрагини ёзиб келади”.

– Бошқа фарзандларингиз ҳам бордир?

Давлатбиканинг ўзига яраша ноз билан берган саволига Гулжамол қандай қилиб чиройли жавоб қилсам экан деб биров тараддудланди. Кейин ўйлаб қараса, жавобга ҳеч қандай нознинг кераги йўқ экан. Оддийгина қилиб:

– Худога шукур, уч ўғлимиз бор... бизники эмас, Аллоҳники, – деди.

– Қамарсултон каттангизми?

– Шундай... Қани, дастурхонга қаранг, чой совимасин...

Давлатбика гапни нимадан бошлаш ҳақида неча кундан бери ўйлагани билан бирор қарорга келолмаганидан афсусланаётгани йўқ, сўз йўналиши олдиндан тайёрлаб қўйилган йўлдан кетмай, ўз оқимини ўзгартириши мумкин. Сўз ҳам дарё, бир зайлда оқмайди. Лекин, уй эгасининг саволини кутиш керакми, ё олди-қочди гаплар билан суҳбат нишабини аста-секин очиш керакми?

– Хуш кўрдик, айланай, қидириб юрибсиз, не хизмат билан келиб эдингиз? – деди Гулжамол кўп куттирмай.

– Қизи борнинг, айниқса сиздай гўзал аёлнинг, бой хонадоннинг қизи бор уйига қадам қўймоқлик шараф...

Давлатбиканинг сўзлари оғзида қолди, худди офтоб мўралагандек хона бирдан ёришиб кетди – бўсағада Қамарсултон кўриниш берди. Давлатбика кўп гўзалларни кўрган, айримларининг юз-кўзлари чиройли, истараси бундайроқ, айримлари истараси ҳам ўрнида, қарашлари, нигоҳларида такабурлик, кўзлари беифода, айримларининг бўйлари пастроқ, айримлариники баландроқ ва ҳоказо. Аммо, Қамарсултон бошқа дунё экан. Унинг ақлли боқишларидаги бир олам маъно ўзига дарҳол мафтун этади. Қамарсултоннинг бир зумгина болаларча беғубор ҳайратли нигоҳларига қараб, баъзи оталарнинг қайсар ҳукмфармолиги ила бирор бой, хотин устига хотинликка олиши, ҳеч бир ақлга сиғмайди, лекин қанча-қанча ғунчалар очилмай хазон бўлиб кетади! Қанча-қанча забардаст йигитлар камбағаллигидан бир умр уйланолмай дунёдан ўтиб кетадилар. Менинг ўзим ким бўлдим. Ота-онадан етим қолганим, бечораҳоллигим-ку мени афтодаҳол қилган! Қари бўлса ҳам яхши эрга юзим тушди, турмушим ўнгланиб кетади деганда, мумсик, чўққи соқол, совуқ нигоҳли тўранинг ўйинчоғига айландим. Минг лаънат бундай тенгсизлик замониға!..

Давлатбика ўзи сезмаган ҳолда намланган кўзларини мўъжазгина дастрўмолига артганча, Қамарсултонга меҳрли боқди. Худди минг йилдан бери танишдек, ёнига имо қилди. Қамарсултон ҳам сеҳрланган сулувдек, ўрнидан енгилгина тикланган Давлатбика билан илдам келиб кўришди. Унинг иссиққина бағридан бўшалгиси келмай андак туриб қолганига Гулжамол ўнғайсизланганиданми, аста йўталди ва негадир унинг назарида бу икки гўзал аввалдан танишдек, худди бугун шу ерда келишиб кўришаётгандек, ҳамияти кўзғади. Индамай яна йўталди, аммо улар бир-бирларига суқланиб, қучоқларини бўшатгиси келмасди.

– Қамар, бу аёл Санамгул экан...

– Вой, шундайми?!

– Йўқ, опабийинг¹ исмдош экан.

Қамарсултон онасининг бепарвогина гапиришидан сал бўшашди ва узун қилиб “ҳа-а” деди. Унинг бу янглиғ чўзиб “ҳа”лашидан Давлатбика ҳам сергакланди. Буларга қўйиб берса, ўша неча йил ҳам аввал севган йигити Абдулла билан Амударёнинг у томонига қочиб кетган Санамгул бўлгани яхши чоғи. Вожабо, лаънатга учраган Санамгулни хуш кўришаётгани ҳаммасидан ўтиб, Давлатбика учун ўнг келаётгани ҳам Яратганнинг Қутлуғмуродга кўрсатмиш инояти бўлса-чи? У ўзининг хуш ўйлари билан яна Қамарсултонга син солди: “Қани, энди ўзининг эр етган ўғли бўлса-ю, Қамарсултонни келин қилиб олса, худди қизидек меҳр билан бир уйда яшаса...”

Давлатбика хаёллари хомлигиданми, кўзларига ғамнишинлик чўқди. Ахир, мен ҳам “хина ёқар”ларда дутор чалиб, хониш қилаётган созандаман-ку, қолаверса... У ёғини ўйлашга кучи етмади. Бахтсизлигини яшириб, бахтиёрдек юришидан нафратланиб кетди.

Давлатбика Қамарсултонни бағрига босиб турганида йиғлаб юборишдан аранг ўзини тутди ва бирдан келмиш мақсадини чиппакка чиқармаслик боис юзига табассум элтмак учун кулгичларига изн берди, Оллоҳдан унга бахт тилади, уй яна ёришгандек бўлди.

Қамарсултон унинг бағридан сирғалиб чиқиб, негадир бироз маъюслангандек, онасининг даъвати ила дастурхон ёнига ўтирди.

Гулжамол чой келтириш учун ўрнидан кўзғалган эди, Қамарсултон:

– Сиз ўтира беринг, ўзим дамлаб келаман, – деди.

¹ Опабийинг (шева) – опа.

Қамарсултоннинг холисанилло чин юракдан онасига мурожаати Гулжамолни анови кундан бери ундан аразлаб юрганини бир зумда тумандай тарқатиб юборди:

– Йўқ, жоним қизим, сен опабийинг билан гаплашиб ўтир, мен ўзим ҳозир ҳаммасини тахт қиламан.

Гулжамол чиқиб кетиши билан Давлатбика Қамарсултоннинг юрагига қўл солишни эп кўрмади. Балки, онаси чой баҳонасида чиқиб, эшик орқасида қизига нима дейишини эшитиб турган бўлиши мумкин. Давлатбика ўзининг топқирлигидан мийиғида кулиб қўйди ва суҳбат оқимини қизларга ёқадиган ўзанга бурди.

– Қамарсултон, исмингиз жуда чиройли ва ўзингизга ярашиқли экан. Айниқса онажонингиз сизни Қамар деб чақирганида этларим жимирлаб кетди.

Қамарсултон нима деярини билмай ерга қаради. Бу чиройли аёлнинг оғзидан ўзининг номини назокат билан айтилиши унга янада ҳузур бахш этди. Давлатбика сўз отининг жиловини ёздирмай, сал ниқталади:

– Хатни равон ўқийсизми, Қамар?

– Ёмонмас...

– Ёзиб ҳам биласизми?

– Ҳова... Лекин, хатим унчалик чиройлик эмас...

Қамарсултон энди ўзини бемалолроқ тутиб қаддини тиклади. Узун-узун қайрилма киприкларидан кўзларининг нури бир-бир ёйилгандек, Давлатбика қалбининг туб-тубларини ёритиб юборди. У ҳозир қалтис гапни айтишга юраги яна бетламади ва Қутлуғмурод номига хат ёздириб олишни кўнглига туғиб, суҳбат мавзуини яна ёқимли равишда давом қилдирди.

– Назму навога табъингиз қалай?

Қамарсултон вужудига ҳузурбахш илиқлик ийнгандек яйраб кетди.

– Назму наво дилу жоним, опабийижон! Кўнглим хониш истайди, аммо келиштириб айтолмайман, лекин ғазал ёдлашга иштиёқим баланд.

Қамарсултоннинг дил тўла ҳаяжон билан гапириши Давлатбикага жуда-жуда хуш ёқди. Қани, ҳозир унинг онаси кириб келмаса-ю, у асл мақсадга кўчса, мавриди келиб қолди. Не қисматки, эшиқдан чойнак, пиёла кўтариб Гулжамол кирди. Давлатбика аёлларга хос ички сезгирлик ила унга зимдан разм солди. Йўқ, у эшик орқасида пойламаган экан деган тўхтамага келиб, енгил нафас олди.

Гулжамол ўзи сезмаган ҳолда учиб-қўниб хизмат қила бошлаганидан ҳеч ҳам ҳайратланмади. Қайтанга, кириб-чиққани сари Хивада унчалик расм бўлмаган мулозаматлар зоҳир бўла бошлади.

– Санамгулжон, Қамар сизни зериктирмадимми?

– Сира ҳам, опажон. Шундай гўзал, саводхон қизингиз бор экан, илойим бахти очилсин!

– Айтганингиз келсин, айланай.

Қамарсултон чойни уч маротаба қайтариб, пиёлага жиндай қуйиб Давлатбикага узатди. Унинг чой қуйиш одобини кўнглидан ўтказиб:

– Баъзи жойларда пиёлага чойни тўлдириб қуядилар, аслида мана шундай, Қамаржон қуйгандек, тилло гўмар¹ қилиб қуйиш лозим, – деди Давлатбика.

Гулжамол унинг мушоҳадасига қойил қолиб:

– Иссиқ-совуқлиғига, ичилишига ўнғай, қолаверса, бир қултумдан ичилса, кони фойда эмиш. Қани, дастурхонга қаранг, еб-ичиб ўтиринг, – деди ва шу заҳоти бирдан ўрнидан туриб, – каллам курсин! Шинни олиб чиқаман деб идиш тайёрлаган эдим-а, – дея ташқарилади.

Давлатбика Гулжамолнинг эшик орқасида пойламаслигига тўла ишонч билан Қамарсултонга аста шипшиди:

– Қутлуғмуродни кўрганмисиз?

¹ Тилло гўмар (шева) – пиёлага чой бир ўнлик тилло танга кўмилиши миқдорида қуйилиши кўзда тутилади.

Қутлуғмурод номини эшитганидаёқ, Қамарсултоннинг юраги қанчалик хапқирмасин, ҳаяжонини жиловлаб, “Ким у, дегандек?” ҳайрон тикилди. Давлатбика унинг ақлига, фаросатига яна бир карра иймон келтириб деди:

– Кўчангиздаги пўстиндўзнинг шогирди...

Қамарсултон энди ўзини тутиб турулмади. Эшикка, онаси кириб қолиши мумкин бўлган ҳолатга ҳам эътибор қилолмай:

– Кўрганман, танийман, нима эди? – дея сўради андак хавотир билан.

Давлатбика ҳатто ўзи эшитмас даражада паст овоз билан сўради:

– Унда кўнглингиз борми?

Шу пайт шинни кўтариб, Гулжамол кириб келди.

– Кўп йиллик шинни бу, айланай, бир тотиб кўринг.

Гулжамолнинг содда, беғубор юзига қараб, Давлатбиканинг ҳаваси келди ва унинг ундовига нисбатан ўзини бу оилага янада яқинроқ тутишини кўзлаб:

– Татибгина эмас, рухсат этсангиз, тўйиб еймиз. Тут шиннисининг давоси ҳақида кўп эшитганман, – деди.

– Вой, жонингиздан айланин, кетар чоғингиз бир косага солиб ҳам бераман!

– Илоё, уйингиздан тўкин-сочинлик бир умр аримагай!

Давлатбиканинг назокат ила ярашиқли қилиб айтган ниятидан Гулжамол баттар яйраб кетди. Сухбат яна шу зайл давом этаверса зехнга тегишини Давлатбика яхши билади. Аммо келиш мақсадини қандай қилиб бошлашни билолмай ҳайрон. Бир-икки марта ўрни ҳам келгандек бўлди, лекин журъати етмади. Бу хонадонни алдаш қаттиқ куфр эканига остонадан ҳатлаб ўтгандаёқ тушунган эди. Бироқ на чора, алдашга тўғри келади. Жойи келганда алдаш ростдан афзал бўлса ҳам ажаб эмас.

Бир-икки пиёладан чой ичишгач, Давлатбика: “Бунда нечун келганимни айтмоқчиман” дегандек, аввал Қамарсултонга, сўнг Гулжамолга қараб оғиз жуфтлади.

– Биз асли Тошҳовузнинг Пўрси қишлоғиданмиз. Укамнинг бўйи етиб қолди. Исми Қутлуғмурод... – У шундай деб сўзини бирров тўхтатиб, Қамарсултонга маъноли боқди. Қанчалик маъноли қилиб “Қутлуғмурод” демасин, барибир, Қамарсултон ёшлигига бориб, кўзларини катта-катта очганча, ранглари ўзгариб кетди. Давлатбика унга парво қилмай Гулжамолга юзланди, – Қизингиз Қамарбиканинг аврангини¹ эшитиб, қулчиликка келиб эдим.

Давлатбика: “Ўн икки яшарлигимда Аллоҳдан қайтган муртадлар ўғирлаб, мени Хива бозорида сотишган. Карим чийчи деган бир мусофир банда мени сотиб олиб, ёшим улғайгач, ўзининг никоҳига олган, ҳозирда шу одамнинг хотиниман, дотор билан қўшиқ айтиб, “хина ёқар” тўйларини ўтказаман, Исфандиёр тўранинг ҳам кўнглини оламан” деган гапларни, табиийки, айтолмади. Барибир, унинг мулойим боқишида қалбини ўртовчи ғамнишинлик, хазинлик бир зум акс этиб кетар эди.

Бор вужуди билан қулоқ тутиб ўтирган Гулжамол Давлатбикадан кўзини олиб, аста қизига қаради. Қамарсултон ҳалиям Давлатбиканинг илмоқли гапига тушунмай эзгин ҳолатда ер чизиб ўтирибди. Гулжамол не деярини билмай:

– Санамгулжон, ўзингиз яхши биласиз, уйда ота хўжайин бўлади. Қиз бола деганнинг боши қаттиқ тошдан бўлади, отган ерингизга бориб тушади, бировнинг хасми. Лекин, якка-ягона қизимизни отаси Хивадан ташқарига чиқаришни истама-ас...

– Қиз эшигини биринчи бўлиб, Хўжаи Хизр очади, дейдилар. Оталарига менинг келганимни бир айтиб боқинг, нима десалар шу. Эрта-индин яна хабар оларман... Энди мен борай... – Давлатбика аста ўрнидан кўзгалди.

– Майлингиз... лекин отаси рози бўлмас...

Гулжамол: “Нима қилдим? Тўғрими?” дегандек, Қамарсултонга боқди. Қамарсултон ҳушини йўқотган одамдек гаранг эди. “Демак, Қутлуғмурод, пўстиндўзга

¹ Авранг – ақл, гўзаллик.

шогирд деганида укасини назарда тутган экан-да, бу ялмоғиз”, дея еб кўйгудек, Давлатбикага қаради. Давлатбика бамайлихотир, пинагини бузмай, ним табассум ила турмоқ тараддуди асносида:

– Қамарбика, хат саводингиз бор-а? –деб сўради.

“Яна сўрайди-я,” деб Қамарсултон терс жавоб бермоқчи эди, Гулжамол гапиртирмай унинг қирраларани мақтамоқ учун тезда:

– Қамаржон мактаб битирган, отиной... На фақат ўқиб, ёзиб ҳам билади, айланай. Ҳазаллар ўқийди, – деди.

– Айни муддао, опагон. Ҳамма қизларгаям муяссар бўлавермайдиган Аллоҳнинг инояти бу. Шу... қалам билан бир парчагина қоғоз бўлса, Қамарбикага ёдгорлик учун дастхат ўрнида улуг назмгўйларимиздан бировининг бир-икки мисра битигини ёзиб берсам, эрта-индин келишимга у ҳам менга жавобан бирор нима ёзиб кўйса, девдим...

Гулжамол индамай Қамарсултонга нигоҳ ташлади. У аста ўрнидан туриб, ўзининг хонасидан дафтар билан қалам олиб келди. Давлатбика дафтар бетини очиб, ўнгдан чапга қараб ёза бошлади.

Эй париваш, қамар сиймо, муносибдур одингиз¹,

Кушойишдан² илоҳо, Қутлуғ бўлғай Муродингиз.

Давлатбика ёзилган қоғозни Қамарсултонга узатаркан, садафдек тишларини ярқиратиб деди:

– Бу муаммо услубидаги битик, Қамарбика. Очишга ҳаракат қилинг, сиз мен ўйлагандан ҳам кўра кўп зеҳнли қиз экансиз. Келишимга жавоб ёзишга ҳаракат қилинг. – У фотиҳага қўл очди. – Илоё, бахтингизни Яратганнинг ўзи очқай, иқболингизни ҳамиша бейик қилғай! Омин, Аллоҳу Акбар!..

* * *

Қамарсултон Давлатбика бериб кетган хатни қайта-қайта ўқийвериб, икки энлик қоғознинг латтасини чиқарди. У хатни илк кўзига яқинлаштиргандаёқ, кўнгли “совчи опа”нинг укасига кетди ва ўзини кўярга жой тополмай юраги эзилаверди. Кейин у шеърни “бу муаммо услубида” деб бергани билан у ҳеч ҳам муаммо эмаску! Ё опанинг ўзи шеърятдаги муаммо услубидан беҳабармикан? Бу жонбахш байт фақат топқирликка қурилган-ку! Унинг тағмаъносига етгач, қувончдан юраги потирлаб кетганини Қамарсултон тил билан тушунтиролмади. Лекин Давлатбиканинг шайтоний чаққонлигидан ҳайратга тушди, холос. Балки, онаси Гулжамол олдида “бу муаммо услубида” дегандир. Нима бўлгандаям менинг наздимдаги битик бўлсин, илоҳим!

Қамарсултон шундай хаёллар билан тунни тонгга улайди. Уни фақат бир нарса ташвишга соляпти – жавоб ёзгани билан “совчи опа” нима қила олади? Унинг қўлидан нимаям келарди? Барибир, қоғоз қоралаб кўйиш лозим, ҳар қалай хатини берадиган одам топилди-ку...

У аввалги ёзганини қайта битмоқчи бўлди, аммо негадир кўнгли тўлмади. У бошқатдан ҳафсала билан ёза бошлади: “Муродингиз қутлуғ бўлсин дебсиз, айтганингиз келсин, илойим. Сиз мени қанчалар суюнтирганингизни билсангиз эди... Эҳ, опабийижон! Ҳамма дардларимни очиқ-ойдин ёзишга кўрқаман. Кўрқанимданам кўра, журъатим етмайди. Кўрқишим, Фузулийнинг “Шаҳра душмиш, ман сани севдим деян овозалар”и бўлса, журъатим етмаслиги, Огаҳийнинг: “Огаҳий йўлингга айлар нақди жонини исор, гар десанг ҳолим бориб даргоҳи султоним сари”дир. Худди шундай, бирор марта гапиришиб кўрмаган султоним не дер экан? Журъатим етмаслигига босабаб андишаи адабифимдир”...

¹ Одингиз (шева) – отингиз, исмингиз;

² Кушойиш – хурсандчилик

Қамарсултон хат билан андармон бўлиб, онаси кирганини ҳам сезмай қолди. Онаси Гулжамол ҳам оқ-қорани танийдиган аёл, фақат ёзишни билмайди, ўқишни эса бир амаллайди. У қизи ёзаётган хатнинг давомини ўқий бошлади: “Опабийи-жон, агар менинг мушкулумни осон этсангиз, ўла-ўлгунча сиздан миннатдор бўлар эдим. Мени Қ. оғам билан учрашимга имкон яратиб берсангиз...” Хат шу ерга келганида Гулжамолнинг сабри чидамади.

– Қ. оғанг ким, яшшамагур?! – деб, Қамарсултоннинг қўлидан ёзаётган қоғозни юлқиб олди.

Қамарсултон хатни қандай қўлидан чиқарганига кўзи етмай, гарангсиб қолди ва бирдан беихтиёр ўрнидан сакраб турганча, онасининг қўлига ёпишди. Гулжамол эпчиллик билан хатни ҳавода сермади.

– На сапчийсан? Қ. оғанг ким? – жаҳл билан яна сўради Гулжамол.

Қамарсултон не деярини билмай хатни олиш пайида бўлди.

– Айтсанг, бераман, Қамар. Айт!

Кўзлари ёшга тўлган Қамарсултон иккиланиб қолди. Айтса, шармандалик, айт-маса ундан-да, баттарроқ – ўлим!

– Нега олвираб¹ қолдинг? Гапир!

Қамарсултон гапириш ўрнига қўлларини онасининг қўлидаги хатга сермаб, йиғлайверди.

– Ҳали сен, қандайдир Қ. билан гаплашиб юрибсанми? “Қиз бола уйда, қилиғи дузда²” деб шуни айтар эканлар-да!

Гулжамолнинг фигони фалакка ўрлаганидан, онгини бошқаролмай қўлига эрк берди, Қамарсултоннинг тўғри келган жойига бетартиб ура бошлади. Қамарсултоннинг хонасидаги шовқинни эшитиб, катта-кичик укалари ҳовлиқиб киришди. Улар опаларини онасининг қўлидан ажратиб олишди-ю, унинг ҳолига қайғуришди, холос. Она, барибир она-да, Гулжамол жаҳлини босолмай қизини калтаклаганидан ўзи хафа бўлиб, кўзларига ёш қуйилди. Болалар ҳам онасининг қалбни тирновчи унига бардош беролмай, йиғлай бошлади.

Ташқаридан Сафо саррофнинг йўталиб кириши бари хархашага чек қўйди. Сафо саррофнинг қаҳри қаттиқ эди. Эрининг феълени яхши билганидан Гулжамол дарҳол у ёқ-бу ёғини тузатиб, хатни кўйлаги енгига яширди, ўғилларига “жим бўлинглар” дегандек, ишора билан ташқарига йўналди. Қамарсултон апил-тапил кўз ёшларини артиб, юзларига осойишталик берди-да, укаларини аста хонасидан чиқариб юборди. Ўтириб-ўтириб, ҳозиргина бўлган воқеа ўзига қаттиқ ботиб, изиллаб йиғлашга тушди: “Бу қандай бедодлик? Бу қандай кўргулик? Энди нима қилдим? Отамга нима деб жавоб бераман?!”... У қўрқув аралаш ташқарига қулоқ тутди. Жимжитлик...

Онасини шунчалар ранжитиб қўяман деб ўйламаган Қамарсултон ўзини айбдор ҳис эта бошлади. Лекин, юрагининг қай буржларида “Сен ҳам одам, тирик жонсан. Бахтли бўлишга ҳақлисан!”, деган нидо сас бериб, қилмишини оқлашга интилади. Яна “Агар отам онамнинг гапи билан жаҳл отига миниб, мени юзи қаролиғда айблаб, лаънат тошларини отгудек бўлса, ўзимни-ўзим осаман!”

Қамарсултон бу аҳд миясига келганидан бир оз таскин топиб, ўзини енгил сеза бошлади.

Гулжамол хатни эрига дарҳол кўрсатишни лозим топмади. Гапнинг боришига қараб иш кўришни тусмоллади. Нима деганда ҳам ҳали осмон узилиб ерга тушгани йўқ! Шунинг учун Қамарсултоннинг хатти-ҳаракати борасида оғиз очмай, кечаги совчиликка келган бойвачча аёл – Санамгул ҳақида, унинг уйи, оиласи, яшаш тарзи ҳақида гапириб, эрининг оғзига қаради.

¹ Олвираб – ўзини йўқотиб, гарангсиб.

² Дуз (шева) – дала, кўча.

Сафо сарроф заршунос эмасми, ҳамма нарсада тиллога баҳо бергандек теранликни, босиқ тийнатликни истайди. У қалъа ва унинг атроф жонибида Санамгул деган аёл яшайдиган бой хонадон тўғрисида бирор хабар эшита олмади. Бу мавҳумликдан Сафо саррофнинг егани сингмай, қўли ишга бормай тажанг бўла бошлади.

Вақт тезоблиғда ўтаяпти. Қамарсултон икки кундан бери оғзига туз солмай, мотамда. Гулжамол гарангланиб гоҳ ичкари киради, гоҳ ташқари чиқади. Бир ёнда қизнинг ҳоли хароб, бир ёнда эрнинг қаҳрли дашномидан ўзини қўярга жой тополмайди.

Сафо сарроф Санамгул масаласини шундайлигича қолдирмайди, барибир тагига етади. Унинг пухталигига, саранжом саришталигига тан бермаган одам йўқ, бозор қарийб унинг измида. Санамгулни суриштириш синалган йигитларга топширилган. У бу ишга унчалик қатъийлик билан киришмас эди, аммо хотинининг гап-сўзлари пойма-пой, қарашларида алланечук ҳадик бор. Гулжамол “совчи аёл” келиб кетганидан бери оромини йўқотган, қолаверса ўзининг ҳам гумони йўқ эмас. Гулжамолнинг таърифига қараганда унинг бўйнидаги йўғон тилло занжир, қулоқларидаги, бармоқларидаги сирға, узуклар жуда ноёбмиш, аслмиш! Сафо сарроф ўзини пул майдаловчи, алиштиргувчи эмас, заршунос деб билганидан хотинини ҳам анойи аёллар сирасига киритмайди, дидини баланд тутати. Шунинг учун ҳам Санамгул масаласи ойдинлашувига хотинидан ҳам кўра, ўзи кўпроқ қизиқиб қолди.

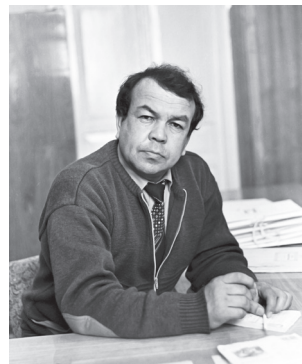

Шеърят

Азим СУҶОН

*Бораф маконимиз кўнмил
бўлсин*

Ўлан

*Бу дунё савдолари юлдузлардан мўл экан,
Бу дунё гавголари ўтиб бўлмас чўл экан,
Бу дунёнинг йўллари, о, бир адоқсиз йўл экан,
ёши неча, билмайман.*

*Умр эса ўтмоқда, умр деган довларов,
Ўйноқлаган тойларимов, ўйноқлаган тойларов!*

*Товларнинг тепалари ярқирайди, ярқирайди,
Сулув-сулув юлдузлар чақнайди, ярақлайди,
Дарёларов, сойларов шарқирайди, шарқирайди,
ёши неча, билмайман.*

*Умр эса ўтмоқда, умр деган довларов,
Чарақлаган ойларимов, чарақлаган ойларов!*

*Оқ гоз учди, кўк гоз учди бу кўлдан – бу кўлларга,
Не қувонч бахш этдилар не юрак, кўнгилларга,
Қор-бўронни пеш қилмадим мендан қочган уларга,
ёши неча, билмайман.*

*Умр эса ўтмоқда, умр деган довларов,
Овхалтамда ўқлар битди, овларимов, овларов!*

Юрагимда сайрар бир қушча,
 камалакранг патлари унинг,
 тилчалари бирам нозикки,
 кўзлари маънодор боқар,
 учириб ҳайдайсиз уни...
 Сўз – томирдаги қон.
 Қориштирманг дард билан.
 Сўзнинг кўзи бор,
 тупроқ сочманг унга.
 Менинг киндик қоним тўкилган нуқта,
 бир ов-л-о-оқ тоғ қишлоғи, ундан
 эмакляб-эмакляб чиқдим дунёга.
 Дунё етилтирди мисоли бошоқ.
 Мен алдовлар учун чиққан эмасман.
 Ҳей, ризқи улугим!
 Ҳей, ҳикмати илоҳий!
 Пок туйғулар,
 шоффоф туйғулар,
 ўн тўрт кунлик ой туйғулар,
 ҳай берманг,
 йўл берманг,
 алдоқчи,
 ғирром туйғуларга.
 Мен сизга яқин янтоқман,
 сўзляяпман тиконим билан.
 Борар маконимиз кўнгил бўлсин...

Учарлар

Тулпорлар уюри,
 уюрлар,
 уюрлар,
 Чавандозлар улоққа уюрилар.
 Зўрлари улоқни тақимга урар,
 Отларин бошларин чортоққа бурар,
 Маррага-маррага яқинроқ турар –
 учарлар,
 учарлар,
 учарлар.

Кимдир улоқни азот олар тўдадан,
 Не чавандоз тил тишлаб қолар тўдадан.
 ...Ғолиб от чортоққа-чортоққа елади,
 Устида чавандоз ғолибдай келади,

*Не қиларин энди билади, билади –
учарлар,
учарлар,
учарлар.*

*Сомонлик доира марра эрур, марра,
Улоқни ташила унга, голибсан, ур-ра!
Марра-марра бир нафаслик қолди-о-о,
Бир кам чавандоз йўлини олди-о-о,
Улоқни марра кўзига солди-ё, о-о –
учарлар,
учарлар,
учарлар.*

*Кўрдан улоқни олиб чиққан голибмас,
Чангларида қолдириб чиққан голибмас.
Ўлжани пойлаб турган зоглар голибдир,
Фирромлик отидаги доғлар голибдир,
Серсинов йиллар эмас, чоғлар голибдир –
учарлар,
учарлар,
учарлар.*

*Кўп кўрдим бу ҳаётда бундай касларни,
Не чавандозни пойлаб йиққан настларни,
Тўлқинлар елкасига минган хасларни,
Нодўстларни кўрдим-о, кўрдим дўстларни,
Мағизларни кўрдим-о, кўрдим пўстларни —
учарлар,
учарлар,
учарлар.*

Робот шеър тўқийди

*Робот шеър тўқийди.
Роботлар учун,
математик ҳисоб айқашу уйқаш.
Интернетдан менга
боқади мамнун,
ғўё мангуликка иқболи туташ.*

*Ўқидим,
ўқидим
қалбим темирга
айланиб кетдими... туйғусиз, беҳис?*

*Тушунмайман ўзим,
ўзим кўнглимга,
тушунмаганлигим, рост эди, афсус!*

*Нега, афсус, дейман,
тушунар ақл,
тушунар қўлларим, тушунар кўзлар.
Шакл кўрмоқдаман
мисоли тақа
(От оёгин сақлар бу тақа сўзлар).*

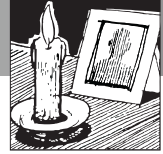
*Шакл кўрмоқдаман:
минг турлик бино,
о, бу биноларда яшамоқ мумкин.
Фақат мен тоғликка
етишимас ҳаво,
ҳавосиз бинолар... олавер текин.*

*Қалбда шубҳа,
гумон:
шоирманми, мен,
ёки шеър тўқувчи – кўзи илинган?
Ё битта саҳройи
чўлиқдирман, мен,
итин эркалаб,
сурувин унутган?*

*Йўқ! Мен чечак ифорин
ҳидлаганим бор,
мен унда туйганман кўклам ҳидини.
Робот шеърларида
согиндим бедор
турналар тизимин кўҳна ҳаддини.*

*Тараққиёт, асли,
сендан кўрқаман,
Тараққиёт, асли,
кўрқмайман сендан.
Робот шеър тўқир...
гўё уқаман,
бирок,
қалбим қочиб боради мендан...*

Йиллар, воқеалар, тақдирлар

Наум КАРИМОВ,
филология фанлари доктори,
профессор

ҒУЛОМ ЗАФАРИЙ

Ўтган асрнинг бошларида янги ўзбек адабиёти деган феноменнинг юзага келгани муҳим воқеа эди. Агар мураккаб тарихий даврда яшаган ижодкорлар шеърият, наср ва драматургия турларидаги асарлари билан янги тарихий даврнинг эрк ва хуррият ғояларини фидойилик билан тарғиб ва ташвиқ қилмаганларида, мудроқ халқ уйғонмаган, миллий адабиётимиз эса янги услуб ва жанрлар билан бойиманган бўларди. Шунинг учун ҳам шу давр адабиётининг бешигини тебратган Маҳмудхўжа Бехбудий, Абдулла Қодирий, Авлоний, Фитрат, Чўлпон, Ҳамза сингари ижодкорлар қаторида Ғулом Зафарий номини ҳам ҳурмат билан тилга олиш лозим.

* * *

Ғулом Зафарийнинг қачон ва қаерда туғилганлиги тўғрисида турлича қарашлар мавжуд.

Маълумки, ўтган асрнинг эллагинчи йиллари охири – олтмишинчи йиллари бошларида, шахсга сиғинишнинг фожиали оқибатлари фош этилганидан сўнг, қатағон этилган ёзувчилар ижодини ўрганиш ва уларнинг асарларини халққа қайтариш ишлари бошланган. Шу хайрли жараёнда, филология фанлари номзоди Муҳсин Зокиров ҳам фаол қатнашиб, “Тошкент оқшоми” газетасида унутилган ёзувчилар ижодига бағишланган адабий саҳифаларни ташкил қилган. Мазкур газетанинг 1968 йил 1 июль сонидан илк бор Ғулом Зафарийга бағишланган махсус саҳифа ажратилган. Мазкур саҳифада берилган Муҳсин Зокировнинг мақоласида Ғулом Зафарий 1899 йили Тошкент шаҳридаги Зарқайнар маҳалласида туғилган, деб ёзилган. Шу йили “Тошкент оқшоми”нинг “Адабий саҳифалар”ида берилган барча маълумот ва материалларнинг марҳум ёзувчилар архивидан олинганлиги сабабли, ўша маълумот Ғулом Зафарий ҳақидаги аксар мақолаларда тиражланиб келди. Камина ҳам “Гулистон” журналининг 1996 йилдаги 4-сонидан босилган мақоламда: “Ғулом Зафарий 1899 йили Тошкентнинг Зарқайнар маҳалласида туғилди. У 1937 йилда ҳибсга олинганида, Каттабўғ маҳалласидаги Холиқов деган кишига қарашли 71-уйда ижарада яшаган”, деб ёзганман. Сирасини айтганда, бу сўзлар Ғулом Зафарийнинг 1937 йилдаги тергов жараёнида берган маълумотига мутлақо зид келмайди. Зеро, Ғулом Зафарийнинг маҳбуслик анкетасида туғилган санаси ва жойи “1899 йил, Тошкент шаҳри”, деб қайд этилган. Ҳибсга олинган кунларида ижодкорнинг Холиқовнинг уйида ижа-

рада яшаганлиги тўғрисидаги маълумот ҳам шу тергов материалларидан олинган. Аммо филология фанлари доктори Бердиали Имомов “Шарқ юлдузи” журналининг 1981 йил, 11 сониди эълон қилинган “Ғулом Зафарий – шоир ва драматург” деган мақоласида адибнинг туғилган санаси ва жойи ҳақида бундай маълумотни берган: “Сиддиқа Ғуломованинг бизга ёзиб берган “Отагинам” сарлавҳали хотираномаси ва бошқа маълумотларга қараганда, Ғулом Зафарий 1888 йилда Қўқоннинг Ёғбозор маҳалласида хунарманд-мискар оиласида таваллуд топган (айрим манбаларда, масалан, “Тошкент оқшоми” газетасининг 1968 йил 1 июль сониди унинг туғилган жойи Тошкентда дейилиб, ёши ўн бир йилга кичрайтирилади). Ёш Ғулом эски мактабда ўқиб юрган кезларида, тахминан, асримизнинг бошларида, уларнинг оиласи Тошкентнинг Бешёғоч даҳасига қарашли Чақар маҳалласига кўчиб келади ва шу ердан ҳовли-жой сотиб олиб яшай бошлашади”.

Тўқсонинчи йилларнинг бошларида, Тошкент телевидениесининг истаги билан Ғулом Зафарийга бағишланган телекўрсатувни ташкил этганимда, адибнинг қизи Сиддиқа Ғуломова каминага ҳам “Отагинам” хотираномасининг бир нусхасини берган эди. Афсуски, уч саҳифадан иборат бу хотираномада адибнинг 1888 йили Қўқон шаҳрида туғилганлиги ҳақида бирор маълумот йўқ. Аммо, академик Мамажон Раҳмонов “Маърифат қурбони” деб номланган суҳбатида “Театр” журналининг 2000 йил 3 сониди босилган Сиддиқа Ғуломованинг 1963 йилда унга “отаси ҳақидаги қимматли маълумотлар”ни берганини айтиб, бундай деган: “Ғулом Зафарий 1889 йилда Қўқон шаҳрида таваллуд топган. Асримиз бошида унинг оиласи Тошкентнинг Чақар маҳалласига кўчиб келади. Бўлғуси ижодкор аввал эски мактабни, сўнгра рус-тузем мактабини битиради”.

Сиддиқа Ғуломованинг каминага берган хотираномасига қараганда, бўлажак адибнинг отаси уста Музаффар “очик чеҳрали”, “жуда-жуда қизиқчи ва меҳрибон оталардан бўлган”. У маҳалла болаларини кўрганида, “уларга қанд-курс улашар”, сўнгра: “Гижбададўнг-гижбададўнг, Пули борнинг гапи ўнг, Пули йўқнинг гапи тўнг”, деган сўзларни ашула қилиб айтар ва уларни ўйин тушишга чорлар экан. Онаси Файзинисо отин эса “ақлли, илмли, ҳожатбарор, ҳамма кўни-қўшниларга ва маҳаллага меҳрибон, тадбиркор”, “чевар, чеварлик орқасида пулдор она”лардан бўлган экан. “Маҳаллада тўй бўлса, – деб ёзган Сиддиқа опа, – маслаҳатгўй, қолаверса, пулдан ёрдамда бўлиб, <тўй-ҳашамларда> бош-қош бўлиб, доим ҳурматда бўлганлар. Ҳозир ҳам <уни> ҳурмат билан тилга олурлар”.

Адабиётшунос Бердиали Имомов адиб ҳақидаги мақоласида Сиддиқа Ғуломовадан олган маълумотларга асосланган ҳолда, адибнинг ота-онаси ва болалик йиллари ҳақида қуйидаги фикрларни келтиради: “Уста Музаффар оиладаги яқка-ягона фарзанди Ғуломнинг ҳар томонлама баркамол шахс, билимли инсон бўлиб етишиши устида қайғуради. Шу мақсадда, отаси уни Тошкентдаги рус-тузем мактабларидан бирида ўқитади. Ғуломнинг санъатга меҳри ортишида унинг ўқимишли, чевар онаси Файзинисо даъватлари, кечалари эски китоблардан, достону қиссалардан ўқиб, эртактлар айтиб беришлари беиз ўтмади ва ёш фарзанди қалбида санъатга жуда эрта меҳр уйғотди.

Ўз касб-корлари орқасида яхшигина турмуш кечирган бу оила ёлғиз фарзандининг хоҳишига қараб, собиқ Эшонгузар (Тошкентдаги Самарқанд дарвоза кўчасига туташ Катта-

боғ) маҳалласидан меваларга бой, кўркам ҳовли-боғ сотиб олишади ва шу ерда истиқомат қилишади.

Ўқишни битиргач, Ғулом Зафарий Кушобда ўқитувчилик қила бошлайди...”

Афсуски, Бердали Имомовнинг бу маълумоти бир оз умумий ва аънанавий сўзлардан иборат. Мақола муаллифи адиб оиласининг Тошкентга кўчиб келиш сабабларини, бизнингча, нотўғри изоҳлаган. Негаки, “ўз касб-корлари орқасида яхшигина турмуш кечирган” оила ҳеч қачон мурғак фарзандининг хоҳишига қараб, бошқа шаҳарга, бегона кишилар орасига кўчиб бормади. Уста Музаффарнинг оиласи билан Тошкентга кўчиб келишининг бошқа бир сабаби бўлиши мумкин.

Бизга шу нарса аёнки, бўлажак драматург, дастлаб, эски мактабни, сўнгра рус-тузем мактабини битирганидан сўнг, Тошкентдаги Хўжа Аҳмад мадрасасида таҳсил олган. 1912 йили у, номаълум сабабларга кўра, Ўш шаҳрига бориб, янги усул мактабида ўқитувчилик қилган. 1913 йили эса яна Тошкентга қайтган. Бу, жадидчилик ҳаракати авж олган йиллар эди. Тошкентлик маърифат шайдолари, энди, нафақат, Туркия, Миср, Ҳиндистон, Қрим ва Татаристонда, балки ўзбек диёрида нашр этилаётган газета ва журналларни ҳам ўқиб, дунёда рўй бераётган ўзгаришларни, маориф ва маданият соҳасидаги янгилликларни зўр эътибор билан кузатаётган эдилар. Шу йилнинг сўнги кунларида Тошкент ва Самарқандда театр труппалари ташкил этилганлиги ва бу труппаларнинг илк сахна асарларини халққа кўрсатиш учун тараддуд кўраётганлари ҳақидаги хабарлар уларни, шубҳасиз, лоқайд қолдирмаган. Ғулом Зафарий ҳам 1913 йил охирларида Авлоний томонидан ташкил этилган “Турон” театр труппасига аъзо бўлиб кирган.

1911-1912 йилларда Туркистонга Илёсбек Ашказорский, Г.Қориев, Қосим Шомил ва Комил Мутий раҳбарлигидаги татар, 1911-1917 йилларда эса Аҳмадбек Камарлинский, Аҳмадхон Хонтальшинский, Ю.Нариманов ва Сидқий Рухулло раҳбарлигидаги озарбайжон театр труппалари келиб, ўз спектакларини намойиш этишган. Тахмин қилиш мумкинки, Ғулом Зафарий ҳам шу труппаларнинг Тошкентда намойиш этган спектаклларидан хабардор бўлган. Ва, шу ҳол туфайли, унда театр санъатига қизиқиш туйғуси уйғонган, десак, хато бўлмайди. “Турон” труппасининг 1914 йилга оид 22 кишидан иборат рўйхатида Ғулом Зафарий номининг фахрий ўринлардан бирини эгаллаб тургани тасодифий эмас.

Ғулом Зафарий шу йилларда театр санъатига ихлос қўйиш билан бирга, бир нечта ғазаллар ҳам ёзган. Унинг шундай ғазалларидан бири 1914 йили “Ойна” журналининг 40 (июль) сониди “Э илм!” сарлавҳаси остида эълон қилинади. Орадан етти ой ўтгач, шу журналнинг 1915 йил 9 (февраль) сониди “Ҳолимиз” номли ғазали чоп этилади.

1916 йили Сидқий Рухулло раҳбарлигидаги озарбайжон театр труппасининг Туркистонга иккинчи марта келиши ўлканинг маданий ҳаётида муҳим аҳамиятга эга воқеа бўлди. Сидқий Рухулло шу сафари чоғида “Лайли ва Мажнун”, “Асли ва Карам”, “Аршин мол олон”, “У ўлмасин, бу ўлсин” каби опера ва мусиқали спектаклларини намойиш этибгина қолмай, “Турон” труппаси иштирокида “Лайли ва Мажнун” операсини ҳам сахнага қўяди. Бу, Тошкент шаҳрида намойиш этилган биринчи мусулмон операси эди. Агар шу тарихий воқеа 1916 йил 12 ноябрь куни рўй берган бўлса, ўша йилнинг 30 декабрида “Турон” труппаси артистлари Сидқий Рухулло раҳбарлигида “Лайли ва Мажнун” операсини ўзбек тилида намойиш этадилар. Шу спектаклдаги эпизодик ролларнинг ижрочилар орасида Маннон Уйғур, Ғулом Зафарий ва Хуршид ҳам бўлишган.

Шундай қилиб, шу йилларда, биринчидан, “Турон” труппаси мисолида ўзбек театр санъати туғилган бўлса, иккинчидан, шу труппа бағридан Маннон Уйғур, Ғулом Зафарий, Сулаймон Хўжаев, Хуршид сингари театр санъати дарғалари етишиб чиққанлар.

1917 йил Февраль инқилобидан кейин, тошкентлик ва водийлик эркесвар кучлар Қўқон шаҳрида Ўлка мусулмонларининг фавқулдда IV қурултойига тўпланиб,

Туркистон Мухторият ҳукуматининг тузилганини эълон қилдилар. Бу, ўзбек жадид маърифатпарварлари орзу ва армонларининг тантанаси эди. Шу қувончли воқеа муносабати билан Мунаввар қори Абдурашидхонов, Саъдулла Турсунхўжаев, Афандизода, Салимхон Тиллахонов, Норбўтабеков ва бошқа “Миллий иттиҳод” ташкилоти аъзолари “Турон” театри биносида махсус йиғилиш ўтказиб, Туркистон Мухториятини қўллаб-қувватлаш, аҳоли ўртасида Мухторият фойдасига тушунтириш ишларини олиб боришга қарор қилдилар. Йиғилиш ташкилотчилари орасида Ғулом Зафарий ҳам бўлиб, у М.Уйғур, Б.Қorieв, Е.Бобожонов ва А.Ҳидоятлов билан бирга “Миллий иттиҳод” ташкилоти раҳбариятининг қарорларини амалга оширишда, хусусан, большевиклар томонидан қамоққа олинган кишиларни озод қилишда фаол иштирок этади. Бу факт Ғулом Зафарийнинг шу йилларда эрк ва хуррият йўлида курашган Маҳмудхўжа Бехбудий, Фитрат, Чўлпон сингари ижодкорлар билан бир сафда бўлганидан шаҳодат беради.

Ғулом Зафарий 1918-1921 йилларда болалар учун “Шарифжон”, “Тилак”, “Раҳмдил шогирд”, “Тўсқинлик”, “Баҳор”, “Гунафша”, “Эр ва хотун” сингари бир пардали мусиқали пьесалар ёзади. 1919 йил 20 майда “Намуна” мактаби ҳаваскорлари “Турон” театрида унинг “Ёмон шогирд”, 13 июнда “Турон” қошидаги тўгарак иштирокчилари “Қолизей” биносида “Тўсқинлик”, 16 августда “Роҳат боғча” саҳнасида “Баҳор” мусиқали драмаларини намойиш этадилар. Бу бир пардали музикали саҳна асарларининг томошабинларга манзур бўлганини кўрган “Турон” ва “Ўлка мусулмон сиёсий труппаси” Ғ.Зафарийнинг “Тилак”, “Ёмон ўғил” ва “Раҳмдил шогирд” асарларини 1919 йилнинг июнь-октябрь ойларида уч пардали спектакль шаклида томошабинлар эътиборига ҳавола этади. Ҳали болалар учун махсус адабиёт майдонга келмаган бир вақтда, Ғулом Зафарий бу асарлари билан ўзбек болалар драматургиясини бошлаб бери.

Манбаларда қайд этилишича, тилга олинган пьесаларнинг яратилиши ва саҳналаштирилишида Чўлпон, Фитрат, Маннон Уйғур, Қори Ёқубов сингари ижодкор ва санъаткорлар муаллифга яқиндан ёрдам беришган.

1919 йилнинг иккинчи ярмида Маориф халқ комиссарлиги ўзбек халқ этнографияси, театри, мусиқаси, оғзаки ижоди намуналарини тўплаш ва ўрганиш мақсадида Илмий бўлимни ташкил этган, шу бўлим ўз навбатида Мусиқий-этнографик билим ҳайъати, Ўзбек билим ҳайъати, Театр-этнографик билим ҳайъати ва Этнографик билим ҳайъати сингари шўьбаларга бўлинган эди. Мазкур шўьбалардан бири – Театр-этнографик билим ҳайъатига Ғулом Зафарий раис этиб тайинланади ва ҳайъат ўзбек фольклорининг турли жанрларига оид қизиқарли материалларни тўплашга муваффақ бўлади. Унинг шахсан ўзи 1921-1922 йилларда Фарғона водийсига, Элбек эса Тошкент вилоятининг Бўстонлиқ туманига бориб, икки юзга яқин қўшиқ, юзга яқин лапар, икки мингдан ортиқ мақол ва маталлар (вариантлари билан), юздан ортиқ топишмоқ, бир неча ўнлаб эртақлар, халқ драмаси намуналари, болалар ўйинлари, уруғлар ҳақидаги ривоятлар ва бошқаларни тўплаб, ёзиб келишади. Ғулом Зафарий ўзи тўплаган материаллар асосида “Чиғатой-ўзбек халқ театруси” (“Билим ўчоғи” журнали, 1923 йил, 2-3 қўшма сон) мақоласини ва “Эл ашулалари” (Элбек билан ҳамкорликда, 1925 йил) тўпламини эълон қилади.

“Тўпламдаги халқ оғзаки ижоди намуналари орасида, – деб ёзади филология фанлари номзоди Олим Усмонов, – юрт тарихида рўй берган бирор жиддий воқеага бағишланган тарихий қўшиқлар ҳам бор. Масалан, “Сайдахмад” қўшиғи Марғилонда яратилган бўлиб, 1916 йилдаги халқни ларзага солган, баъзи жойларда исёнларга сабаб бўлган мардикор олиш воқеасига бағишланган. Бу қўшиқ халқнинг маҳаллий маъмурларга ва оқ пошшога нисбатан қаҳр-ғазабини ёрқин ифода этади.

Тўпламдан “Бегижон”, “Ажаб ёрларим”, “Андижон бораи, дедим”, “Оҳ, менинг шоҳим”, “Ғайра-ғайра”, “Ёринг бўлса”, “Ўртоқ”, “Омон ёр”, “Уфор”, “Гулёр”, “Дўст-дўст”, “Ал омон”, “Алла-алла, ёр, алла”, “Қашқарча”, “Чиройлик”, “Хон ўйини”, “Қаниқани”, “Гул ўйин”, “Қизил бола”, “Чаманда гул”, “Бодом қовоқ”, “Олмача-анорингга

балли”, “Ҳой, бола-бола”, “Ҳой, менинг ёримсан”, “Ялла”, “Ёр” ва бошқа кўплаб ишқий-лирик кўшиқлар ўрин олган...

Халқ кўшиқларини ўрганиш Ғулом Зафарий ижодига катта таъсир кўрсатди ва унинг асарларининг халқ орасида машҳур бўлишига сабабчи бўлди. Унинг кўпгина дoston ва драмаларига халқ кўшиқларидан намуналар киритилган”.

Ғулом Зафарий шу йилларда мамлакатимизнинг турли вилоятларига қилган илмий экспедицияси натижасида, халқ бадиий хотирасидан ўчиб кетиши мумкин бўлган кўплаб кўшиқларни ёзиб олиб, ўзбек фольклори асарларини тўплаш ва ўрганиш ишига муҳим ҳисса қўшди. Айти пайтда, бошқа вилоятлардаги халқ кўшиқларининг мусиқий хусусиятлари ва ўзига хослигини ўрганиб, ўз асарларининг бадиий-мусиқий жиҳатдан янада жозибадор бўлишига интилди. Унинг, масалан, “Ҳалима” мусиқали драмасини тинмай қайта ишлаб, мукаммаллаштириб боришининг сабабларидан бири ҳам адиб бадиий оламининг йилдан-йилга бойиб, нурланиб бораётганида эди.

Туркистон Мухторияти ва Бухоро амирлиги тугатилганидан сўнг, бошқа собиқ “иттиҳодчилар” қатори большевиклар партиясига ўтган Ғулом Зафарий “фирқавий фаолиятсизлик”да айбланиб, фирқа аъзолари сафидан чиқарилади. Шундан кейин у 1923 йили Термиз шаҳрига бориб, 1927 йилга қадар мусиқа билим юртида мудир бўлиб хизмат қилади. Санъаткорнинг ўзбек мусиқа санъатида доир билими ғоят бой ва чуқур бўлганлиги туфайли унинг билим хазинасидан нафақат талабалар, балки Шарқ мусиқаси билан шуғулланган рус мусиқашунослари ҳам баҳраманд бўладилар. Атоқли мусиқашунос ва композитор В.А.Успенский москвалик касбдоши В.М. Беляевга 1927 йил 18 июнда йўллаган хатида, чунончи, бундай сўзларни ёзган эди: “Самарқандда Ғулом Зафарий билан учрашдим – сенга унинг манзилгоҳини юбора-япман – Самарқанд – Китоб палатаси – унга. Сенга у билан алоқа боғлашни жуда ҳам маслаҳат бераман, у мусиқа бўйича кўп нарсани билади, энг муҳими, мусиқа тўғрисида сўз борган энг нодир китобларни титиб ташлаган. Унга сен ҳақингда гапириб берганман, у сенинг топиригинг билан инглиз газетасига Самарқанддаги мусиқа ва театр ҳаёти тўғрисида <мақола> ёзиб бериши мумкин”. Шу муаллифнинг 1933 йил 25 июнда ёзган хатидаги қуйидаги сатрлар ҳам Ғулом Зафарийнинг ноёб мусиқашунос олим бўлганидан далолат беради. “Ўзбек шоири Ғулом Зафарий, – деб ёзади у В.М. Беляевга, – менга қуйидагиларни айтди. Дугоҳ эрталаб соат 10 га қадар, Баёт соат 10 билан 12 орасида, Чоргоҳ кундуз соат 1 билан 6 орасида, Сегоҳ оқшомда, Шаҳноз кечаси, Насруллои эса кеч соат 12 дан эрталаб соат 6 га қадар ижро этилади...”

Ўзбек мумтоз мусиқасини мукаммал билган Ғулом Зафарийнинг 1928 йили Самарқандда янги очилган Ўзбекистон мусиқаси илмий-текшириш институтига ўқув бўлими мудирини сифатида таклиф этилгани тасодифий эмас. У мазкур илм даргоҳида Фитрат, Н.Н.Миронов, В.А.Успенский сингари ўзбек мумтоз ва замонавий мусиқасини пухта билган алломалар билан бирга ишлайди.

* * *

Баҳс бевосита “Ҳалима” асарининг яратилиш тарихи ва таҳлилига яқинлашар экан, замондошларнинг хотиралари асосида Ғулом Зафарийни қуршаган адабий-маданий муҳит тўғрисида ҳам тўхтаб ўтиш жоиз. Негаки, радио ва телевидение сингари самарадор оммавий ахборот воситалари бўлмаган даврда, зиёлилар ўзларига маслақдош кишилар билан яқинлашиб, тўгарак, гурунг, “гап”га ўхшаган “мажолис ун-нафоис”ларни ташкил этганлар. Шу норасмий адабий-маданий “уюшмалар”да мумтоз шоирларнинг асарларини ўқиб, таҳлил қилганлар, адабиёт ва санъат ҳақидаги янгиликлар билан танишганлар, хонанда ва созандалар ижросидаги мумтоз куй ва кўшиқлардан баҳра олганлар. Бадиий зиёлилар ўртасида бундай ижодий ҳамкорлик турларининг майдонга келиши улар ижодининг шаклланишида муҳим омил бўлган.

Ғулом Зафарий атрофида ҳам шундай адабий-маданий муҳит бўлган.

Атоқли навоийшунос олим Ҳамид Сулаймоннинг хотираларидан маълум бўлишича, унинг отаси – таниқли киноартист, кинорежиссёр ва кинодраматург Сулаймон Хўжаев Ғулом Зафарий ва биринчи ўзбек романи муаллифи Абдулла Қодирий билан бир мадрасада таҳсил олишган. “Отамнинг мадрасадаги ҳамхўжра дўстларидан энг яқинлари, – деб ёзган эди олим, – севикли адибимиз Абдулла Қодирий – Жулқунбой ва драматург Ғулом Зафарийлар эди. Абдулла Қодирийнинг туғилиб ўсган уйи Камолоннинг ғарбидаги қўшни Эшонгузар маҳалласи бўлган. Бизнинг ҳовли билан Абдулла аканинг ҳовлиси ораси ярим километрча бўлиб, шу ораликда Ғулом Зафарий ҳовлиси ва кичик, ғоятда шинам боғи жойлашган эди. Абдулла Қодирий ва Ғулом Зафарийлар билан дадам болалик чоғидан бирга ўсиб катта бўлган. Уларнинг бир-бири билан абадий ва содиқ дўстлиги, шубҳасиз, уларнинг дунёқараши, қалби, завқи ва дидларининг бир-бирига яқин ва монандлиги билан изоҳланади...”

“Бизнинг боғимиз, – деб ёзади Сиддиқа Ғуломова ўз хотираномасида, – Тошкент Бешёғоч даҳа Эшонгузар маҳалла (ҳозирги Каттабоғ маҳалла)да жойлашган бўлиб, боғимиз гўзал гуллар билан тўла эди. Эшикдан кираверишда ҳовуз, атрофида мажнунтол, ҳовузнинг тўрт томонида хитойи гуллар бўлиб, ўртада шоҳсупа бор эди. Шоҳсупа атрофига гилам тўшалган эди. Ҳеч ким бўлмаса, кўрпача тахлаб кўйилар, тез-тез ёки истаган вақтларида Маннон Уйғур, Аброр ака, Обид Жалилов, Карим қизиқ, Сайфи қори акалар келиб, отам бўлмаса ҳам, супадаги кўрпачаларни солишиб: “Ҳой, Сиддиқа қизим, чой келтир”, – дейишар эди... Отам огоҳ бўлсалар керак, бир оздан кейин Шораҳим ҳофиз, Шожалил, Соат дуторчиларни бошлаб келар эди. Мен отамнинг илтимосига кўра, Абдулла Қодирий, Низом қори ака, яна маҳалламиздаги бир неча суҳбаткашларни чорлар эдим. Шундай давраларда Саидазим ака ҳам иштирок этгувчи эди. Ажойиб ширали овози бўлиб, туғма ашулаци эди. Жуда жозибали ашулалар айтиб, уларни хушнуд қилгувчи эди. Бундай ташрифлар бизникида кўп бўлгувчи эди...”

Сиддиқа Ғуломованинг шу сўзларидан кейин бир оз бетартиб ёзилган хотираноманинг бошларига назар ташласак:

“<Отам> 1916 йиллардан бошлаб, 1922 йилгача “Ҳалима” музикали драмасини асосан ёзиб тугатган эдилар. Ёдимда бор> ёзнинг охири – кузнинг бошлари эди. Боғимиздаги гулзор ўртасидаги катта супа устида Уйғур акам, Аброр Ҳидояттов, Етим Бобожон, Карим қизиқ Ёқубов ва Сайфи қори акалар келишиб, кечаси катта чироқ атрофида “Ҳалима” пьесасини ўқиган эдилар. Кўп олқишдан сўнг отам ёзган “Ҳалима” ўқилиб, тамом бўлди. Чироқ атрофида давра бўлиб ўтириб олқишлаганлари ҳали-ҳали ёдимда...”

Ҳамид Сулаймон ва Сиддиқа Ғуломованинг бу хотираларига таянган ҳолда айтиш мумкинки, Ғулом Зафарийнинг Эшонгузар маҳалласидаги боғида тошкентлик адабиёт ва санъат намояндалари тез-тез учрашиб туришган, бир-бирларининг янги ёзган асарларини тинглаб, муҳокама қилишган. “Ҳалима” асарининг ҳам спектаклдан-спектаклга, йилдан-йилга сайқалланиб боришида мазкур давранинг роли оз бўлмаган.

* * *

Республика ҳукумати шу йилларда театрнинг халқ онгини шакллантириш, маънавий ва маданий савиясини оширишдаги роли ва аҳамияти ғоят катта эканлигини инobatга олиб, 1932 йилда Республика драма комитетини ташкил этади. “Ҳалима” асари мамлакатимиз саҳналарида катта муваффақият билан намойиш этилаётган пайтда, Ғулом Зафарий мазкур комитетга ишга таклиф этилади. Аммо у янги муассасада узоқ ишлаш имкониятига эга бўлмади. 1932 йил ёзида адиб аксилинқилобий, зараркунандалик фаолиятини олиб борганликда айбланиб, 3 йилга Жанубий Сибирга сургун қилинади. Ғулом Зафарий сургундалик пайтида ҳам асарлари, дўстлари туфайли, намойиш этилишда давом этади. Чўлпон муаллифга тегишли

қалам ҳақининг бир қисмини унга юбориб, иккинчи қисмини оиласига етказиб турди. Ғулом Зафарий сургундалиқ пайтида моддий қўллаб-қувватланиб турганлиги туфайли, бадарғалиқ йилларини нисбатан енгил ўтказиб, 1935 йилда юртига катта умид ва орзулар билан қайтади. У адабиёт ва санъатдаги ўрнини тиклаб олиш учун, Чўлпоннинг маслаҳати билан, пахта ҳақида дoston ва опера асарини ёзишга киришади. Аммо замонавий мавзуда ижод қилиш тажрибаси бўлмаган адибнинг бу асарлари кўнгилдагидек чиқмайди. Ишсиз қолган адиб сабзавот дўконидан сотувчилик қилиб, оиласини боқишга мажбур бўлади. У қисман сотувчиликдан олган моянаси, қисман “Ҳалима” намоишидан тушган қалам ҳақи эвазига тирикчилик ўтказиб, “Пахтагон”, “Янги одамлар”, “Сайил ва тўй” “оперетта”ларини ёзади. Бу асарлардан фақат “Сайил ва тўй”гина Комил Яшин таҳририда ва унинг ҳаммуаллифлигида саҳна юзини кўради ва 1937 йил майида Москвада ўтказилган ўзбек санъати ўн кунлигида “Колхозда сайил” номи билан намоиш қилинади.

1937 йил 29 октябрда Ғулом Зафарий НКВД ходимлари томонидан иккинчи марта қамоққа олиниб, орадан икки ой ўтгач, 28 декабрда, шўро давлатининг ашаддий душманларидан бири сифатида отиб ташланади.

* * *

Ғулом Зафарийнинг бизга қадар етиб келган дастлабки асарлари 1914-1915 йилларга оид. Шу ҳол адиб ижоди ўтган асрнинг ўнинчи йиллари ўрталарида бошланган, дейишимиз учун тўла асос беради. Унинг 1914 йили “Ойна” журналида чоп этилган “Эй илм”, “Садои Фарғона” газетасида эълон қилинган “Жаҳолатдамиз” шеърларида жадидона ғоялар ўз ифодасини топган ва бу асарлар муаллифнинг шу йилларда Тошкент жадидлари муҳитида яшагани ва улар билан ҳамнафас ижод қила бошлаганидан дарак беради.

Бу шеърлар ёзилган 1914 йил ўзбек маданияти тарихига биринчи ўзбек драмаси яратилган ва намоиш этилган йил сифатида киради. Драма жанри халқ оғзаки ижодида мавжуд бўлганига қарамай, шу вақтга қадар ёзма адабиётимизга кириб келмаган эди. Маҳмудхўжа Бехбудий қаламига мансуб “Падаркуш” асарининг шу йили Тошкент ва бошқа шаҳарларда намоиш этилиши ўзбек халқининг маданий ҳаётида улкан тарихий воқеа бўлди. Абдулла Қодирий, Абдулла Авлоний ва бошқа ёзувчилар “Падаркуш” таъсирида илк саҳна асарларини ёзиб, ўзбек ёзма драматургиясини бошлаб бердилар. Маҳмудхўжа Бехбудий драмаси таъсирида драматургияга шиддат билан кириб келган ёзувчилар орасида Ғулом Зафарий ҳам бор эди. Агар 1915 йилда Абдулла Қодирий “Падаркуш” таъсирида “Бахтсиз куёв” драмасини ёзган бўлса, Ғулом Зафарий шу йили ёзган илк саҳна асарини “Бахтсиз шогирд” деб атаган. Бу асар ўз вақтида саҳна юзини кўрмаганлиги ва нашр этилмаганлиги сабабли, бизгача етиб келмаган. Бинобарин, унинг сюжет чизиғи бизга аниқ эмас. Лекин асар сарлавҳасидан келиб чиққан ҳолда айтиш мумкинки, “Бахтсиз шогирд” ҳам муаллифнинг болалар учун ёзилган ва ҳаваскорлик саҳналарида ўйналган асарлари сирасига киради. Бу ҳол Ғулом Зафарийнинг ижод оламидаги илк қадамидан бошлаб болалар ҳаётига мурожаат этганлиги ва ўз олдига болалар тарбиясига хизмат қилувчи саҳна асарларини ёзиш вазифасини қўйганилигидан шаҳодат беради. Агар XX аср бошларида Ғулом Зафарийга қадар ва ундан кейин болалар драматургияси билан бошқа бирор ижодкорнинг махсус шуғулланмаганлигини эътиборга олсак, унинг том маънода ўзбек болалар драматургиясининг асосчиси эканлиги аён бўлади. Агар драматург “Баҳор”, “Гунафша” сингари бир пардали пьесаларида табиат ва болалар мавзуси орқали улар руҳий оламига назар ташлаган бўлса, “Қуён”, “Раҳмдил шогирд”, “Тилак”, “Туйғуной”, “Татимбой ота” сингари кичик саҳна асарларида ўз олдига болаларни меҳр-шафқатли, ҳалол, виждонли, катталарга ҳурмат, меҳнатга муҳаббат руҳида тарбиялаш вазифасини қўйган ва воқеликдаги шу бадий вазифага хизмат қилувчи қаҳрамонларни танлаган. Бу асарларнинг аҳамиятли томонларидан бири ҳам шунда: муаллиф тасвирга тортилган воқеа ва қаҳрамонларни

реал кундалик ҳаётдан олган ва шу ҳол бу асарларнинг ёш томошабинлар томонидан қизгин кутиб олиниши ҳамда улар тарбиясига муайян даражада таъсир кўрсатишига сабаб бўлган.

Шу йилларда аксар истеъдодли ёшларда театр санъатига қизиқиш ва муҳаббатнинг уйғониши, уларнинг ўз тақдирларини бир умрга театр санъати билан боғлашлари Фулом Зафарийнинг “Эрк болалари” ва “Ҳалима” мусикий драмалари таъсирида амалга ошган.

Ёш драматургнинг болалар ҳаётидан олинган сахна асарлари ўндан зиёд бўлгани ва у шу асарлари билан ўзбек болалар драматургиясига асос солганига қарамай, унинг ўзбек драматургияси ва театри тарихидаги катта хизмати, аввало, “Ҳалима” драмаси билан белгиланади. Ушбу драманинг дастлабки нусхаси 1919 йилда майдонга келган. Лекин муаллиф спектаклни сахналаштирувчи режиссёр Маннон Уйғур ва театрнинг ижодий жамоаси билан ҳамкорликда асар устида иш-лашда давом этган. Ва, ниҳоят, ўзбек музыкали драма театрининг афсонавор спектаклларида бири – “Ҳалима” 1920 йил 14 сентябрда Эски шаҳардаги “Роҳат боғча” сахнасида томошабинлар эътиборига ҳавола этилган. Томошабинлар “Ҳалима”нинг биринчи нусхасиниёқ қизгин кутиб олганлар. Шунга қарамай, муаллиф асарга сайқал беришда, асар тўқимасига янги персонажларни олиб кириш, қаҳрамонлар образини мукаммаллаштириш, спектаклни янги ва катта эмоционал таъсир кучига эга бўлган ария ва дуэтлар билан бойитишда давом этади. Муаллиф ва театрнинг “Ҳалима” устида узоқ йиллар давомида тинмай ишлашлари натижасида асарнинг бир неча нусхалари пайдо бўлган. Шу нусхаларнинг айримларида асарда тасвир этилган воқеанинг 1915-1920 йиллардаги халқ турмушидан, айримларида эса 1916-1922 йиллардаги ҳаётдан олинганлиги айтилади. Муаллифнинг шу изоҳоти туфайли айрим театршунослар “Ҳалима”ни реал ҳаётий воқеа асосида ёзилган асар, деб ҳисоблайдилар. Аммо гап шундаки, мазкур асар заминида ётган воқеа нафақат 1915-1920 йилларда, балки ундан олдин ҳам, кейин ҳам, ҳатто нафақат Ўзбекистон, балки Осиё ва Европа қитъаларидаги барча шаҳарларда ҳам рўй берган бўлиши мумкин.

Агар жаҳон драматургияси ва театри тарихига назар ташласак, Неъмат билан Ҳалима ўртасидаги муҳаббат тарихи жуда кўп асарларда турли вариацияларда так-рорланганилигига ишонч ҳосил қиламиз. Аммо драматург ва театрнинг катта ютуғи шунда бўлдики, улар Неъмат билан Ҳалиманинг фожиали муҳаббати тарихини реал макон ва реал замонда содир бўлган воқеа сифатида талқин этдилар. 1917 йил ара-фасидаги ва ундан кейинги ўзбек жамиятида бойлар билан камбағаллар ўртасидаги тавофут сезиларли тус олганлиги туфайли, Неъмат билан Ҳалима муҳаббатининг фожиали ечими шу даврнинг бош конфликти билан уланиб-туташиб кетди. Аслида, Ҳамзанинг “Бой ила хизматчи” драмасида ҳам, Ойбекнинг “Қутлуғ қон” романида ҳам, ўзбек адабиётининг йигирманчи-ўттинчи йилларда яратилган бошқа аксар асарлари замирида ҳам шу конфликт ётади. Аммо буни шўро даври мафкурасининг таъсири, деб баҳолаш тўғри эмас. Зеро, Аббат Превонинг “Манон Леско” романи, Шекспирнинг “Ромео ва Жульетта” трагедияси, Алишер Навоийнинг “Лайли ва Мажнун” достони, ҳатто “Тоҳир ва Зухра” халқ эртаги замирида ҳам шу конфликт ётади. Бунинг сабаби шундаки, учинчи шахс аралашган, ошиқ ва маъшуканинг ўзаро муносабатларига раҳна солган ва улар муҳаббатини оловлантириб юборган муҳаббатгина чин ва буюк муҳаббат даражасига кўтарилади. Шундай муҳаббатгина адабиёт ва санъат асарларига мавзу бўлиб хизмат қилади.

Фулом Зафарий ҳаётнинг ана шу қонунини яхши билганлиги туфайли, катта ёшдаги томошабинлар учун ёзган илк сахна асарига фожиали муҳаббатни мавзу қилиб олган. Драматург Ҳалима ва Неъматнинг бир-бирига бўлган муҳаббати Фарҳод ва Ширинлар, Лайли ва Мажнунлар, Тоҳир ва Зухралар муҳаббатидек китобий, замонавий томошабиндан узоқ қаҳрамонлар бўлиб қолмаслиги учун уларни ўз даврининг тарихий шароити фонидида тасвирлайди. Шу мақсадда, асарга ўтган

асрнинг 10-йиллари охири – 20-йилларининг бошларидаги ҳаётий масалалар ва тафсилларни олиб киради. Натижада 20-йилларда яшаган томошабинлар Ҳалима ва Неъмат образларини ўзларининг дугона-ўртоқлари, маҳалладошлари ёки, нари борса, ҳамшаҳарлари ўлароқ идрок қилдилар. Айримлари эса улар тақдири кўзгусида ўз фожиаларини кўрдилар. Неъмат ва Ҳалима драматург ва театрнинг ҳамкорликдаги самарали ижодий меҳнати туфайли томошабинлар қалбидан реал адабий қаҳрамонлар сифатида чуқур жой олди.

“Иштирокиюн” газетасининг 1920 йил сентябрь ойидаги сонларидан бирида асарнинг саҳналаштирилгани тўғрисида қуйидаги эълон берилган: “Эски шаҳар “Роҳат боғча”синда 1920 йил 14 сентябрда, сешанба куни, ўзбек шўро артистлари томонидан беш пардали “Ҳалима” отли опера ўйналади. Ёзувчиси: Ғулом Зафарий. Бу асар ерли турмушдан олиб ёзилган фожиадир. Ҳаволари ўзбекча бўлғони билан бирга музика (чолғу)да ўзбек чолғуларидир. Ўйин бошланур соат 7 яримда...”

Асарнинг дастлабки нусхаси гарчанд беш пардадан иборат бўлса-да, ҳажм нуқтаи назаридан ҳам, персонажлар сонининг озлиги жиҳатидан ҳам кейинги нусхаларидан кескин фарқ қилган. Шунга қарамай, асарнинг илк нусхалари асосида яратилган спектакллар ҳам томошабинлар ўртасида зўр муваффақият қозонган.

Асар таҳлилига ёндашишдан аввал шуни ёдга тушириш жоизки, “Ҳалима”дан аввал ўзбек театри тарихида кўп пардали мусиқали драма асари бўлмаган ва намойиш этилмаган. Шунинг учун ҳам санъатшунослик фанлари доктори Тошпўлат Турсуновнинг қуйидаги фикрини келтириш айти мумкин:

“Ҳалима” асари, – деб ёзган эди таниқли театршунос олим, – аввало, энг муҳим жумбоқ – музикали драма ўзбек театри учун қонуний ҳолми, борди-ю жавоб ижобий бўлса, унинг яратилиш йўллари қандай бўлади, деган саволга жавоб беради. Зотан, “Ҳалима” қўйилиши билан жамоатчилик, мутахассислар ва матбуот биринчи навбатда шу масалага жавоб истарди. Бинобарин, спектаклга биринчи ёзилган тақризнинг Абдурауф Фитрат томонидан қуйидагича бошланиши бежиз эмас. “Адабиёт ва саҳначиларимиз учун бу кеча бир синоат кечаси эди. Ўз қуйларимиз, ўз чолғуларимиз билан опера қўйила олурми? Ўзбек чолғуси билан ўзбек қуйи опера кечаларинда истадигимиз таъсирни бера олурми, деган сўроқларга биз шу “Ҳалима” томошасини кўргандан кейин жавоб бера олур эдик.

Бу савол, аввало, Ғулом Зафарийни кўпдан бери ўйлатар ва унга ижодкор жавоб ахтарар, изланарди. Унинг тўрт-беш йилдан бери тажриба маъносида ёзаётган бир пардали музикали драмалари шу изланишларнинг самараси эди. Кўринадики, бу муҳим муаммони “Ҳалима” музикали драмаси ҳал этди”.

Тошпўлат Турсунов бу сўзларидан сўнг, ўзбек музикали драмасининг асосчиси ким эканлиги масаласида баҳслар бўлгани ва Ғулом Зафарийнинг бу борадаги хизматлари айрим театршунослар томонидан камситилаётгани ҳақида сўзлаб, бундай давом этган: “... “Ҳалима”нинг музикали драма эканига менсимайроқ қараш ҳоллари ҳали ҳам бор. Бундай қараш кейинчалик пайдо бўлган хулоса. Чунончи, “Ҳалима” – махсус ёзилган музиканинг эмас, балки халқ музика меросининг ҳисобига вужудга келган асар. Лекин ўша даврда бундан бошқа йўлнинг ўзи йўқ эди ва ўзбек музикали драма жанри йигирманчи, ҳатто ўттизинчи йиллари ҳам шу йўлдан борди. Бу, масаланинг бир томони. Иккинчиси – “Ҳалима” ўша йўл билан бўлса ҳам, тугал музикали драма асари эди. Муҳими шу. Ғулом Зафарий пьеса музикасини билимдонлик, дид билан табдил йўлида шакллантирди. Ғулом Зафарий ўзбек мумтоз кўшиқ меросининг кучли томони – ундаги теран муҳокама ва эмоционал кайфиятни вужудга келтирувчи драматизм, туғён, театр элементларини биринчи бўлиб сезди ва музикали драма жанрига олиб кирди”.

Бу сўзлар кўпроқ асарнинг мусиқий талқинига оид эса-да, музикали драма, аввало, бадиий адабиёт жанри бўлганлиги учун драматург “Ҳалима”ни ёзишдан аввал озарбайжон театрнинг “Лайли ва Мажнун” ва бошқа музикали драма жанридаги спектакллари тажрибасини қунт билан ўрганиб, шу жанрнинг ўзига хос томонлари

ҳақида пухта билимга эга бўлганлигини алоҳида қайд этиш зарур. Биз асарнинг қўлимиздаги беш ёки олти нусхасини ўзаро қиёслар эканмиз, музикали драма жанри ҳақида аниқ тасаввурга эга бўлган Ғулом Зафарийнинг қаҳрамонлар образини яратишда нафақат драма жанри, балки музика санъатининг ҳам бой имкониятларини -ария, дуэт, монолог, речитатив сингари компонентларни ўринли истифода этганлигини кўрамиз. Драматург қаҳрамонларнинг монологик ва диалогик нутқларинигина эмас, балки ария ва дуэтлар матнини ҳам ўзбекона ифодалар ва поэтик образлар билан музайян этган.

Асар марказида ошиқ ва маъшуқа – Ҳалима ва Неъмат образлари туради. Уларнинг иккаласи ҳам бир маҳалладан. Аммо Ҳалиманинг отаси маҳалланинг обрўли бойларидан бири бўлса, Неъматнинг отаси – оддий ямоқчи. Ошиқ ва маъшуқалар қаерда ва қайси замонда яшаган бўлмасинлар, шу ижтимоий фарқ асрлар давомида улар бахтига раҳна солиб келган. Неъмат, худди Қайс (Мажнун) сингари Ҳалимани бутун қалби ва вужуди билан севади. Ҳалиманинг меҳр ва муҳаббати ҳам фақат Неъматга аталган. Лекин Ортиқбойнинг совчилари Ҳалиманинг уйига кириб келиши билан ошиқ ва маъшуқанинг ошига заҳар сочилади. Муслимбой хотини Рокия ва ўғли Зокирнинг қаршилик кўрсатганларига қарамай, қизини кекса Ортиқбойга бериш ниятидан асло қайтмайди.

Вазиятнинг кутилмаганда кескин тус олиши қаҳрамонларни довдиратиб қўяди. Ота-она измига мутелик руҳида тарбияланган қаҳрамонлар фаол ҳаракат қилишга ожизлик қиладилар. Ҳалима Неъмат билан қочишга тайёр эканлигини билдирса ҳам, на унинг ўзи ва на Неъмат бундай қатъий ҳаракатга қодир эмаслар. Шунинг учун ҳам Ҳалима билан Неъматнинг самимий муҳаббатидан хабардор бўлган Зокир синглисини ҳимоя қилиб, ота раъйига қарши исён кўтаради.

Асарда, бошқа қаҳрамонлар қатори, Зокирнинг ҳам ким ва қандай инсон эканлиги ҳақида бирор шама йўқ. Лекин тахмин қилиш мумкинки, у савдогарнинг фарзанди бўлганлиги учун янги усул мактабларининг бирида хат-савод чиқарган, газета ўқийдиган, дунёда рўй бераётган воқеалар ҳақида озми-кўпми тасаввурга эга бўлган йигит. У дунёнинг ўзгариб бораётганлигидан яхши хабардор. У энди Одам Атодан қолган ақидалар билан яшаш мумкин эмаслигини яхши билади. Ёш, гўзал ва ширин орзулар оғушида яшаётган Ҳалиманинг Неъматни сева туриб, кекса Ортиқбойга турмушга чиқиши асло мумкин эмас. Бу, ўн гулидан бир гули очилмаган қизнинг ҳазон бўлиши билан баравар. Шунинг учун ҳам Зокир отасининг аҳдига қарши чиқади. У ва унинг дўстлари илғор қарашлари ва оқилона хатти-ҳаракатлари билан жадидларни эслатадилар. Ҳа, у жадид. Шу важдан у чиркин урф-одатларга ҳам, шу урф-одатлар тўридан чиқа олмаган отасига ҳам қарши. Рокия – Ҳалиманинг онаси ҳам у билан ҳамфикр. Шунинг учун ҳам у ўғлининг ёнига кириб, эрига ёлборади:

“Рокия – Жон отаси, ...кўра-била туриб, кўзимизни оқу қароси, биргина қизимизни ўтга ташламайлик. Ўйлаб иш қилайлик.

Муслимбой – Мен “хўп”, деб жавоб бериб юбордим. Энди сўзимдан қайтсам, эл-юрт ичида бурдим кетади, обрўйим тушади... Шуниси ҳам борки, Ортиқбой бизга қараганда бадавлатроқ, мол-дунёси, мероси дегандай... Ҳар қалай, оқмаса ҳам томади-ку”.

Рокия билан Зокир ҳам, Муслимбой ҳам Ҳалиманинг Ортиқбойга турмушга берилиши масаласида эртани ўйлайдилар. Аммо Рокия билан Зокир Ҳалиманинг бахтли эртанги куни ҳақида ўйласа, Муслимбой ўз савдо ишларининг Ортиқбой туфайли гуриллаб кетишига умидвор. У шу умидининг рўёбга чиқиши учун попукдек қизини кекса бойга инъом қилишга ҳам тайёр. Томошабин вужудга келган драматик вазиятнинг ечимида Муслимбойнинг манманлиги ва худбинлиги туфайли нафақат Неъматнинг, балки ўз қизи Ҳалиманинг умри ҳам хазон бўлганини кўради. Драматург ва театр асар асосида ётган воқеа тасвири орқали муҳаббат инсоният руҳий оламнинг офтоби, уни сўндириш ошиқ ва маъшуқаларни ўлдириш, бир оиланинг осуда ҳаётини барбод қилиб ташлаш билан баравар, деган ғояни илгари суради. Ана

шу умуминсоний ғоя ўз муҳаббатига содиқ қолган Ҳалима ва Неъмат образларини ичдан нурлантириб, уларни Фарҳод ва Ширинлар, Лайли ва Мажнунлар, Тоҳир ва Зухралар яшаётган арши аълога яқинлаштиргандек бўлади.

Юқорида айтиб ўтилганидек, Неъматнинг ҳам, Ҳалиманинг ҳам хатти-ҳаракатларида фаоллик етишмайди. Бу фаолсизлик уларнинг оила ва жамият ҳаётида тутган ўринлари билан изоҳланади. Лекин бу ошиқ ва маъшуқаларнинг қалбларига қулоқ тутсак, уларнинг юксак руҳий оламидаги, улар қалбидаги инсоний ҳис-туйғу ва интилишлардаги мусаффолик, порлоқлик, самимийлик бизни мафтун этади.

“Ироқ” куйига мослаб ёзилган Неъмат ариясининг куйидаги дастлабки сатрларига эътибор беринг:

*Кел, эй тонгни шамоли, уйқудаги дилдоримни уйғот,
Кўнгил торини чертар саҳар ситоримни уйғот.*

*Юрак дардини изҳор айлаин мен у вафодора,
Кўнгилни ўзга банд этган вафоли ёримни уйғот.*

*Тараб сочин, сочиб атрин димоғимга, муаттар қил,
Ўшал ноз уйқуда ётган кўзи хуморимни уйғот...*

Бу сатрларда Неъмат қалбидаги оташин муҳаббат оловлари балқиб туради. Унинг ўз севгилисини гоҳ вафодор, гоҳ бевафо (“кўнгилни ўзга банд этган”) деб аташида ҳам катта зиддият йўқ: сир эмас, ошиқ ва маъшуқаларнинг муҳаббати осмонида ўқтин-ўқтин шубҳа ва гумон булутлари пайдо бўлиб туради. Неъмат, Мажнун янглиғ, ўз муҳаббатига содиқ. У ҳатто замона зўравонлари томонидан қамоққа ташланиб, роса калтакланганида ҳам ўз севгисидан воз кечмайди. Неъматни қамоқхонадан ярим ўлик, ярим тирик ҳолда олиб келганларида ҳам унинг тилидан “Ҳалима” калимаси тушмайди, унинг хаёлидан севимли ёр сурати нари кетмайди. Ҳалиманинг ўзи ҳам шундай мустаҳкам муҳаббат занжирлари билан боғланган. У ота раъйига қарши кураша олмай, Ортиқбой хонадонига келин бўлиб тушганида ҳам, Неъматга бевафолик қилишдан кўра, ўлимни афзал билиб, ўзини-ўзи бўғиб ўлдиради. У ўзининг шу хатти-ҳаракати билан Ширинни эслатади, Жульеттани эслатади.

Ҳалима шарқ кизи сифатида ўз муҳаббатини афиша қилмайди. У ҳатто Неъматнинг кўксига бошини қўйиб, усиз яшай олмаслигини айтишга журъат этмайди. Неъматнинг уни бевафоликда айблашининг сабаби ҳам шунда. Унинг қалбида кечган ишқий кечинмалар Неъмат чеккан изтироблардан кам ва енгил эмас. Агар Неъмат ўз севгисини баланд тоғ устига чиқиб ҳам ошкор қилишга шай бўлса, Ҳалима шарқ кизи сифатида бундай “имконият”дан маҳрум. Шунинг учун кучли руҳий кечинмалар унинг қалбини садпора қилиб ташлайди.

Ҳалима

*Қанчалар зор йиғласам, ҳолимни билмас ҳеч ким,
Раҳм этиб кўзимдаги ёшимни сезмас ҳеч ким.*

*Кўксими минг пора қилсам, кўзга илмас ҳеч ким,
Йўлда ётсам ястаниб, менга эгилмас ҳеч ким.*

*Билмадим, бу дардими кимларга изҳор айласам,
Ғам-аламлар ичра қолдим, билмам, энди найласам?..*

Ҳалима муҳаббат дардида шундай руҳий азобларни бошидан кечиради.

Шу ўринда, лирик чекиниш сифатида шуни айтишни хоҳлардикки, мазкур спектаклда Ҳалима ролини ижро этган актрисалардан бири узлуксиз шу руҳий ҳолатни бошдан кечириши натижасида, руҳий касалликка чалиниб қолган. Бу факт, бир томондан, Ҳалима образи зиммасига тушган руҳий-маънавий юкнинг нечоғлиқ чўнғ ва катта бўлганидан дарак берса, иккинчи томондан, “Ҳалима” спектаклининг узоқ йиллар давомида томошабинлар онги, руҳи ва ҳаётига беҳад даражада катта таъсир кўрсатганидан далолат беради.

Инсоният гўзаллик ва муҳаббатнинг сеҳркор кучини ҳис эта бошлаган пайтлардан бошлаб, ҳаётда ҳам, адабиётда ҳам “ишқий учлик” (“любовный треугольник”) тушунчаси пайдо бўлган. Айниқса, феодал тузум шароитида Ҳалима ва Неъмат сингари ёшлар муҳаббати учинчи, қудратли шахснинг ўртага тушганлиги туфайли фожиа билан якун топган. Бундай фожиали воқеалар, юқорида айтиб ўтилганидек, “Ҳалима” спектакли яратилгунга қадар ҳам, театр саҳнасида аншлаб билан намоёйиш этилган йилларда ҳам рўй бериб турган. Аммо “Ҳалима” саҳна юзини кўрган йилларда тарихий шароит ўзгарган, бадавлат кишиларнинг Ҳалима ва Неъматлар бахтига раҳна солиши қийинлаша бошлаган, жамиятда ошиқ ва маъшуқалар бахтини ҳимоя қилиш имконияти пайдо бўлган эди. Спектакль шундай ижтимоий-тарихий шароитда ёш йигит ва қизларнинг муҳаббат ва никоҳга бўлган муносабатларини кескин ўзгартириб юборди. Улар янги ижтимоий-тарихий шароитда ўз севгилари учун, инсоний ҳақ-ҳуқуқлари учун курашишлари мумкин ва лозимлигини, муҳаббатли никоҳнинг бахт ва саодат, муҳаббатсиз никоҳнинг эса кулфат ва уқубат эканлигини чуқур тушуна бошладилар. Шу маънода, “Ҳалима” спектакли ўтган асрнинг 20-йилларидаги жамиятнинг нафақат маданий, ҳатто ижтимоий ва маънавий ҳаётида муҳим роль ўйнади.

Биз “Дафнис ва Хлоя”да ҳам, “Фарҳод ва Ширин”да ҳам, “Ромео ва Жульетта”да ҳам ошиқ ва маъшуқалар манфаатини ҳимоя қилувчи кишиларни кўрмаганмиз. Аммо “Ҳалима”да маҳалланинг илғор кишилари Муслимбойнинг ҳузурига кириб, уни тартибга чақирмоқчи, унинг мол-давлат деб қизининг бахтига зомин бўлаётганини тушунтирмоқчи, замоннинг ўзгарганини айтмоқчи бўладилар. Драматург ва театр Зокирининг бу дўстлари зиммасига катта юк қўймаганига қарамай, жамиятда маърифатли ва масъулият ҳисси билан яшовчи кишилар пайдо бўлган, Зокир ва унинг дўстлари шундай кишиларининг жонли тимсоллари эдилар.

* * *

Ўтган асрнинг йигирманчи-ўттизинчи йилларида танилган танқидчилардан бири – Сотти Ҳусайн ушбу асарни жадид адабиётининг сўнги намуналаридан бири сифатида тўғри илғоган. Лекин, у асарда эски турмуш миллий буржуазия нуқтаи назаридангина танқид қилинганини айтиб, бундай ёзган эди: “Ҳалима”да биз эски, чирик турмушга, фикр нафратини(нг) музикали, таъсирли берилганини кўрамиз. “Ҳалима”даги эски турмушни(нг) кўрсатилиши пролетариат нуқтаи назарида(н) эмас, буржуазия нуқтаи назарида(н)дир. Чунки асар фақат эски ҳаётни(нг) кераклигидан бошқа нарса(ни) англатмайди. Пролетариат ҳокимияти вақтида ёзилган драма бўлса-да, пролетариат инқилобининг эски турмуш билан нуқтаи назарлари сезилмайди. Асар қайси даврни ўз ичига олган бўлмасин, ўша давр ҳукумат идораларининг иштироки лозим. Аммо буни ёзувчи кўрсатмайди”.

Юқорида айтиб ўтилганидек, асарнинг турли йилларда қайта таҳрир қилинган ва тўлдирилган нусхаларида воқеа 1908-1910, 1915-1920, 1916-1922 йилларда рўй берганлиги айтилади. Асарнинг бирор эпизодида воқеанинг шўролар даврида кечаётганига шама йўқ. Ҳатто шундай шама бўлганида ҳам, драматургдан асарга шўро давлати вакиллари образларини олиб киришни талаб этиш кулгилидир. Асарда миллий буржуазия нуқтаи назари ифодаланганлиги тўғрисидаги сўзлар ҳам нодонликдан бошқа нарса эмас. Афсуски, вульгар социологик танқидчиликнинг шундай талаблари билан ўзбек драматургияси тарихининг кейинги даврларида саҳна

асарларига турли даражадаги партия ва давлат раҳбарлари, аксар ҳолларда эса бу раҳбарлар ўрнига рус кишиларининг нажоткор сифатидаги образлари кириб келди ва уларсиз ҳатто бирор маиший муаммо ҳам ҳал бўлмайдиган бўлди. Аммо бу нохуш жараён Сотти Хусайн сингари танқидчиларнинг чиқишлари туфайли эмас, балки энг юқори ва нуфузли ташкилотларнинг қарорларидан сўнг бошланди.

Ўтган асрнинг ўттизинчи йиллар аввалида, хусусан, Ғулом Зафарийнинг қамоққа олиниб Жанубий Сибирга сургун қилиниши муносабати билан матбуотда “Ҳалима” спектаклини саҳнадан олиб ташлаш лозимлиги ҳақида мақолалар чиқа бошлади. Акмал Икромов бундай чиқишларга жавобан ЎзКП(б) Марказий Комитетининг 1932 йил 13 июлда бўлиб ўтган V пленумида бундай деган эди: “Ҳалима”, “Фарҳод ва Ширин” каби асарларни саҳналаштириш мумкин эмаслиги ҳақидаги гапларни тез-тез эшитиш мумкин. Бундай гапларни қатъий қоралаш лозим. “Ҳалима”нинг ўрнига бошқа <бундан кўра баркамол> асарни яратмай туриб, уни саҳнадан олиб ташлаш мумкин эмас. Шунини очик айтиш зарурки, “Ҳалима” ўзбек театри тараққиётида ижобий роль ўйнади”.

Шубҳасиз, биринчи ўзбек музыкали драмаси драматургия нуқтаи назаридан ҳам, режиссура ва сценография нуқтаи назаридан ҳам, ижрочилар маҳорати нуқтаи назаридан ҳам қатор камчиликлардан холи бўлмаган. Лекин ҳар бир асарга ўз даврининг адабий-эстетик талабларидан келиб чиққан ҳолда ёндашиш лозим. Агар шундай меъёр ва мезонлар асосида ёндашсак, “Ҳалима” қачон ва қаерда саҳналаштирилган бўлмасин, томошабинларга катта эстетик таъсир кўрсатган ва 30-йилларнинг ўрталарига қадар музыкали драма жанрининг энг яхши намунаси ҳисобланган. Саҳнада Ҳалима образини яратган санъаткорлар мазкур роль устида ишлаш жараёнида тақдири Ҳалимага ўхшаган таниш-билишлари, ҳатто яқин кишиларини кўз олдларига келтириб, ролнинг янада ёрқин, ҳаётий ва таъсирчан талқин этилишига муваффақ бўлганлар. Шу ҳол ҳам спектаклнинг томошабин қалбида катта акс-садо беришида муҳим омил бўлган.

* * *

Ғулом Зафарий, бошқа қаламкаш биродарлари сингари, серқирра истеъдод эгаси бўлган. У 20-йилларнинг ўрталарида яна шеърятга қайтиб, болалар учун бир неча дostonлар ёзди. “Ваннайча”, “Чўпон Темир” (1924) ва “Ёшлар энди берилмас” (1926) дostonлари ўша даврнинг долзарб масалаларига бағишланган бўлса-да, уларни болалар адабиёти тарихида қолган бадиий юксак асарлар сифатида баҳолаш қийин. Шу дostonлардан бири хотин-қизлар озодлиги учун кураш кампанияси қурбонларидан бирига бағишланган. Ўзбек театрининг дастлабки юлдузларидан бири – Ваннайчанинг фожиали ўлими Ғулом Зафарийни лоқайд қолдирмади. У, Чўпон сингари, ўзи яхши билган оташқалб аёлнинг ўлиmidан қаттиқ таъсирланиб, унинг номини ўз дostonи билан абадийлаштиришга уринди. Дostonда Ваннайчани севган йигитнинг рашк орқасида ўлдиришини, қотилнинг шу даҳшатли дақиқалардаги руҳий азобларини, умуман, яхши тасвирлаган. Аммо 20-йилларда дунё юзини кўрган бошқа ўнлаб дostonлар каби бу асарнинг бадиий қимматини ҳам бугунги куннинг “газ”и билан ўлчаб бўлмайти.

Ғулом Зафарийнинг “Чўпон Темир” дostonида “Тоҳир ва Зухра” сингари халқ эртақларига хос мотив жаранглаб туради. Фарзанд бошини силамай ўтаётган бойлардан бири камбағал оиланинг Темир исмли фарзандини ўғил қилиб олади. Бу ҳодисадан мамнун бўлган аллоҳ бойга раҳм-шафқат қилиб, ўғил беради. Темир билан Гуласал бир оилада ўсар эканлар, улар қалбида муҳаббат туйғулари гунчалаб қолади. Бундан хабар топган бой камбағал Темирга қизини беришни ор билиб, уни ўз бағридан қувиб ҳайдайди. Темир олис тоғлар бағрида яшаб, чўпонлик қилади. Аммо Темир қалбини бир умрга забт этган муҳаббат унинг тили ва дилидан кўшиқлар бўлиб отилиб чиқади. Севимли ёр дарди билан товланган кўшиқлар Бобур шоҳнинг қулоғига етиб боради. У қизнинг отасини чақиртириб, койийди ва Темир билан Гул-

асал шарафига тўю томоша ташкил этиб, уларнинг бахтли муҳаббат оғушида яшашларига сабабчи бўлади. Тахмин қилиш мумкинки, Фулом Зафарийнинг бу достони унинг мамлакатимиз вилоятларига қилган илмий экспедициялари чоғида топилган халқ эртаги асосида яратилган. Фулом Зафарий ижодининг тадқиқотчиларидан бири Олим Усмонов тўғри кузатганидек, шоир бу дostonда шўро даври ўзбек адабиётида биринчи бўлиб адолатли ва олижаноб подшо образини яратган. Унинг бу образни яратишида Бобур сиймосидан фодаланганлиги алоҳида эътиборга молик.

Дostonда тасвирланган воқеа китобхонларга манзур бўлганлиги туфайли Фулом Зафарий мазкур асар мотивлари асосида “Чин Темир ботир” операсини ёзган, аммо бу “опера” ҳам сахна юзини кўрмаган.

Шоирнинг “Ёшлар энди берилмас” деб номланган достони ер-сув ислоҳоти мавзуига бағишланган.

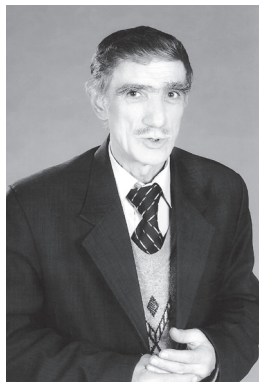
Республика матбуотида эълон қилинган бу дostonларидан ташқари, Фулом Зафарийнинг “Гулёр”, шунингдек, “Кетмон чопди”, “Қора кунлар”, “Етишдилар муродга”, “Янги рўзғор эрлари” дostonларини ҳам ёзганлиги маълум. Бу асарларнинг аксари муаллиф қамоққа олинган вақтда олиб кетилиб, йўқ қилиб юборилган. Фулом Зафарийнинг яна бир лиро-эпик асари “Учқун” (Бухоро) журналида нашр этилган. “Гулёр” деб номланган бу дostonда 20-йиллар учун характерли мавзу – сеvimли ёрига турмушга чиқаётган қизнинг маҳаллий Отеллолар томонидан ўлдирилиши мавзуида ёзилган.

Юқорида тилга олинган асарларнинг асосан хотин-қизлар мавзуига бағишланганлиги Фулом Зафарийнинг ўз даврининг ижтимоий ва маънавий муаммолари билан яшаганидан шаҳодат беради. Чўлпон, Фитрат, Ҳамза сингари шоирлар қатори, у ҳам жамият эътиборини хотин-қизлар масаласига қаратиб, уларнинг тарихий тақдирида ўзгариш қилмасдан туриб, илғор ва инсонпарвар жамиятни барпо этиш мумкин эмас, деб ҳисоблаган.

Музыка ва театр санъатининг билимдонларидан бири Фулом Зафарий “Шарқ куйлари ва чолғулар” (1922), “Чиғатой-ўзбек халқ театруси” (1923), “Ўзбек театру тарихи” (1924), “Ўзбек музыкаси тўғрисида” (1929), “Музыка муаммоси” (1930) сингари мақолалар ҳам ёзиб, 20-йиллардаги маданий жараёнда фаол иштирок этган. Афсуски, у 1932 йилда ҳибсга олиниб, уч йиллик сургун муддатини ўтаб келганидан сўнг, бадий ижод майдонларига яқинлаштирилмади. Унинг замонавий долзарб мавзуларда асарлар ёзиб, театр сахналарини қайта эгаллаш ҳақидаги орзу ва умидлари рўёбга чиқмади. Сабзавот савдоси билан турмуш тебратишга мажбур бўлган шоир ва драматург 1937 йил қилич кўтариб келганда, бошқа қаламкаш биродарлари қатори қамоққа олиниб, отиб ташланди. Аммо унинг – биринчи ўзбек музыкали драмасини яратган ва мусиқий санъатимизнинг шу соҳасига асос солган ижодкорнинг номи йигирманчи аср адабиёти тарихида абадулабад қолади.

Шеърят

Шукур ҚУРБОН

*Юксалиш энди биз
томонлардадир*

**Тупроққалъадан топилган
Хоразм ёзувларига**

*Жабрдийда тилим, она тилим, оҳ,
Кўзларингга тупроқ тўлганми эди?
Созлигинг кўролмай, қаздиларми чоҳ,
Оёқлар остида кўмилганмидинг?
Қайси тангаларнинг қайси бетида,
Оддий халқ кўзидан қолдингми четда,
Зулматлар қаърида бўлдингми хароб?
Кўрсатиб турибди ҳаммасин ҳаёт:
Осмонга ёзишга арзирлик сўзлар
Хўкиз терисида битилди, наҳот?
Муқаддас бўлдими, айтинг, хўкизлар?
Ҳарфларинг битилган ёғоччи? Лойчи?
Ёзганлар ўтдилар, ёзувлар қолди.
Инсон тафаккурин шаън эҳтиёжи –
Бу битиклар жаҳон ақлини олди.
Ёруғ олам аро юсакмиз, деган
Қадим Юнон ва Рим маданияти
Тилин тишлаганча қаради менга,
Юзи шувут бўлиб, букилиб қадди.
Юпатдим уларни, сиздамас, деб, айб,
Айб ўтган жоҳил ул замонлардадир.
Барчасига сабаб илоҳият, гайб,
Юксалиш энди биз томонлардадир.*

Саломлашиш

Аёзқалъа ёдгорлиги зиёратида

Келиб тоғлар оша, денгизлар оша,
 Ёниб қалбларида ҳаяжон ва ҳис,
 Бунда, доллар тўлаб қилар томоша
 Чет эллик саёҳлар қалъаларимиз.
 Сувратга тушишар туриб ҳар ерда,
 Ҳар гишт, ҳар тешикка боқар синчиклаб.
 Нималадир дея ўз тилларида,
 Нураган лойларни қўйишар силаб.
 Ногаҳонда, менга тушиб кўзлари:
 “Ассалому-алайкум!” Бершиди салом.
 Алигим олишгач. Кўрдим, ўзларин
 Бахтиёр сезишди. Ўзбекча калом
 Нечоғлиқ самимий янгради шу чоқ.
 Янгради кўнглимни босиб бағрига.
 Минглаб йиллик қалъа тортди узун оҳ,
 Эриб она тилим оҳангларига:
 Нафақат мендан, ёт-бегонадан ҳам
 Эшитгани уни тўлқинлартирди.
 Шавкатли онларин эслади шу дам,
 Энгил-бошин қоқиб ўрнидан турди.

Тадбиркор аёл

Аёзқалъа Аёзқалъами, айтинг
 Ўтов кўринмаса ён-атрофида?
 Туя ўтламаса беш-ўнта, бу кенг
 Воҳа, ахир, аянч кўринар жуда,
 Қолаверса, қалъа ўксимайдими
 Ташлаб қўйган каби эл-юрт қаровсиз?
 Тадбиркор аёл шу ҳисни туйдими,
 “Аёзқалъа – тур” да иш бошлаган кез?
 Келиб, кетгувчи чет эллик саёҳлар
 Таассуроти муҳим эмасми, айтинг?
 Аср-асрларни бир ип-ла боғлар,
 Мустаҳкам бир ип-ла фирма хизмати.
 Қолаверса, қалъа кўнгли ҳам ўсар,
 Соҳиби борлигин кўрган мисоли.
 Керак эканман-ку ҳамон, деб, жўшар,
 Эсидан чиқади ғариб аҳволи.
 Нега “ғариб”? Қалъа хизматин қилиб
 Қариб ва қартайган. Ҳордиқ олар у.

*Боқмаса, бас, энди бировлар кулиб
 Босмаса, бас, уни абадий уйқу.
 Тадбиркор аёлни ким қандай эслар,
 Ўзининг хоҳиши, лекин у хуррам
 Топадиган беш-тўрт долларни эса,
 Топа оларди у бошқа ердан ҳам.
 Аёзқалъа уни ёқтирар, ёқлар,
 Боқар юқоридан чиқармай сасин.
 Ёқтиришади тил билмас сайёҳлар
 Туялар, ўтовлар – ҳамма-ҳаммасин.*

Қизилқалъа

Нақл қилишларича, археологик қазиш ишларида оддий ишчи бўлиб қатнашган Ражапбой бобо Абдишукуров куйидаги воқеани гапириб берган:

“1950 йилнинг бошида С.П.Толстов бошчилигидаги археологлар, ишчилар кечга яқин Қизилқалъа ёнида чодир қуриб, эртага иш бошлаймиз, деб, ётадилар. Эрталаб турсалар, чодирлари, кўч-кўрони қандай қўйилган бўлса, шундайлигича (бир неча чакирим наридаги) Султон Увайс тоғи этакларида эканлигини кўрадилар. Кейин улар Тупроққалъа ёнига жойлашиб, Қизилқалъани қисман ўрганганлар, холос. С.П.Толстов Қизилқалъа остидаги тилсимланган хонага кириш учун “Қуръони карим”ни ва бир неча дуони ёд олган, кейин, бу хонага киришга ҳаракат қилган, бироқ киролмай қайтиб чиққан. У йўлакка кириши билан лампочка ўчиб қолган (ташқарида эса движок ўчмаган), қандайдир даҳшатли махлуқлар уни киришга қўймаганини айтиб, “бу тилсимли қалъани фан-техника ривожланишининг энг юқори чўққисига чиққанда очиш мумкин”, деган. Қизилқалъа ҳақиқатан тилсимланган бўлиши мумкин.

*Аждодлар ҳаётин ўрганмоқ – шараф,
 Бохабар бўлмоқ шарт ўтмишдан, ахир.
 Текирилган баъзи қалъаларга қараб,
 Юракларда санчиқ турар, барибир.
 Мени кечиршисин, келмаса гар хуш,
 Айтмай дейман, лекин сўзга келар лаб.
 Ковлагандай гўё минглаб каламуш,
 Эрта-кеч тин олмай неча минг йиллаб,
 Топган бойликларин қанчасин айтиб,
 Қанчасин, майлига, айтмасдан кетган.
 Улоқтирган четга гиштларин, қайтиб
 На ўрнига қўйган, на таъмир этган.*

Бегона, барибир, бегона. Уни
 Қизиктирмас халқим тақдири, асло,
 Бошқа нарса қамрар фикру ўйини,
 Бошқа эди улар кўзлаган нарса.
 Қизилқалъа шунда бошқа йўл тутди,
 Тўнини тескари кийди барига:
 Сиру синоатин ичига ютди,
 Йўл бермади кирмоқ учун бағрига.
 Деди: – Бир кун эркака эга чиқар эл,
 Ўзимиздан чиқар олимлар қанча.
 Мени ўрганмоққа боғлар улар бел,
 Тилсимланиб ётгум ўша кунгача.
 Аслида-ку, менда ҳеч қандай сир йўқ,
 Бор – яратган халққа садоқат ва аҳд.
 Келажак айёмдан эса кўнглим тўқ,
 У келар ва қайтмас орқага ҳеч вақт.

Муваффақиятни саъй-ҳаракатда,
 муваффақиятсизликни лоқайдлик ва дангасаликда,
 балони тилда, ҳаловатни сукутда кўрдим.

Нажмитдин КУБРО

Усмон ҚЎЧҚОР

Севини бўлиб борган умидим

* * *

Бахтлидир бу дунё...
 Сен уни йўқлаб
 Мангу баҳорлардан учиб келгансан.
 Кечалар бу дунё қолганда ухлаб,
 Олис осмонлардан тушиб келгансан.

Ғафлат оғушида ғафлатдан тўйиб,
 Бу дунё тош каби ётар экан жим,
 Сен келгач, пойингга тоғлар бош қўйиб,
 Тошлигидан пушмон,
 Йиғлаган юм-юм.

Сувлар ётганида қумли саҳродек,
 Недир бўлганини сеза бошлаган.
 Уммонларга тушган долғали ҳадик,
 Эпкинлар уйғониб эса бошлаган.

Гарчи сен келгансан шабнамга ўхшаб,
 Борлиқда сезгилар тўлғониб кетган.
 Шовуллаб уйғонган шамоллар шўх-шаън,
 Майсалар, гиёҳлар уйғониб кетган.

Заминга эгилиб тушган камалак,
 Ям-яшил адирлар кетган чайқалиб.
 Уч кунлик умридан шодон капалак
 Чаманларга учган чапаклар чалиб.

Ҳали ранг тополмай,
 Ҳар бир кўринган
 Юлдузга умидвор боқаркан гуллар,
 Сенинг шивир-шивир айтган сирингдан
 Қизарган, сарғайган, оқарган гуллар.

Сенинг бу дунёга тушган йўлингдан
Қўшиқдек уйғонган, янграган дунё.
Ҳар қандай йўқликда, ҳар бир ўлимда
Туғилиш борлигин англаган дунё.

Англаган:

Сукутда бир садо яшар,
Ҳар қандай зафлатда бир уйғониш бор.
Ҳар қандай гамда бир шодлик бор, магар,
Ҳар қандай сўнишида қайта ёниш бор...

Сен ўзинг шондирсан, сен ўзинг шоён,
Оламда поёнсиз поёним менинг.
Ҳар қандай аёнда сен ўзинг пинҳон,
Ҳар қандай пинҳонда аёним менинг.

Шу қадар яқинсан...
Шу қадар йироқ...
Сендан зарра нари ўтолмагайлар.
Борлигингни англаб етгайлар, бироқ
Кимлигингни англаб етолмагайлар...

* * *

Атрофга термилдим кўзларим ёшлаб,
Бир андуҳ саҳнида туриб қолдим, мен.
Бу ерга ким мени келмишдир бошлаб,
Қачон бу йўлларга кириб қолдим, мен?

Адашдим қайғунинг саҳроларида,
Сароблар жонимга солдилар таҳдид.
Чиқилмас йўллар бор унинг барида,
Менга йўл кўрсат, эй тангрининг аҳди.

Бошидан тураркан олов қуйилиб,
Бу йўлсиз йўллардан йўл ахтарган ким?
Мени келажакнинг бағридан юлиб
Мозийнинг қаърига улоқтирган ким?

Сув десам, тутдилар қон тўла чаноқ,
Ҳаво – елим каби. Нафасим етмас.
Гўё минг йил аввал ўлганман. Бироқ
Ҳамон кўз олдимдан бу ҳаёт кетмас...

* * *

*Жилгалар кетмоқда тоғларни ташлаб,
 Боғларни тарк етиб кетмоқда шамол.
 Қуёш кетаётир осмонни гашлаб,
 Кўнглидан кетмоқда сурур бемажол.*

*Юртидан кетмоқда қушлар қайғуриб,
 Булут юм-юм йиглаб осмондан кетур.
 Долгалар денгиздан кетгай ҳайқириб
 Чақмоқдек пайконлар камондан кетур.*

*Юлдузли осмонга таваккал қилиб,
 Сахрога из солиб карвонлар кетгай.
 Япроқлар дарахтдан кетгай тўкилиб,
 Шам ёниб тугайди, парвона кетгай.*

*Билмас, қай манзилга етиб боради –
 Кемалар кетмоқда – елканлари йўқ.
 Кетганлар жимгина кетиб боради,
 Кетганларнинг қайтиб келганлари йўқ.*

*Тайёр тур, юрагим, бу кулфат – тайин...
 Хонгулим, қайси дам, қай кун – билмасман –
 Сен мендан кетарсан худди шундайин,
 Кетарсан...
 Ҳеч қачон қайтиб келмассан...*

* * *

*Холиқ сени яратди, балиқ,
 Суқунатдан ўзга сен кимсан?
 Бу қандайин қалби дарёлиқ,
 Балиқ, нега мангуга жимсан?*

*Кўзларингни йўсинлар тўсар,
 Тўлдиради лой қулогингни.
 Қайси қўллар кўнглингни тусар,
 Қай шалола ойқулогингни?*

*Бир золимнинг зулми ила сан
 Бўялмишсан бўғзингдан қонга.
 Нечун шунча қанотинг билан
 Учиб кетолмайсан осмонга...*

* * *

Саҳродаги танҳо дарахтда
Қолган сўнги япроқдир кўнгил.
Шамол, энди увлама бахтдан,
Эй кўнгил, бу қисматга кўнгил.

Гарчи тўзон ичра истиқбол,
Гарчи ортга қайтмоқ мушкулдир.
Хазонрезги бозни босди қор,
Эй самовий хотир, хуш келдинг.

Назарига илмай оламни,
Эй маъбудам, дилда тош қотган
Бу ҳасратни, бу боқий гамни
Ёдинг билан бошлай бошқатдан...

Тикилганим кўзгу шумиди –
Аксим тушгач, майда-майдадир.
Севинч бўлиб борган умидим
Ортга фигон бўлиб қайтадир.

Қисмат ҳижрон отлиғ оғуни
Қондек майга эзиб ичирар.
Билмам, умид кимни соғиниб,
Руҳим ичра кезиб қичқирар...

Наср

Ҳақим САТТОРИЙ

СОҒИНЧ

Романдан боблар

УМИД

Аёл ҳаётнинг барча синовларига тишини тишига қўйиб чидаб келарди. Синовлар эса тугай демас, бирининг изидан бири оғирдан-оғир тарзда такрорланиб, турмушни захар-заққумга айлантирарди.

У биринчи марта абадий ҳижрон, қайтарилмас умр нелигини болаликдаги ўртоғи Тожиддин дарахтдан йиқилиб ўлганида ҳис қилди. Девор-дармиён ҳамсоя – Ҳабибулла махсумнинг етим жияни эсини танигандан уларникига ўрганди. Тенгдош бўлган бола ва қизалоқ бир қориндан талашиб тушгандек иноқ эдилар. Ҳар кун ёки кун ора Тожиддин уларникида ётиб қолар, узундан узун ёз кунларида эса боғда ёнма-ён ўсган дарахтлар соясида ўйнаб чарчашмасди.

Йиллар ўтиб, болакай ва жамалак соч сариқ қиз бўй етди. Энди уларни ажра-тиб қўядиган бўлдилар. Ниҳоят, қиз эси пастроқ, касалманд қариндошига узатилди, йигит ҳам Робия деган қизга уйланди. Энди болалик эртаклари унутилган, уларни эслашнинг мавриди ҳам бўлмас, кунлар янги-янги ташвишларни ҳадя этиб, шиддат билан кечарди.

Дарахтлар куртак ёрадиган пайтлар эди. Тожиддин ҳовлидаги ёлғиз толни буташ мақсадида тешани белига қистириб, жадал тепага ўрлади. Юқоридан ҳамсоянинг ҳовлиси кафтдек кўринарди. У шитоб билан ишга киришиб, ортиқча шохларни қирқа бошлади.

Она шу лаҳзаларни бот-бот эсларди.

– Супада ўтирган эдик, бирдан қарсиллаган товуш эшитилди. У жуда юқорига, ингичка бутуққа чиқиб кетган, бутуқ эса уни кўтара олмаганди. Бир оздан кейин ҳовлидан чанг кўтарилди, қичқирув, йиғи эшитилди.

Тожиддин дунё билан хайрлашганди. Келиннинг бўйида ҳомиласи қолган экан, кейинчалик ўғил фарзанд кўрди. Улғайиб, бола математика ўқитувчиси бўлди, амаси ўз қизига уйлантириб қўйди, бироқ турмуши татимади...

Ҳовлидаги тол таги айлантириб ўраб қўйилган, бу жойга яқинлашмаслик болаларга қаттиқ тайинланарди. Сабабини катта бўлгач билишди.

Бу фожеа уруш арафаларида содир бўлганди, энг катта фалокат эса олдинда кутиб турарди. Ёз кунларининг бирида “Уруш бошланибди, гирмон бостириб келиб-

ди” деган миш-миш тарқалди. Одамлар ҳали гап нимадалигини чуқур тушунмасдилар. Фақат дастлабки “қора хат”лар келиб етгачгина, бу офатнинг бегуноҳ инсонлар ҳаётига нақадар завол олиб келганини англай бошлашди.

Тонгда ёки куннинг исталган бир пайтида қайси бир хонадондан тоғларни тешиб юборгудек “Дод!” деган чинқириқ кўтариларди, шунда қишлоқ аҳли яна бир йигит умри хазон бўлганини биларди. Ана шундай кўргилик уста бобонинг хонадонини ҳам четлаб ўтмади. Мўйлаби сабза уриб, эндигина камолга етган Олимқулга ҳам чақирув қоғози келди.

У ўша кунлар ҳақидаги хотираларини сўраса, онасининг гапиришга мажоли етмай қоларди. Йигирма беш – ўттиз йиллар ўтса ҳам, бағрини ўртаган олов ўчмаган, тафти сўнмаган эди. Айтиб беришни қистаб, хархаша қилаверса, бир чоғланар, яна бардоши етмас, “Қўй, нима қиласан ўшаларни эслаб” деганча лаблари титраб, йиғлаб юборарди.

Она кўксидаги сувайдо битмай, дунёдан куйиб ўтиб кетди. У укасини жуда яхши кўрарди. Етти йилликни яхши битириб, саводсизликни тугатиш курсларида ўқитувчилик қила бошлаган Олимқул кўпчиликнинг ҳавасини келтирарди. “Тоғанг баланд бўйли, ёноқлари анордек, кенг елкали йигит эди”, деб эслашарди қишлоқдошлар. Бироқ бўҳрон одам ажратиб ўтирмас, ўрмонга ўт кетган, ҳўл ҳам, қуруқ ҳам баравар ёнарди.

Ўшанда беш нафар тенгдошга баравар чақирув қоғози келганди. Кўрийўл (курьер)дан думи қирқилган бир варақ қоғозни қабул қилиб олишар экан, йигитлар эртага, келажакда ўзларини нима кутаётганини ҳис этишмасди. Фақат йўллари узоққа, жуда узоққа, бегона юртларга тушишини билишарди. Балки кўнгилда “Бизлар боргунча ҳаммаси тугаб, яраш-яраш бўлиб кетса-я”, дегандек илинж ҳам бўлгандир. Хуллас, чекка қишлоқда улғайган йигитлар бу шўришни анграйиб, гарангтоб қабул қилганлари аниқ, чунки инсоният бошига тушган бу кўргуликнинг чинакам кўламини катта-катта сиёсатдонлар ҳам дастлаб тўла тасаввур қила олмагани тарихдан маълум.

Ҳарбийга чақирилган йигитлар бир-бирларидан ажрала олмай қолишди. Юрак қизишар, кўнгил куяр, одам ўзини қўйишга жой топа олмас эди. Куни билан бирга бўлишар, гоҳ уларникига, гоҳ буларникига кечгача гаплашиб ўтиришар, фақат жиндек мизгиб олиш учун уйларига қайтишарди. Кечанинг қай палласи бўлмасин, оналари ухламай, уларнинг йўлини пойлаб ўтирарди. Ҳаммаси навниҳол, мўйлаби энди сабза урган, гўшанга кўрмаган йигитчалар эди.

Ниҳоят, охири оқшомнинг офтоби ботди. Эрта азонда йигитлар йўлга чиқади, уларни тумандан келган махсус вакил кузатиб боради.

Онаси, холаси айтиб берардики, ўша кеча тонггача ҳеч ким миҳжа қоқмай, Олимқулнинг атрофида гирдикапалак бўлибди. Бундай илтифотдан табиатан тортинчоқ, камсуқум бўлган йигит хижолат чекар, атрофида нима рўй бераётганини кўпам тушунмасди. Айниқса, она ҳаддан ташқари куйинчак эди. У вакил тайинлаган иссиқ кийим-бош ва баъзи егуликларнинг бекаму кўстлигини текшириб кўрар, халтадан олиб, яна халтага жойлар, қўли бўшаса, нуридийдасининг қаршисига ўтириб, унга сўзсиз термилиб қоларди. Иложи борича олис йўл олдида турган ўғлига далда бериш, унинг кўнглини чўқтирмасликка интилса ҳам, тизгинсиз ҳаяжон ичидан отилиб чиқаверар, мислсиз изтиробини яшира олмасди.

Тун яримлагач, парвонадек ўзини ҳар ёққа урган онаизорнинг ҳаракатлари тиийилди. У чарчадими ёки бундай жонҳалаклик бефойдалигини сездими, тинчиб қолди.

Ота эркаклик ғурури билан ўзини босиб турса-да, барибир хайрлашиш асноси ўғлини бағрига босиб, бор овози билан ўкраб йиғлаб юборди. Аёллар тош қотиб қолишди. Ана шундай аччиқ ва аламли кўз ёшлар уммони ичида нуридийдалари, жигарбандлари билан хайрлашишди.

Уруш ҳамма нарсани ўз измига солганди. Колхоз тартиблари фронт даҳшатларидан кам эмасди. Жамоа бошида турганларга чекланмаган ҳуқуқ берилган,

улар бечора меҳнаткашни истаган оҳангига йўрғалатишар эди. Ҳамма куч, имкониёт фронтга йўналтирилган, одамларнинг иссиқ кийимидан тортиб халтасидаги бир ҳовуч туршагигача ана шу аждаҳо комига тортиб кетганди.

Она шундай эслаганди:

– Укам жўнаб кетгандан кейин йўлдан, урушнинг ичидан хатлари келиб турди. Онам хатни эмас, фарзандининг ўзини кутарди. Йўл қарамаган, дарвозадан биров кириб келишини кутмаган куни йўқ эди. Пишиқчилик ўтгач, ётиб қолди. Аҳволи оғирлашиб, тинка мадори қуриди. Фақат тилида “Олимқул, Олимқул, қачон келасан?” деган сўзлар айланарди. Буткул ҳолдан кетган дамда ҳам фақат “Олимқул” дея оларди. Охири бунга ҳам мажоли етмай қолди, бироқ жони узилмас, кимгадир интиқлиги, кимнидир кутаётгани аниқ эди. Вужудида тириклик аломатлари барҳам топган, лабига пахта билан сув томизиб туриларди. Шу аллозда ўн кунлар тилсиз ётди.

Бир куни ҳамсоялардан бири ўктамлик билан шундай деди:

– Опа, кўп интиқ бўлмай, йўлингиздан қолманг, Олимқул келаётган экан, газадан ошибди...

Бу бемаврид гапдан тўпланганлар лаб тишлаб қолишди. Беморнинг қулоғига ҳар бир товуш ўқдек ўрнашган эканми, инқиллаб кўзини очди, бошини буриб эшикка, кимдир кириб келиши мумкин бўлган жойга тикилиб қолди.

Кампир шу ҳолда, киприк қоқмай, кечаю кундуз кўзини юммай, бир ҳафта ётади ва охири тилагига эриша олмай, омонатини топширади.

Ёзга чиқиб, бобонинг ҳам мазаси қочади. Касалга қарайдиган вақт эмас, ҳамма далага қувилган. Қишлоқдан узоқ-узоқлардаги майдонларда ғаллалар ғарқ пишган, ойлаб уйнинг юзини кўрмай, ўроқ тортилади, хирмон янчилади. Она барча аёллар қатори қишлоқдан ярим кунлик йўл олисдаги далада ўроқ ўриб юрганда, кимдир “Отанг ётиб қолибди” деган хабар келтиради. Бу пайтда ҳовлида ҳеч ким йўқ эди. Она бошиқларнинг кўзини шамғалат қилиб, қишлоққа йўл олади. Ҳаллослаб етиб келгач, нақ фожианинг устидан чиқиб қолади. Ота бир томчи сувни лабига томизадиган одамга зор бўлиб, хўрликда жон таслим қилган эди.

– Отам уйда ётган жойидан талваса билан силжиб айвонга чиққан, – деб ҳикоя қилганди онаси, – охири мадорини тўплаб, дарчагача келган ва остонага бошини қўйиб, боққа, ўзи ўтқазган дарахтларга тикилганча жон берган эди... Нима бўлса-бўлган, энди марҳумни ерга топшириш керак эди. Қишлоқни зир айланаман, қани бирор мардум топилса... Топилганлари қани эди тобут кўтаришга, қабр кавлашга мадори етса?!

Дўзах азобида расм-русумлар бир нави ўтказилади. Давр тегирмонида мажақланган бир инсон шу тахлит охириги йўлга кузатилади...

Фронтдан, Олимқулдан ҳам хат-хабар келмай қўяди. Сингиллар мотам кунларида жигарбандларининг елкадош бўлмаганига бир куйса, ундан мужда йўқлигига бир куйишарди. Йиллар ўтиб, уруш ҳам тугади. Ўлмаган қул кўрар экан, ризқи узилмаганлар жанггоҳдан қайтди, бироқ Олимқулдан дарак бўлмади.

Бу ҳижронлар, айриликлар аёл қалбини бурдалаб ўтганди. У сурати одам бўлиб кимирлаб юрарди. Турмушига лоқайд қарар, фақат юрагида умид ўлмаган, *умид яшарди*. Унинг умиди – фарзанд кўриш, шу салқинчоғини елкасига ташлаб, элга қўшилиш эди. Бу томондан ҳам омад кулавермади. Худо бир қизалоқ ато этганди, ёшига тўлмай, қизамиқ олиб кетди.

ДАЛАДА ТУҒИЛГАН ЧАҚАЛОҚ

Фронтдаги муҳорабалар тугаб, энди жанглар экин далаларида давом этарди. Вайрон бўлган кулбани, ғорат этилган эл-улусни тиклаш керак эди. Тизимнинг сиёсати қаттол, яна оддий одамларнинг вужудлари ғалаба поездининг изига ёғочдек қаланмоқда эди. Жараён шафқатсиз, манзара мудҳиш эди.

Бўғдой ўроққа келди. Ҳосилни зудлик билан йиғиштириб олиш керак эди. Ҳамма далага кўчган. Меҳнат самарадорлигини кўзлаб, ўн-ўн беш кишилиқ гуруҳларнинг уч-тўрттаси кўшилиб, йирик тўдалар ташкил қилинган, кўпчилик бир-бирини руҳлантлар, далалар чигиртка доригандек кўз очиб-юмгунча шип-шийдон бўлиб кетарди.

Куз охирлаб, қиш бостириб келарди. Биринчи қор тушмасдан ҳосил йиғиб олиниши лозим эди. Шундоқ уфққа туташиб кетган Сарингул, пастроқдаги Сувогар ва яна энг баланддаги яйловларнинг ғалласи олди сарғайиши билан ўроққа тушиларди.

Ниҳоят, дала қоровули ўз мулоҳазасини ҳосилотга етказди: “Қараб турадиган вақт эмас, ўроққа тушиш лозим бўлади. Лалми ёнани эплагунча обиси ҳам етилади”. Бу хабар раисга етгач, шундай буйруқ бўлди:

– Шу кечаси билан Воридаги катта тўдани Сарингулга олиб ўтинлар.

Бу вазифага масъул қилиб тайинланган ҳосилот отига қамчи босиб, Тошқўрғондан қўшни қишлоққа томон учди.

Тоғ ўрамида уч қишлоқ бўлиб, бири – Вори Тошқўрғондан ўн беш чақиримча кун ботишда, гўё бир-бирини қувлашиб, тоғлар қаърига йўл олган-у, ҳоли етишмай шу жойда қолиб кетгандай эди.

Ўроқчилар Говургондаги ғаллани саранжомлаб, ўроқларига дам бериб туришганди, ёв қувгандек ҳовлиқиб ҳосилот етиб келди. Отдан ўзини шартта ташлаб, дағдағалаб гап бошлади:

– Тез саришталарингни олийла. Тошқўрғонга қайтилади.

Ҳафта-ўн кунлик азобни ҳадаҳалаб тезроқ енгган, ярим кун биқини ерга тегишини, дугоналари билан бир кеч ҳасратлашишни истаган келинчақлар беихтиёр хўрсинишди.

– Кеч бўлганда, кўр ҳассасини йўқотгандай қайга боравуз?

– Бир кечада Вори ютиб юбормас.

Тирноқдек норозичиллик ҳам тоби йўқ ҳосилот ўдағайлади:

– Бу шахсан раиснинг талаби.

Энди ҳамманинг уни ўчди, ростдан ҳам раис деганлари фуқаронинг жонини олиб, чўнтагига солиб қўйган эди.

Ўттиз чоқли аёл, ўнга яқин қари-қартанг, ўсмир бола ўзларича тўнғиллаб-тўнғиллаб лаш-лушларини йиғиштириб бошлашди. Бор бисотлари етим кўзининг терисича келмас эди: ўртасини куя еган яримта шол (у ҳам борда-бор), устига ёпиб ётишга кафанликдек бир парча латта, бир тол товоқ ёки сопол пиёла.

Ҳадича опа эри Тошқул кўса билан тез йиғиштиринди-да, оқ-сарикдан келган малоҳатли жувонга “бўлдингизми?” дегандек қаради. Унча-бунча кишини ерга киритиб юборадиган машаққатли меҳнат одамларни бир-бирига чатиштириб юборган, эҳтимол, шу даражадаги яқинлик уларни йўқ бўлиб кетишдан асраб турарди. Жувон ўроқчиларнинг шу тўдасига қўшилгач, Ҳадича опа билан яқин бўлиб қолди, ўроқни ҳам ёнма-ён тортиб, бўш пайтларда ҳасратлашадиган бўлди. Жувон ихлосининг муҳим сабаби — опа юкли эди ва барча қатори унга чин юракдан ҳавас билан қарарди.

Ниҳоят йўлга тушишди. Чарх дастгоҳи, ўроқлар, чойгум, қозон ва бошқа ўртадаги қақир-қуқурлар иккита эшакка юкланди. Табелчи – ўн икки-ўн уч ёшлардаги бўйни узун бола йўл бошлаб борди.

– Кун ботиб боропти, бу золимлар бизни қай гўрга олиб бориб тиқишади? – тўнғиллар эди аёллар. Уларнинг аксарияти йигирма-ўттиз ёшларда бўлиб, кўплари ҳали уй кўрмаган ёки тул қолган сувай¹ эдилар. Умрлари қирчанғидек далада ўтиб борар, ҳаётда бундан ўзга эрмак ёки фароғат борлигини билишмасди.

Қуёшнинг сўнги нурлари Масхара чўққисини ҳам тарк этди. Олис дарё соҳилидан қоронғилик ўрлаб кела бошлади. Ўроқчилар куйига томон йўл солишди. Шу пайт кимдир сирпаниб йиқилди. Йўл майда қийирчоқ тошли эди. Ингичка тасма-

1 Сувай – боши очик

дек илонизи сўқмоқни ғира-ширада англаш ҳам қийин, одамлар тусмоллаб қадам босишарди. Тошкул кўса Хадичага кўз-қулоқ, хотини ойи куни яқинлигини билар, уни бало-қазолардан асрагудек бўлиб, гирдикапалак эди.

– Дадил бўл, хотинжон, дадил бўл...

Унинг ҳиммати, бор бисоти фақат шунга етарди.

Дарё бўйига ҳам тушиб келдилар. Узоқдан кўприк ғира-шира кўзга ташланди. Нариги соҳилда сув тегирмонининг ярим вайрона биноси кўнқайиб кўринарди, унда ун тортилмаганига ҳам кўп йиллар бўлган.

Одамлар бир-бирига деярли маталгандек изма-из йўл тортишарди. Қинноқнинг устидан тун соқчиси — ой ўз рухсорини намойиш қилди. Ой ўн беш кунлик бўлиб тўлишган, катта камар ва дарага сахийлик билан нуруни сочарди. Ойдинлик дилларга ҳам кўчди, қадамлар жадаллашди, кейин эса ёруғда йўл босиш анча осон эди.

Хадичанинг эти увишиб жунжикар, оғзи қуриб, ташналиги ортиб борарди. Азбаройи аёллик орияти билан, бундай темир қолипларга ноз-фироқ сиғмаслигини билганидан тишини тишига кўйиб борарди. Фақат кўнглига яқин бўлиб қолган жувонга:

– Мендан хабардор бўлиб юринг, — деб шипшиди.

Бағча сувидан ўтишганда ортларидан отини елдириб ҳосилот етиб келди. У йўл бошловчига бир гап тайинлади-да, шаштини пасайтирмай, ўтиб кетди. Ҳосилот дарадан чиққач, Шоғолоғзининг кўпригида мени кутиб турунлар деганди. Бундан хабар топганлар “Яна нима гап экан?” дегандек, ҳайрон бўлиб қолишди.

Бу пайтда тонг бўзариб, уфқ ёришиб келар, ой аллақачон қирлар ортига яширинган эди. Дарё эпкини, сахархез ел баданни жунжиктирар, кўзлар ҳам тийраклашиб, узоқ-яқин элас-элас суратлана бошлаган эди. Хадича тутинган синглисига елка ташлаб, сафнинг охирида келарди. Кўприкка ҳам оз қолди.

Баҳорги сел таъсирида кўчган йўлдан туртиниб ўтиб, яйдоққа чиққанларида кўприк ва унга яқин жойда ёнаётган гулханни ҳамма кўрди. Ҳосилот қишлоқдан янги топшириқларни олиб, қайтиб келганди. Одамлар бўшашиб кетдилар: қишлоққа боши ҳаром бўлганини билишган эди.

– Сизларга иссиқина олов қилиб ўтирибман, — деди ҳосилот бир оз тилёгламалик билан. – Ёз кунда жовраб қолишдан асрасин. Саратонда музлаб ўлган ҳўкизим деган экан. – У хурсанд ва бир оз ташвишли эди.

Оловнинг иссиқ тафти ҳаммани ўзига чорлади. Ҳамманинг етиб келишини кутиб сукутга толдилар. Ҳосилот ҳеч кимга қўшилмай, ҳеч ким билан гаплашмай, узоқроқда турди. Баданларга ҳарорат етгач, уйку элита бошлади. Баъзилар бошини тошга тираб, пинакка ҳам кетди.

Барча жам бўлганини сезган ҳосилот аста гап бошлади:

– Раис билан яна гаплашдим, – у раиснинг номи ҳаммада кўрқув уйғотишини яхши билади чоғи, бирдан зот картасини очди. – Сарингулдаги экинларга чўчка ўрганибди, ҳар кеча оралаб, пайхон қилиб кетотганакан. Раис бованинг жаҳллари чиқиб кетди. Энди, гап бундай, қишлоқда ҳеч қайсининг катта холанг қаллама пишириб қараб ўтиргани йўқ. Бошингни ювасанми, кир-чиринг борми, Сувотарди булоғи пишқириб ётибди. Вақтти ўтказмай, йўлни тўғри Сарингулга тортавуз.

Биров ҳуштак чалиб юборди, лекин қоронғида кимлигини билиб бўлмади. Бундан ҳосилотнинг жаҳли бўғзига келди, шаккоқни топмоқчи бўлгандек жалтанглади. Оқибатда ҳамманинг нафаси ичига тушиб кетди.

Энди йўл Ярғучоқдан тиккага қараб кетарди. Нишобга ташлаганлари, дарё бўйлаб кетганлари бунинг олдида ҳолва эди. Энг ёмони – ҳосилот отини етаклаб олдинда борарди. Худди қоплоннинг тузоғига тушиб қолган қуёнлардек одамлар дам чиқармай тепага тирмашарди, ҳеч ким миқ этмасди. Тонг ёришавериб, Қўрғанақдаги катта булоқ бўйига етдилар. Шу жойда чойдиш қайнатиб, тотиниб олишди.

Олдин Овхона, сўнгра Сувотардан ўтиб, Сарингулга пешинга яқин етдилар. Хадича қоп-қора бўлиб бўғилиб қолган, аранг қадам босар, номус туфайли дамани ичига ютиб борарди.

Ўроқчилар супадек жойга қўниб ўрнашдилар.

Ташвишга тушиб қолган Тошқул бир бута панасида жой ҳозирлади-да, ўртаси тешик шолчани ташлаб, Хадичани ўтқизди. У бошини кўтара олмай қолган эди. Ўроқчилар булоқдан келтирилган сувга нон ботириб, еб олдилар-да, арпапоёга қараб кетдилар. Ҳали кун ботишига анча бор, ҳосилотнинг таъбири билан айтганда, “Маккатуллога икки бориб келса бўлади”. Туришга азбаройи мажоли йўқлигидан Хадичани қолдирдилар, унинг товасини эри Тошқул оладиган бўлди. У хотинидан кўнгил узолмай-узолмай, далага кетди.

Одатдаги азобли меҳнат кунининг навбатдагиси поёнига етиб, ўроқчилар қўшхонага қайтганларида Хадича жулдур кўрпага ўраниб беҳол ётарди. Кўзлик хотинлар хабарлашдилар-да, ўзларича пичир-кучир қилиб олишди. Агар улар янглишмаётган бўлишса, тўлғоқ бошланган, кўз ёриш фурсати келган эди. Бу хабар сир тутилди, чарчаган одамлар бунга эътибор ҳам бериб ўтирмадилар, аксарият ўнғай жой топиб, бир зум мизгиш пайида бўлди.

Бола туғилишига ҳеч ким жўяли кўмак кўрсата олмасди. Умидлари фақат Яратгандан эди. Бир-икки сурани чала-чулпа биладиган Мукар хола таҳорат олиб, намозга турди, унга Хадичанинг тутинган синглиси ҳам қўшилди. Улар эркаклар кўзидан пана жойда бир бурда жойнамоз устида узоқ ўтириб, ўзларича тоат-ибодат қилишди.

Ёш жувон тўлғоқ ичидаги аёлга ҳам кўрқув, ҳам ҳавас билан қарарди. Қани энди унга ҳам худойим шу бахтни насиб этса, “туғмас, бедов” деган тавқи лаънатни кўтариб юргунча тўлғоқ азобида ўлиб кетса ҳам майли эди. Шундай мулоҳаза қиларкан, эти жунжикиб кетди, яшашини, узоқ яшашини, бир этак фарзанд кўришини Аллоҳдан ўтиниб сўради.

У инраган овоздан ўзига келди, Тошқул арвоҳдек нари томонга ўтиб кетди. Мукар опа бошини оқ дока билан танғиб, иккиқат аёлни қўлтиқлаб турарди... Тонг отарга яқин Хадичанинг кўзи эсон-омон ёриди. Фарзанд ўғил эди.

– Худойимнинг ўзи кўлини ҳалоллаб қўйган экан, – баралла шанғиллади Мукар хола, – оти ҳам Мусулмонқул бўлади-да.

Янги инсоннинг дунёга келиши қўшдагиларни баробар мамнун қилди. Ҳамма байрамдагидек шодмон эди. Айниқса, Тошқул кўсанинг хурсандлигига чек-чегара йўқ эди. Унга ҳосилот ярим кун жавоб берди. Тошқул нарироқдаги арчалардан икки шох кесиб келди-да, хотинига ҳам соя, ҳам пана бўладиган ихота ясаб берди. Унинг кўчқордек ўғил туғиб берган умр йўлдошига кўрсатган илтифоти шу бўлди. Бошқа нима қилсин, осмон йироқ, ер қаттиқ замонлар эди.

ШУКРОНА

Қантар оққан кунларнинг бири. Бовурчи атрофлари, Сарингул яқинидаги баланд чўққида тарма кўчиб, бўҳрон кўтарилган, тоғ боши чанглангандек туюларди.

Кўчкини айвон четида кузатган чавандоз майдаланган арча пайрачаларини билагига қисиб, ичкарига кирганда, хотини жўлайиб қаради. Шу кунларда янги меҳмон кутилар, чавандоз ҳар бир ҳолатга кўз-қулоқ бўлиб, ҳеч нарсани фаромуш қилмасликка интиларди.

– Авлиё кампирни чақириб келайми? – деди у овози бир оз қалтираб. Хотини сўзсиз бош ирғади ва қўшимча қилди:

– Адирға момо ҳам уйидамикан?

Эркак тушундим дегандек остона ҳатлади-да, яқиндан бошлаб шу ҳовлида яшаётган Умуруқулнинг хотини Авдани уйга киритиб, ўзи чиқиб кетди. Бу пайтда кун энди чошгоҳдан оққан эди.

Халқда худо битта улоқ яратса, битта шувоқ ҳам яратади деган гап бор. Ёруғ дунёнинг барча кирдикорлари тарозининг икки палласига уйиб қўйилганга ўхшайди: йўқотиш бор жойда топиш бор – кимдир бой беради, кимдир ютади; ёмонлик билан яхшилик ёнма-ён яшайди: бировдан дилингиз оғриси, бошқа бир зот малҳам қўяди.

Чекка қишлоқда тиббий хизмат йўқ даражада эканида, ҳеч қандай махсус маълумотга эга бўлмаган табиблар вояга етгандики, баъзан, истисно тариқасида, замонавий медицина ожиз бўлган дардларга ҳам шифо топарди. Аввало, табиий иқтидор, кейин эса тоғнинг минг дардга даво гиёҳлари касалликдан фориг бўлишга олиб келарди. Ақил момо деган кампир йўнғичқа ёрдамида вабога чалинган одамни ўлимдан олиб қолганини ҳамон гапириб юришади.

Нажот бўлишга шай фаришталардан бири Авлиё момо деб юритилар, кампирнинг ҳақиқий исмини кўпчилик билмасди. Момо қиличдек қарсиллаган, абжир, феъли ҳам шартаки, ҳеч кимдан тап тортмайдиган, важоҳатли эди.

Ёлғиз ўғли урушдан қайтмаган, сўнг келинига рухсат бериб, ўзи танҳо ҳовлида яшар, катта боғи бўларди. Азбаройи кўли енгиллиги, боз устига шартакилиги туфайли туғилган чақалоқларнинг киндигини фақат ўзи кесар, мабодо, кимдир бу тартибни бузмоқчи бўлса, “Пари момоларимни юбориб, жаззонгни бердиртираман”, деб таҳдид ҳам қилиб қўярди. Муҳими, ҳаётда бирор зарбага учраган ёки табиий ногиронлиги бўлган жами қиз-жувонлар даргоҳидан бошпана топарди.

Момо чавандозга янга мақомида бўлиб, акаси Бозорбой тақдир тақозаси билан бир муддат уйланган, ҳатто бир қиз кўришга ҳам улгуришган эди.

У пешин намозини адо этиб турганда чавандоз кўриниш берди.

– Ўзим ҳам билувдим шу кун кимдир туғишини, эрталабдан қулоғим шанғиллагани шанғиллаган, – Авлиё момо ўзича куйманиб нималарнидир ҳозирлади-да, кўп ҳам кутдирмай йўлга тушди. – Худо хоҳласа, пешонангиз ярқиллаган, суюнчини каттароқ тайёрлайверасиз.

Шу кеча хонадонда чироқ ўчмади. Тонга яқин аёлнинг кўзи ёриди. Бола кийинчиликсиз дунёга келди: ўғил эди.

– Бўларман бола бошидан, эгачи, – доянинг овози жаранглаб эшитиларди, — эгамнинг марҳамати билан осонгина боши ерга тегди. Насиб бўлса, умри узун бўлади, пешонанга битган туғди-битдингни кўлингга олдинг, энди шукур қил!

– Опамнинг декчаси қайда экан? – зиғир ёғда атала тайёрлашга киришди Авда.

Болани илк марта Адирға момо эмизди. Покдомон, фариштали бу кампир беш ўғил, уч қизни тўқис тарбиялаб вояга етказган, болалари эсли-хушли, кўзмунчоқнинг донасидек ширғам эди. Неча даргоҳлардан тилаб олинган арзанда ҳам ўшалардек улғайиб, тупроқ босиб юрсин, деган ирим билан шундай қилишди.

Ёмон кўзлару инс-жинслардан дуою муножот, ирим-сиримлар билан етарлича муҳофазаланган хонадонда чақалоқ аста-секин улғая бошлади. Ҳар бир дақиқа, ҳар бир янги кун шод-хуррамлик олиб келарди, чунки тилаклари мустажоб бўлган, Яратгандан умидлари катта эди.

Чақалоқ улғаяётган хонадон шаффоф муҳит оғушида эди, у асрлар оша қарор топган борлиқнинг бир парчаси, балки айнан ўзи эди.

АЙИҚ БОБО

Овчилик, табиий, энг қадимий касблардан бири. Бу жойларда ҳам унинг сир-асрорини ўзлаштирган, машаққатларини тортган, завқини туйган одамлар кўп бўлган. Аввало, табиатнинг ўзи ов қиладиган муҳитни ато этиб турибди. Тоғларнинг ҳайвонот олами ниҳоятда бой. Дарёда балиқдан тортиб, ерда товушқону кийик, осмонда каклику каптаргача бисёр. Ҳар бир жониворни ов қилишнинг ўз қуроли, ўз усули ва мавсуми бўлган. Шубҳасиз, энг катта ва атанган шикор кийик ови.

Қишнинг қирчиллаган бир палласида эркак ва урғочисининг қўшиладиган муддати бўлган, шу пайтда кийиклар одам қадами етиб бўлмайдиган осмонпар чўққилар бағридан пастроққа тушган. Тажрибали овчилар мазкур муҳлатни тахминан 15 декабрга тўғри келади, деб ҳисоблашади. Бу фурсатни ғанимат билган мерганлар уларнинг изига тушади.

Онгсиз, тил-забонсиз махлуқларнинг янги ҳаётга доя бўладиган – уруғланадиган палласини қодир Яратувчи наслнинг бардавомлигини таъминлаш, кучли ва яшовчан авлодни дунёга келтириш тамойили асосида йўлга қўйган – бу ҳақда овчилар гувоҳлик беради.

Таканинг бутун қуввати, урғочисининг жами талаби тобига келган дамда ёввойи қонуниятлар асосида танлаш ўтказилар экан: қор қоплаган қияликда бир така пастда, бошқаси юқорида туриб сузишади. Маълумки, кийикнинг ҳусни – шоҳида. Ана шу гўзаллик намунаси ҳал қилувчи палла – беш ойда туғиладиган келаси наслга ота танлаш пайтида қуролга айланади. Шоҳлар қарсиллаши дарани тутиб кетади, туёқлар остидаги қор зарраларидан тўфон кўтарилади. Бир муддат ўтгач, жойлар алмашади — юқоридаги така пастга тушади, пастдагиси юқорига чиқади. Яна талош бошланади, буниси энди ҳал қилувчи ҳаёт-мамот жанги. Ниҳоят, ғолиб аниқланади, у чирпаниб уюр томон кетади. Мағлуб эса бу маконни тарк этиши шарт. Балки у ўзини зовдан ташлар, балки овчининг домига тушар. Ҳатто кўз кўрмас жойларга бош олиб кетади, қишлоқ кўчаларида пайдо бўлади. Номус кучи уни оворай жаҳон қилади.

– Бир сафар Зармаснинг тагидаги дарадан чиқиб келаётсак, беш-олти ёшли така рўпарамиздан чиқиб қолди, – деб ҳикоя қилади Норқул мерган, — курашда енгилгани аниқ. У булутлар қуршовидаги чўққидан асфальт йўлгача ўзини отиб, чарх уриб келган. Мағлубият алами шунча оғир. Ана шундай аламли паллани пойлайди шум овчилар. Шошиб қолдик, бир пишқирди-ю, йўқ бўлди.

Мана, тун ярмида ҳали чўғи ўчмаган тандир атрофида икки овчи шу ҳақда маслаҳат қилишаяпти:

– Иложи борича ҳеч кимга сездирмай, кеча қоронғиси билан йўлга чиқамиз. Ҳамсаянг йўлда чарчаб қолмайдими?

– Йўқ-эй, бир ўзи учта нонни кўрдим демайди-ку.

– Э, қизиқ экансан-у, овда нонполвон иш бермайди, кучполвон бўлсин.

– Бир ўзи беш эшакка ўтин юклаб келади, бир нарсаси бордир.

– Ҳа, майли, онаси касал, кийик гўштига оғзи текса, ўнгланиб кетадими, деганинга уни ҳам кўшувдим, – ўзини тутишидан бу етакчи овчига ўхшайди. – Сен неччи марта бординг Ичкари дарага?

– Беш марта, йўқ, тўрт марта. Бир марта Элқўприқдан қайтувдим.

– Бир нарса бўлганми ёки қуруқ саланглаб, томоша қилиб келгансанми?

– Бўлган, – деди буниси бўшашиб.

Доим овнинг барори келавермасди, баъзан даранинг оғзидаям бир така жонивор “мана, мени от” дегандек, шохини гажак қилиб, олдингдан чиқиб қолади, шартта отасан-у, нимталаб уйга қайтаверасан. Баъзан беш-олти киши ҳафталаб изғиб ҳам кийикнинг қорасини эмас, изини ҳам тополмаслиги мумкин – ана шундай қиморга ўхшаш гардкам ҳунар овчилик. Шунинг учунми, овчилар жуда иримчи бўлади, ови бойланиб қолишидан чўчийди. Иложи борича ҳеч ким, ҳеч қуриса кўпчилик хабардор бўлмаслигига уринишади. Ўзаро енг ичида, пичир-кучир қилиб келишадилар-да, тонг қоронғиси билан қишлоқдан чиқиб, тун зулматида уйга қайтишади.

Овга қорувли, ҳушёр, оғзига эҳтиёткор одамлар танланади. Қийин шароитларда бир неча юз чақирим йўл босилади, ҳар қадамда турли хавфлар – ёввойи ҳайвонларнинг ҳужум қилиб қолиши қор кўчкисига дуч келиш-у, оёқ тойиб, жару, зовга қулашга ўхшаш тасодифлар учрайди. Кейин овда шеригини сотмаслик, ташлаб кетмаслик, бўлиб ўтган гап-сўзларни тарқатиб юрмаслик ҳам асосий шартлардан ҳисобланади.

Жўралар ҳамма гапни бир жойга қўйиб тарқалишганда алламаҳал бўлиб қолганди. Яна ов анжомлари: милтиқ паштара, ўқ-дори, чақмоқ, ғазвол; озуқалар: ҳар бири икки-уч килодан келадиган иккита ёғли кўмоч, туз, сувдон, шунингдек, пичоқ-армоқ ва кийим-бошлар кўздан кечирилди. Мўккилар, эчкининг чарвиси қизитилиб, тўйдириб ёғланган, шундай қилинса, қор илашмайди, нам ўтмайди. Ҳаммасидан кўнгил хотиржам бўлгач, ёстиққа бош қўйилди. Уйку ҳам татилади, эрталабгача қор

кечиб, зовдан қочиб, юк тагида терлаб чиқишди – овнинг хаёлий завқи, ваҳимали даралар ҳаяжони тушда ҳам тинчлик бермади. Ҳадемай, томнинг орқаси дукиллади – келишганларидек, ҳамроҳлар жўнашга хабар бераётганди.

Қишлоқдан тўрт шарпа ажралиб чиққанда, совуқдан кучуқлар бошини буркаб, фингиб ухлаб ётар, осмон тўла юлдуз бўлиб, шошганлари аста-аста фалак тоқини тарк эта бошлаган эди. Овчилар айри-айри йўлга тушиб, Новдан туманладилар ва Деҳваронда дучлашиб, Қизилсув ёқалаб юрдилар. Дарё бўйлаб ўтган йўл узлуксиз давом этиб, ичкаридан-ичкарига олиб кетарди. Охири ҳали инсон қадами етмаган, бошини бир умр қор ва муз тарк этмаган чўққилар эди. Овчилар Кўҳнақишлоққа бурилмай, Бум сари кетишди – бу йўлнинг поёни йўқ, ҳали ҳеч ким бошига етмаган эди. Кўр ойдин, олдинги изларни кейин ёққан қор босиб кетган бўлса-да, қадимий сўқмоқни бемалол пайқаш мумкин. Улар тусмоллаб, лекин ишонч билан олға босардилар. Бугун кечгача жадаллаб йўл тортилса, Арбобнинг тошига етиб олинади. Панасида йигирма-ўттиз киши бемалол жойлашадиган, на ёмғир, на қор тушадиган бу улкан супа овчиларнинг дастлабки қароргоҳи ҳисобланар, биринчи кеча туналгандан сўнг эртасига ҳақиқий ов бошланарди.

Кийик ови билан боғлиқ саргузаштларни эшитсангиз, кийик гўшти егандек маза қиласиз. Ҳаяжонли воқеалар, табиат ва инсон муносабатларидаги кўзга кўринмас синоатлар, тасодифлар замирида яширинган сирли қонуниятлар кишини ром қилиб кўяди.

Тоғларда қор кўчкиси, уни тарма деб ҳам юритади тошқўрғонликлар, кўп фалокатларга сабаб бўлган. Қорлар юза қисми эриб, илашмачоқ бўлганда, қуш оёғидан тушган нўхатдек урпоқ бир думалайди ва ўзига қорни илаштириб, шу тахлит думалаб, ҳам бўйига, ҳам энига катталлашиб бораверади, охири улканлашиб, жуда катта кучга айланади. У шамол тезлигида куйига учса, тўғри келган нарсани суриб кетади. Энди ана шу издиҳомга тўғри келиб қолган шўрлик одамнинг ҳолини тасаввур қилиб кўринг. Аммо ундан омон қолганлар ҳам бор экан.

Ичкари дарада кийик ови пайти Айиқ бобо тармада кетган экан. Бир зовдан қиялаб ўтаётганда, оёғи остидан қор кўчади-да, ўзини ҳам, ёнадаги қор уюмини ҳам пастга олиб кетади. Ҳамроҳлари икки кундан кейин дарагини топишади: бобонинг ўзи билан олиб келган иккита тозиси бор эди, улар бир жойни тирнаб фингишйиверади. Унинг тирик қолганига ишонмаган овчилар қорни ковлаб оча бошлайдилар, ҳаммаси ваҳимада: жасади титилиб-шишиб қопдай бўлиб қолгандир.

Қорни ковлаб бораётганлар бир бўшлиққа дуч келиб қоладилар, бу айиқнинг ини эди. Бечора эзилиб кетгани етмагандек айиққа ҳам ем бўлибди-да. Ичкаридан одамнинг овозига ўхшаш сас эшитилади ва қавақдан... айиқ чиқиб кела бошлайди, у хириллаб қўрқманглар деб ғудранди. Ҳамма ҳангу манг бўлиб қараса, пахмоқ тери ёпинган бобо чиқиб келаяпти. Маълум бўладики, тарма уни айиқ инига тиқиб ташлаган, ўзига келиб қараса, айиқ полвон ҳеч нарсадан беҳабар қиш уйқусини ураяпти. У дарҳол пичоғини чиқариб, уни сўяди-да, терисини шилиб, ёпиниб олади...

Айиқ бобо бошдан кечирган саргузаштни ўйлаб, жўралар орзиқиб қўйишарди, сўнг олис-олислар кафтдагидек кўринадиган ўнғай жойда паналаб олишди, ҳадемай семизгина бир кийик кўзга ташланди, ишқилиб энди омадлари чопсин-да, ўқлари бекор кетмасин...

БИРИНЧИ САЙР

Майсалар бўй чўзиб, қоқилар қариб қолган кунларнинг бирида эр-хотин аста-аста жанжал қилишарди:

– Шу боғнинг ташвишидан қутиламан, оғирим енгил бўлади, дегандим. Куним баттар бўлса-бўлди, беҳтар бўлмади. Кўчадан бери келмайди, бир бурилиб қарай демайди. Йўнғичқа одам бўйидан баланд бўлиб ётиб қолди. Кучим етса экан, ўриб ташласам.

– Кўрмайсанми, ўйнаб юрганим йўқ-ку. Ферманинг ҳамма ташвиши ўзимга қолган. Ҳар куни сурувма-сурув юравериб, ўзимнинг ҳам жонимга тегиб кетди.

– Ўша катталарнинг ҳам бола-чақаси бордир, рўзғори бордир, йил-ўн икки ой идорадан чиқмай ётмас. Шу кунлар учун қанча маломатга қолиб, бошимга ташвиш сотиб олувдимми? – аёл беихтиёр кўзига ёш олади.

Боғнинг ташвиши ҳам хийлагина. Сув бериш, меваларни териб қуриштириш сингари юмушларни ёш бола ҳам уддалар-у, йўнғичқалар тарвақайлаб, боғни тутиб кетса, уларни ўриб-ғарамлаш осон эмас. Эркак кишининг биллак кучи керак. Бунинг устига майдон ҳам каттагина. Ҳар йили шу пайт андак айтишиб олмаса бўлмайди. Чавандоз катта хил одам, рўзгорнинг жами икир-чикирига кўз-қулоқ бўлавермайди. Бошқа пайт, майли, ҳеч қуриса беда ўрими вақтида озгина пинагини бузса бўларди. Охири ёрилишгача олиб келди-да.

Эр аёлининг дийдиёсини кўриб, феъли бузилди, дўқлаб бермоқчи бўлди-ю, андиша қилди. Бир ҳисобда у ҳақ, бедани ўриб, йиғиштириб олиш шарт. Худо берган неъмат, молларга озуқа, ҳар ҳолда тирикчиликка ямоқ бўлар деб, уч-тўрт мол асрамаса бўлмайди. Қолаверса, бу муштипар билан муносабатлар мустаҳкамланди, Яратган бир танакорни ато этди. Кўзларининг ёғи сарғайиб унга етдилар, энди умр иплари бир қатимда чийралди. Катта хотин ҳам вой деб, дод деб тақдирига тан берди.

Шу пайт отанинг кўз олдида гувраниб турган гўдак гавдаланди, у кун сайин эмас, соат сайин меҳрли бўлиб бораяпти. Қалби бошқача юмшади-да, шаштидан тушиб:

– Қўй, жаврайверма, бугун яйловга чиқиб келай, эртага гузарнинг йигитларини чақириб ҳашар қиламиз, – деди.

Қишлоқда яшамаган одам унинг ўзига хос ташвишларини билмайди, айтган билан тушунмайди. Таъбир жоиз бўлса, қишлоқда ҳали ибтидоий жамиятда меҳнат тақсимооти юзага келмаган пайтлардаги турмуш тарзи ҳукмронлик қилади. “Бир улоққа ҳам сув керак, ҳам хашак” деганларидек, ҳар бир киши сувини ҳам, ошини ҳам ўзи ҳозирламоғи лозим.

Эркаклар вояга етиб, деҳқончиликнинг барча турларини ўзлаштиради. У гоҳ ғаллакор, гоҳ боғбон; сабзи, картошка экади, шубҳасиз, уларнинг парваришини билади. Қўй-эчки, сигир-бузоқ боқади. Рўзғорга ўтин тайёрлайди; эшакка юк ортишни, отни эгарлаш-парвариш қилишни ўзлаштиради. Бундай юмушларнинг саноғи йўқ, мабодо бирини эплай олмаса, бошқага қарам бўлиб қолади.

Хашак тайёрлашнинг қанча даҳмазаси бор. Жумладан, ўт ўришнинг ўзи чексиз азоб. Бунинг учун ўроқ ёки чалғидан фойдаланилади. Ўроқда тиз букиб, тутамлаб ўрилади. Тагидан киртишлаб кесилган майса тўппамлари даста-даста қилиб ташланади, улар қуёшда қуригандан сўнг бовлиқ эшиб боғланади.

Қишлоқда чалғиси бор, чалғи билан ўришни биладиганлар камчилик эди. Бир эрта улардан Мусурмонқул, Худойберди, Абдулазиз, Хуррам яроғини ялтиратиб, боғда пайдо бўлишди. Олдин асбобларини болға ва сандон ўртасига олиб, учини теришди, сўнг қайирмаларини яна бир тортиб боғлаб, чалғининг тиғини эгов билан қариллатиб, обдон чархлаб олишгач, ўримга тушиб кетдилар. Аввал Мусурмонқул чалғи солди, изидан Абдулазиз... Хуррамнинг чалғиси қайрилиб кетаверди, понаси бўшаган экан, қайтадан ўқлаб олди.

Аста-секин қиялик ўтдан тозаланиб, сочи тарашланган калладек ялтиллаб қола бошлади, дасталар йўл-йўл, узун кетган, худди тарвузнинг ола-қорасига ўхшар эди. Иш оғирлигидан чалғичилардан дувиллаб тер қуюлар, дамба-дам чалоб, совуқ олма чой билан чанқоқларини босиб олишарди. Бир оз нафас ростлашга тўғри келганда, доим хурсанд юрадиган Худойберди шалойимлик қилар эди:

– Ҳа, Абдилазиз, яқин орада хотинг бунча терламаган эди, бу кеча келинга нима жавоб айтасан?

– Сен қаердан биласан, балки ҳар кеча шунноғ терлаётгандирман, лекин ҳамсая товукди беданинг ичида боққан экан, бунча пайхон бўлмасам?

– Унақа товуқларнинг шартта бошини олиб ташлаш керак, кигиз қилиб ташлаган-а, – гапга аралашади томоғини намлагани келган Мусурмонқул.

– Ҳашарга товуқ шўрва бўлсин демоқчимисиз, тоға? – ҳазиллашади Худойберди.

– Товуқ нима бўлибти, хўжайин қўйдан гапираётувди.

Дам олиб, ора-сира гурунг қилиб, ҳашар давом этади. Чавагон чархланган ўроқ билан қияликларни, ариқ рошларини, буталар орасини ўтдан тозалайди, у ҳар ўроқ сирпаганида, майсалар итоатгўйлик билан бош эгиб келаверадилар, ўти ўрилган ер ялтираб қолаверади.

Ҳашарчилар тушгача жадал ишладилар, ўзиям бўлганча бўлдилар. Қозонда қайнатма шўрва ҳам роса тобига келди. Шўрва тайёр бўлгунча қуртова билан енгил тамадди қилдилар.

– Зўр ишлаш учун зўр ейиш керак, – деб хурсандчилик қиларди Худойберди товуқнинг тагини ялар экан, – еган ярайди деганлари бежиз эмас.

Боғда битта ёнғоқ бор эди, шохлари тарвақайлаб кетган, уч поялик. Кечалари унинг ёнидан ўтишга ҳеч ким ботина олмасди, ажина ўйнайди деган гап юрарди, кундуз кунлари тагидан болалар аримасди, соясида каттагина супа ясалганди. Супага кигиз ташланиб, жой қилинди, шол дастурхонга ўралган нонлар келтирилди. Ҳашарчиларга аталган камтарона зиёфат бошланди.

– Бир иш ёқмас хотин: “Қўш ҳайдамоқ – бормоқ-келмоқ, ўроқ ўрмоқ – алмоқ-салмоқ, ҳай-ҳай, хамирни муштламоқ” деган экан, – суҳбатга қўшилади уй эгаси ҳашарчиларнинг кайфиятини кўтариш учун, – сизларнинг ишлаганларингни кўрса, хамир муштлашдан ҳам чалғи ўриш қийин деган бўларди.

– Ўша хотин агар эри бўлса, эрига чалғи ўрдирмас эди, агар эрга тегмаган бўлса, чалғичига тегмасди, – гапни илиб кетади жим ўтирган Хуррам.

– Абдулазизнинг шалпайиб ўтиганини кўриб шунноқ деёпсанми? – тегажқлик қилади Худойберди.

– Абдулазиз уйланиб ранги кириб қолди, – дейди Мусурмонқул, – сен ҳам тўйни тезлат, хотиннинг кучоғидан ортиқ жаннат борми?

Самимий ҳангома билан шўрвани ҳам тановул қиладилар.

– Ҳаққирост, шўрва мазали бўлганакан.

– Тоға, савзи билан катишкани шу пайтгача қанноғ асрагансизлар? Янгиси чиқиб келопти, сизларда ўтган йилгиси ҳам бор-а.

– Янгларинг бу ишларнинг забтини олган. Ўзи ғимирлаб ётади, бурилиб қарамайман ҳам. Боғбоннинг қизи-да.

– Ўрада сақласала керак-да.

– Ҳа, иккита ўра бор, бирига савзи, бирига катишка...

– Ўрада сақлаш ҳам ўзи бўлмас экан. Маман қирриқ бир ўра тўла савзини ҳозиргача очмай келотканакан, тунов кунини очиб кўрса, балчиқ бўлиб ётган эмиш. Юз килоча нарса, ҳаммаси ириб кетибди.

– Ўрага тирамода сув тушган, қишда савзи яхлаган. Янгларинг бунақа нарсаларнинг пири, битта барғни ҳам чиқит қилмайди.

– Барака топсинлар.

Гурунг ниҳоялайвериб, ивигилган ғўлин келади. Ҳаммаларининг иштаҳалари яна карнай бўлади.

– Чинимни айтсам, – дейди тотирганиб Худойберди, – ғўлин тамом бўлдим, деб сўрамоқчи бўлдим-у, ботинмадим. Ўзи, ҳашарга ғўлин суви ичиш учун келувдим.

– Шу пайтгача сақлаган янгамга қойил.

– Тўрваққди, сизларга буюрган экан-да.

– Яна гартак ўтирсак, қовун-тарвуз ҳам келар.

Бу гапга ҳаммалари кулиб юборишади, негаки, қишлоқда қовун ҳам, тарвуз ҳам пишмайди, ҳаво совуқлик қилади.

– Қовун-тарвуз, насиб бўлса, келаси сафар.

Шу билан суҳбат ҳам охирлайди, йигитлар кўзғалишади. Уй эгаси таомил бўйича ҳар бир чалғичига кўтарганча ўт олишни таклиф қилади. Улар таранг бир боғдан йўнғичқани орқалаб, уй-уйларига тарқаладилар.

Ҳовлини янги ўрилган беда иси тутати. Боғ супурилган хонадондек басаришта бўлиб қолади, дарахтлар бағрига шамол тегади. Гапи ерда қолмаганидан, бугунги меҳнатдан рози бўлган она мамнун бўлиб, сўз қотади:

– Қунт қилмайди-да, бўлмаса, қўлидан келмайдиган иш йўқ.

Аёл боғнинг тароватидан, хилват хонадонга ҳашарчилар ташрифидан, уларнинг гурунглиридаги ҳазил-мутойибадан кўнгли чоғ бўлади, энди боғнинг ҳам, ҳовлининг ҳам янги кунлари бошланаётганидан, уларнинг муносиб эгаси борлигидан дили ёришиб, бошини баланд кўтаради. У кўп йиллардан бери бундай туйғуни кечирмаган эди.

Уч-тўрт кун ўтиб, дасталар селгиб қолгач, она гўдагини опичлаб, боғ тарафга олиб ўтди. Чақалоқ биринчи марта дарахтзорга сайрга чиққанди.

– Болам, болажоним, онанг шу кунларни кўрди, суяклари сурмадон бўлиб, сени топди, – беихтиёр бир нидо ичкаридан овоз берди, — ҳаммаси ўтди, ўтгани рост бўлсин, қайтмас бўлиб кетсин. Энди у кунларимни эсламайман, кўзёш тўкмайман. Ҳаммасини сенга алмаштираман. Бахтимга сен омон бўлгин, агар менинг одамлардек яшашимни истасанг, сен ... бор бўлгин.

Она кўз ёшларини артди-да, чап тарафдаги гилослар томон юрди. Мевага энди ранг кирган, қуёш тарафдагилари етилган эди, улардан бирини узиб болага тутди. Гўдак жажжи қўлчалари билан тутамлаб, оғзига яқинлаштирди, бу ҳаракатдан онанинг дили яйради.

– Худойимга минг бора шукур, сени берди. Мабодо, сен бўлмасанг, бу мулк, бу боғ кимга керак эди, кимга қоларди? Энди умринг узун бўлсин, онангнинг жами орзуларига эришгин, кўзичоғим..

Қалби эзгу ҳисларга тўла она узоқ ва ҳафсала билан боғни айланди, деярли барча дарахтларга салом бериб чиқди, ҳаммасининг нафасини туйди, жигарбандининг кўзига уларнинг соясини туширди. Гўё у авлодлардан расм бўлиб қолган мерос бир амални бажарар эди, гўё бу маросимни адо этиш фарз қилинганди. Боланинг боғ бўйлаб биринчи сайри шу тахлит кечди ва у бир умр бу чаманнинг асири бўлиб қолди...

Шеърят

Ойгул СУЮНДИКОВА

Баҳорнинг илк кунлари

Достон

Ҳайкал қошида

*Мени чорлар қуёш нафас меҳрингиз,
Наздимда, дарёдай тўлқинланди тонг.
Униб чиқаётган ҳар бинафша сўз
Рангларида баҳор, ёлқинланди тонг.*

Шеърят ниҳоятда бой ва дилни ёритадиган, меҳрни тарбиялайдиган бир дунё. Биз билмаган саҳифалари, варақламаган бойликлари кўп. Мен ҳам ўқиган саҳифаларимда Ойгул Суюндикова номини учратиб, қизиқишим уйғонганди. Қадрдонларим боис, у билан танишдик. Узоқ суҳбатлашдик. Биринчи учрашувдаёқ, бир-биримизга ихлос пайдо бўлди. Бизни адабиётга, сўзга муҳаббат боғлади. Дўстлашиб қолдик. Мен ўзимга янги дунё, янги ҳис-туйғуларга бой қалбни топдим. У фақат дилбар шеърлари, олами билангина эмас, жаҳон адабиётидан қилган кўплаб ажойиб таржималари билан ҳам эътиборимни тортди.

Бугун қўлимдаги – “Баҳорнинг илк кун” номли ажиб достони, аямиз – Зулфияхонимга бағишланган самимий дил изҳори бизни опа-сингилга айлантирди. Аямиз ҳақида, ижоди хусусида, жуда кўп ёзишган ва ёзишмоқда. Бу эса – биринчи шеърый достон. Бунда шоира қисмати, ижоднинг бедорлик йўллари, “Саодат”ли қизлар, Ўзбекистоннинг ёш куйчи – булбуллари, юртимизга муҳаббат туйғулари акс этган. Умид қиламанки, Ойгул Суюндикованинг нозик қалби ва диди, ўзига хос ноёб истеъдодини очолган ушбу достон ўқувчилар эътибори, эътирофидан муносиб жой топади.

Ҳулқар ОЛИМЖОНОВА

*Йўл тортар жсаранглаб илҳом авжсида,
Бедорсиз, қаламнинг ҳайратидасиз.
Бу – тақдир инъоми, бу – бахт мавжсида
Шеъриятнинг адл дарахтидасиз.*

*Халқим – онам менинг, юртим – отам-да,
Кўзингизда оташ чақнайди хуррам.
Учиб – қўнаётган ҳар қайтмас дамда
Эврилиб туради бу турфа олам...*

*Бу не ишқ эдиким, бўлмагай адо,
Бу не айрилиқким, юрак ўртанур?
Бу не садоқатким, лол еру само,
Бу не шоирликки, ҳар сўзида дур?*

*Асрга бўйлашиб борар умрининг
Ҳар бир лаҳзасида, ҳар бир сасида
Қомати сарвдайн, тили қумрининг
Ҳарорат уфурган гул нафасида.*

*Ўйчан нигоҳлару тотли табассум,
Қайрилма киприклар учидан келиб,
Гоҳ жўйшқин, гоҳида ором истаб жим
Кезинган хаёллар бурчидан келиб,*

*Тонглар сўз бошласам, шудринглар ичиб,
Шамоллар баҳорга салом йўллайди.*

*Адирлар товланиб, қирга ранг кўчиб,
Осмон тилга кириб, замин гуллайди.*

*Кетгиси келмайди шеърнинг қошидан –
Ҳилол жилмаяди – ёзилар гуллар.
Порлаб ўтаётир кўзу қошимдан
Шоира қисмати битилган йўллар.*

“Саодат” боғи

*Бу боққа кирмоқни ким қилмас ҳавас,
Ҳар ким айлансам дер хушбўй гулига.
Ўзбекистон бўйлаб ҳаволанар сас –
“Саодат” – қиёсдир чин бахт йўлига.*

*Фасллар айланар, гуркирайди боғ,
Гулу райҳонлари сара, муаттар.
Бўйчан дарахтларга очганча қучоқ
Шамол елканлари нафис ҳилтирар.*

*Бу боғда ўзбекнинг ҳар бир аёли,
Ловулар юзлари лоларанг қизлар.
Қўли гул, тили бол, дилбар, иболи,
Орзусида кўрдим иқболли излар.*

*Томчида акс этган қуёш жилваси,
Рангин лаҳзаларга тўлгин қучоғи.
Уйғотиб юборар баҳор ҳаваси –
Туганмас ижод бу – “Саодат” боғи.*

*“Мушоира” бошлаб Ҳинд тупроғида,
Жаҳон аро кезар янгроқ овози.
Эли каби қадим тил ардоғида
Кундан-кун баландлаб борар парвози.*

*Сатрида – шовуллаб хушрўй боғлари,
Сойлари оқади тиниқ шивирлаб.
Сатрида – умрининг гўзал чоғлари,
Ҳижрон изтироби ўтади тирнаб...*

*Бу – она тилимдан сачраган олов,
Сайроқи булбулнинг ўтли хониши.
Асрлар асрга узатган ялов,
Ҳар бир яроғида – бир дил ёниши.*

*Майсалар елтинар, шаддод қизалоқ –
Шўх жилга бўйида қизгалдоқ қизлар.
Тогдан тушаётиб, югурган сўқмоқ,
Бош узра булутлар эриган кезлар.*

*Шаҳарлар кезади, қишлоқма-қишлоқ,
Даврада шеър ўқир ёниб, ёшариб.
Кўнгли очилади бамисли чақмоқ
Қорачиқлар ичра олам яшариб.*

*Бари – кўз ўнгида, унутилмас ҳеч
Изтироб ва қувонч, бахт ва мусибат.
Бари – қўлларида, завол билмас ҳеч,
Ҳеч қачон бежизга берилмас ҳаёт.*

Вақт суврати

*Вақт учқур хаёлдан тез учиб ўтди,
Ажинлар, оқ сочлар тортди билдирмай.
Наҳот, умр ёзи хайрлашиб кетди,
Наҳот, яшаб бўлар гамни ўлдирмай?*

*Нега оловларда куймади армон,
Нега тошқин бўлиб оқиб кетмади?
Юлдузлари ёрқин, лек, олис осмон
Тоқига ким етди, кимлар етмади?*

*Ўғил ва қизининг киприкларига
Ҳар оқишом тизилди юлдузли эртақ.
Ҳаётнинг синовли кўприкларига
Оналик меҳрини даст тутди, бешак.*

*Қуёшли осмонга боқди бепоён,
Умиди бор юрак армон билмайди.
Қалам учигаги сўздан ҳам аён,
Ки, севгисиз ҳаёт гулга тўлмайди.*

*Шундан баҳор каби тугилар олам,
Шундан қадамида тинмайди қўшиқ.
Кимнинг куйлагиси келмайди бу дам
Тогдан келаётган дарёдай жўшиб...*

*Яшил майсаларнинг эрка боқиши,
Офтобнинг беминнат боқишида жим.*

*Қизғиши уфқлардан нурлар оқиши,
Отажасак тонгларнинг сирлари сим-сим.*

*Феруза осмонни тўлдирган паркү
Булутлар кўчади енгил, пурвиқор.
Шунда, кўз ўнгингда – олам беқайғу,
Дилбар ўйларингга мунавварлик ёр...*

Зулфия баҳори

*Баҳор ёмғирлари ўтди сепкилаб,
Тупроқни сийлади соф, фараҳбахш он.
Деразани очар сўзи нозиктаъб
Шоира руҳида жсон олади, жсон.*

*Яшиллик бағрида ястанган борлиқ,
Уйқу билмас денгиз, дарёлар, сойлар.
Энди куртак олай деб турган ўрик
Новдалари зангор хаёллар бойлар.*

*Мана, юз йилдирки, гуллайди ўрик,
Мана, юз йилдирки, ниш урар армон.
Лаҳзалар кечади вазмин ва тетик,
Гулу гунчаларда ҳаёт шодумон.*

*Йиллар учиб ўтар киприк устидан,
Сочлар толасида кумуширанг умр.
Дунёнинг паст-баланд, каму кўстидан
Бу юрак ўтолди боши тик, мағрур.*

*Дафтар саҳифаси узра тонг мисол
Ҳарорат сингийди йилларга кун-тун.
Маржон мисраларда тизилар ял-ял
Муҳаббат боғлари чеҳраси гулгун.*

*Эшик очиб қўйди кирсин деб қуёш,
Дўстларим кирсин деб, кирсин ёронлар.
Қўлдан китоб тушмай, кўтармайин бош
Ёд олса газаллар, шеърлар, дostonлар.*

*Товушлар ўртаниб, сел бўлиб оқди,
Райҳону жамбилдан жаннат яралиб.
Турналар баландлаб, эл бўлиб боқди,
Қанотидан сарин ҳаво таралиб.*

*Дов-дарахт бўйлашиб осмон тоқига,
Томирини ювиб турар зилол сув.
Қизили қизилга, оқи оқиға
Ажралиб, солланар бу боғлар сулув.*

*Аллалар эшилиб, энса бешикка
Ой шуъласи секин тебратиб қўяр.
Тикилар саҳар-ла, интиқ эшикка –
Қизлар қучоқ-қучоқ гул билан суяр.*

*Қизлар дафтаридан варақма-варақ
Севинч уринади тийрак назарга.
Қаламни сийлаган топгуси ардоқ,
Дея қўл узатар аста дуторга.*

*Қўнгил тиниқлиги, сўзининг тафти
Ўзбекистон деган юртга татийди.
Навобахш елларга тўлдириб кафтин
Ўтаётган кунлар тотини туйди.*

*Бу шундай туйғуки, тоза, бекадар –
Ердан осмонгача, кўкдан ер қадар.
Бу қўнгил фаслида мунг ҳам дилобар,
Бу қўнгил фаслида кун-тун баробар.*

*Дарёга, денгизга, уммон сари йўл
Олган бари орзу, умидлар улкан.
“Саодат” боғига айланган бу дил
Яхшилик уругин битталаб эккан.*

*Шундай ардоқлади бахт каломини,
Бир зум айрилмади ундан пок хаёл.
Бу боғда яйратди тонг ва шомини,
Ўзбек аёлига муносиб тимсол.*

*Шарқдан эсаётган майин шамолга
Юзларини тутиб, кўз тикиб нурли
Йўлга чиқаётган ҳар бир аёлга
Баҳор улашмоқда ажиб сурурли.*

Наср

Раҳимжон РАҲМАТ

АДАШВОЙ

Ҳикоя

РАҲИМЖОН РАҲМАТ. АДАШВОЙ. ҲИКОЯ

Бўйин ва оёқлари ингичка, тили бироз чучук, феъли тезроқ Адашвой адашиб қолди. Велосипедига бир қоп шоли ортиб Қумқишлоқ тегирмонига борган эди. Тегирмончи: чироқ ўчиб қолди, кечқурун ёнса, эрталабгача оқлаб кўяман, деди.

Адашвой изига – Қирқлар қишлоғига қайтди. Қайтишда йўл эниш, ҳам шамол орқадан бўлганидан велосипедни енгил ва шитоб ҳайдади. Тезлик ошган сайин баттар авжланди, кўйлақлари елкандек ҳилпираб, ўзини учиб бораётган қушдек ҳис этди.

Ақл-хушини тезлик завқи банд этиб, қаттиқ ҳаяжонланиб бегона қишлоққа кириб борганини билмай қолди. Бу қандай қишлоқ экан? Қумтепага ўтиб кетибманми, деб ўйлади. Лекин Қумтепани илгари кўрмагани боис қаерга келиб қолганини бари бир англай олмади.

Пастқам гувала деворлар, тарновлари остини ёмғир ювган лойсувоқ уйлар, эгри-бугри, чанг-тупроқ кўчалар... Айрим жойларда белдамчалари чириб, белидан синиб, илвираб қолган кўралар мунғайиб турибди.

Атроф қоп-қоронғи. Зулмат ер остидан чиқиб, осмонга томон сийраклашиб кўтарилиб бораётгандек. Қоронғулик ер остидан чиқиб келаркан, деб ўйлади у. Қуёш осмоннинг қай тарафида эканини билиб бўлмасди. Куннинг қайси пайти экан? Ажаб, атроф қоп-қорониғию, Адашвой қишлоқни аниқ-тиниқ кўряпти. Яна ҳам аниқроғи, у ўзи адашиб кириб қолган жойни танияпти.

Қаёқдандир пайдо бўлган бир тўп одам ғаройиб махлуқни кўргандек Адашвойни ўраб олиб томоша қила бошлади. Тахталари уқаланиб, қор-ёмғиру шамоллар, қуёш тиғию вақт эговида қирралари емирилиб, ранги униққан паканагина кўҳна эшиклардан аёллару болалар аввал мўралаб, кейин чўчинқираб, уялинқираб чиқиб келиб Адашвойни ўраган оломонга қўшиларди. Негадир уларнинг турқ-таровати ўзлари чиқиб келаётган эшикларнинг ранг-туси билан бир хил эди.

Адашвой улардан қишлоқларининг номини сўради. Қумбости дейишди қишлоқнинг номини. У бунақа қишлоқни эшитмаганди. Кейин улардан Қирқлар қишлоғи қай томондалигини билмайсизларми, деб сўради. Улар бунақа қишлоқни эшитишмаган экан. Адашвой қўшни туманга ўтиб кетган бўлсам керак, деб ўйлади. Кейин ўша ерда турган таксичилардан сўради. Улар ҳам эшитишмаган экан. Қайси тумандансиз, деб сўрашди улар. Данғараданман, деди Адашвой. Данғарани эшитганмиз. Катта туман. Қишлоғингиз аниқ қаерда, деди улар. Қўқон

шаҳрига бориб у ердан қишлоғимизга борадиган йўлни билиб оларман, деб таксичиларга умидвор тикилди. Бўпти, деди улар, лекин анча қиммат бўлади, деб каттагина нарх айтишди. Бунча пул Адашвойни чўчитиб юборди. Таксига шунча пул сарфлагандан кўра бир йўли топилгунча қишлоқда дайдиб юрганам яхши, деган хаёлда ортига қайтди.

Одамлар негадир Адашвойга ажабсиниб қарайди. Гўё у одам эмас, умрларида биринчи марта кўриб турган ажабтовур жонзот эди. Бутун бир оломоннинг ўзига ажабсиниб ва қизиқиб қараб турганидан Адашвой гангиб қолди, беихтиёр атрофга аланглаб беркингани жой қидирди. Азалдан иккита одам баравар қараб, бирор нарса сўраса, ўнғайсизланиб, кўзлари ёшланиб, юз пайлари қалтираб қоладиган Адашвой юзлаб бегона одамларнинг қадалиб, тикилиб туришганидан ўзини йўқотиб, тиззалари майишиб кетгандек бўлди. Кўпчилик бир томонга, бир нарсага баравар қараса, уларнинг нигоҳи ҳам катта куч экан, деган ўй ўтди хаёлидан.

Бошида Адашвойга қизиқиб, ҳайратланиб қараб турган оломон бирданига уни танигандек тиржая бошлади. Улар мени қаердан танир экан, ёки мен ҳақимда кулгили гап эшитишганмикан, деб ўйлади у.

Адашвой уят ва хижолатпазлик ҳисларига кўмиб ташлаган оломон нигоҳидан беркинишга илож топмади, лекин уларнинг қаршисида қаққайиб туришдан ҳам ўнғайсизланиб, негадир кўзини чирт юмиб, уларга кўшилиб кетгиси келди. Шундай қилмаса, назарида, оёғи остидан ер ғойиб бўлиб, тубсиз бўшлиққа тушиб кетадигандек эди. У нажот истаб оломон томон беихтиёр бир неча қадам кўйди. Оломон эса Адашвой тимсолида пайдо бўлган текин томошадан ажралишни истамади шекилли, бараварига ортга чекиниб, кўрсатгич бармоқлари билан ўша жойда тур, дегандек ишора қилиб кулишди.

Оломоннинг бу иши, анчагина овора бўлиб тутган сичқонини бирданига еб кўймай, аввал роса ўйнаб-ўйнаб хумордан чиқадиган мушукнинг қилиғига ўхшаб кетарди.

Айниқса, ёш болаларга эрмак топилди. Улар Адашвойни гуч ўраб олишади. Чувир-чувирлаб томоша қилишади. Масофа сақлашади. Гўё Адашвойга яқинроқ келишса, кўрқинчли бир ҳодиса рўй берадигандек.

Бутун қишлоқ одами кўчага чиқиб Адашвойни кўргиси келади. Охири Адашвой улар билан гаплашиб олмоқчи бўлди. Қизиқ, ҳаммаси оғзини катта - катта очиб гапиради. Лекин гаплари тугагандан кейин ҳам оғизларини юммай, катта очиб тураверишади. Бир маҳал одамлар Адашвойни қўлидан ушлаб қабристонга бошлаб боришди. Тиканаклар босиб кетган, тупроқлари кўпчиб, кўтарилиб қолган қабристон ҳаддан зиёд катта, нариги чети уфқларга бориб туташган. Одамлар қатор-қатор қабрларни қўллари билан кўрсатиб нималарнидир гапиради. Хурсанд бўлади. Лекин Адашвой худди қалин ойнакнинг ортида турган каби уларнинг гапини эшитмайди. Бироқ уларнинг юз ифодасидан қандайдир қизиқ нарсаларни гапираётганликларини тушунгандек бўлади.

Оломон орасидан яғрини кенг, жағи йўғон, тиржайганида қоп-қора милклари кўриниб кетадиган бир кимса ажралиб чиқиб, эскироқ қабрни кетмон билан буза бошлади. Чўккан қабр ўрнида каттагина ўра қазиб, шунинг ичига туш, дегандек ишора қилди Адашвойга. Адашвой ўранинг ичига мўралаб ҳилвираган кафанини елкасигача тушириб, қовоқ солиб ўтирган жиккаккина чолни кўрди. Чолнинг очик елкаси ва билагида бир неча чаён ўрмалаб юрарди. Чол бошини кўтариб Адашвойни кўрдию юзидаги тунд ифода ғойиб бўлиб, тепадаги оломон каби тиржайди ва пастга туш, деб ишора қилди. Кейин чаёнлардан бирини қўлига олиб, кўрқма, чакмайди деган маънода юзига кўйиб юборди. Чаён ўрмалаб лаблари устига келганида чол бир ҳамла билан чаённинг думини оғзига киритиб олди.

Оломон бўлса Адашвойни икки қўлтиғидан ушлаб, бу сенинг отанг, саломлашиб ол у билан, деб қабр ичига тушишга ундай бошлади. Адашвой отам ҳали ўлгани

йўқ-ку, деб бақирмоқчи бўлди-ю, лекин оломоннинг бақир-чақирида овозини ҳеч ким эшитмаслигини сезиб, индамай қўя қолди...

Қабристон жуда эски, хароб эди, ҳаммаёқни сертикан янтоқ, барглари кичкина, лекин тикани анчайин узун буталар босиб кетган бўлса-да, жуда кўп қабрларга мармартошлар ўрнатилган ва уларга марҳумларнинг исм-шарифлари битилган, айрим-ларида эса суратлари ҳам кўзга чалинарди.

Қабристонга кираверишда, чап томонда бир неча мевали дарахт мунғайиб турибди, шохларида эса ерга тўкилмай, турган жойида бужмайиб, қорайиб қолган мевалар кўринади. Дарахтлардан нарида, олди очиқ ва пол ўрнига асфальт қилинган каттагина айвон, айвоннинг ўртасида эса каттагина замбилга ўхшаб кетадиган тобут турибди. Тобут устига тизилиб ўтиришган ёш болакайлар бир-бирига гап қотмай, тиржайиб қарайди. Болалар, Адашвойга кўзлари тушиб, тобутни худди от мингандек қилиб қўлларидаги хивчин билан савалай бошлашди. Ўзи ҳам болалигида мазорнинг ичида ўйнаганлари, ўйнаб бўлиб, уйдан олиб келган ўроқ билан қабрлар устини босиб кетган бегона ўтларни ўриб, этакка тугиб молига ташиганлари ёдига тушди.

Оломон Адашвойни икки қўлтиғидан ушлаб улкан қора мрамртошли қабр рўпарасига олиб келиб, буни кўр, дегандек бўлди. Адашвой мрамртошдаги юзлари юмалоқдан келган одамнинг суратига қаради. Сурат танишдек кўринди. И-е, бу бир ўтиришда бир тоғора манти ейдиган қўшним Қамчибой-ку, кеча уни қассобдан тўрт кило гўшт олаётганида кўргандим, деб ўйлаб оломонга қаради. Оломон эса ёппасига “ҳа, шунақа” деган маънода бошлари билан тасдиқ ишорасини қилди.

Адашвой Қамчибойни ёмон кўрарди. Чунки ерга тўймаган қўшниси ораларидаги деворни бузиб, янги девор тортиганида унинг еридан анчагина қисмини ўзлаштириб олган эди.

Қабртошдаги суратга жон киргандек бўлди. Аввал икки юзи қизариб, кейин пешонаси ялтиллаб бошлади. Адашвой суратнинг кўзига қаради: у тирилаётганди, баркашдек келадиган башарага ярашмаган бит кўзлар оломонга жавдираб қарай бошлади. Адашвойга кўзи тушгач эса лаблари икки томонга тортилиб тиржайди. Кейин эса марҳумнинг ойдек нур таратиб турган юзлари аввал пушти ранга кирди, кейин қорайди ва мум каби эриб, мрамртош устига узун-узун бўлиб оқиб туша бошлади. Адашвой ҳайрон бўлиб оломонга қаради. Оломон бўлса бу манзарадан завқланиб бараварига чапак чалиб, қийқириб юборди. Битта pakanароғи эса қабр ичида олов ёняпти, шунинг учун қабртошдаги одамнинг юзи эриб томяпти, деб айтди. Шундай деб айтди у. Лекин гапираётиб ҳам оғзини очмади. Оғизни очмай ҳам гапириш мумкин экан-да, деб ҳайрон бўлди Адашвой. Эски қабрлар чўкиб, емирилиб ер ўчоққа ўхшаб қолганди. Ўт ёқса бўладиган тайёр ўчоқ экан, деб ўйлади у. Хаёлидан шу ўй кечган заҳоти оломон ичидан бир одам бир кучоқ ўтин қўлтиқлаб Адашвойга яқинлашди ва ўтинни унга узатиб, ёқ, деган мазмунда аввал кўзи, кейин ияги билан билан ишора қилди.

Туйқус қабристон унга қишлоғига ўхшаб туюлди. Бири гўрга суяниб, яна бири ерга ўтириб гурунглашаётган одамларга кўзи тушди. Уларнинг бари Адашвойга таниш эди. Қишлоғим бу ерда экан-ку, деган ўй кечди хаёлидан. Оломон ичидан кўзлари балиқнинг кўзидек бўртгансимон бир кимса “Тўғри топдинг. Қишлоғинг шу. Яхшироқ қарасанг, лойсувоқ уйингни топасан”, дегандек бўлди.

Адашвой орқага қайтиб, қишлоқ томон йўналди, ортидан оломон эргашди. Бир пайт қишлоқ бозорига дуч келди. Кичкина бозор. Картон қоғозлардан тикланган дўкончалар. Иккита қари кампир қурт, писта, пуфак, қоғозли қанд ва аллақандай майда-чуйда ялтироқ нарсаларни сотяпти. Уларга яқин келиб не кўз билан кўрсинки, бозорчи кампирлар онаси ва катта бувиси экан. Назарида онаси бувисидан ёши каттароққа ўхшади. Ҳар иккаласининг ранг-рўйи эса бояги кўрган қўхна эшикка монанд эди.

Улар бу ерда нима қилиб ўтиришибди экан? Ёки шаҳарга бозорга кетяпман деб шу ерга келишармикан, деган ўй кечди хаёлидан. Негадир онаси ҳам, бувиси ҳам Адашвойни кўриб бир сўз демай тиржая бошлашди. Нега улар бегона қишлоқда адашиб қолганимни сезмади экан, деб ўйлади у. Кампирлардан бири, аниқроғи, онаси муштдек тошни кўрсатиб, ма, ол, дўмбоқсухари, деб Адашвойга узатди. У бўлса тошни еб бўлмайдик-ку, деб гапирмоқчи бўлди, лекин овози чиқмади. Оломон бўлса Адашвойни дўмбоқсухари деб узатилган тошни ейишга ундай бошлади. У тошни еб бўлмайдик, деб бозордан нари кетди.

Кеч тушди, менга тунаш учун жой топиб беринглар, деди у оломонга. Кун бўйи Адашвойни ортидан эргашиб юришдан зерикмаган оломон бу гапни эшитиб хурсанд бўлиб кетди. Чеккароқ хонадонга олиб кириб, битта хонани кўрсатишди. Мана шу жой сизга, дейишди.

Қаттиқ чарчоқдан донг қотиб ухлаган Адашвой эшик тарақ-туруқидан уйғониб кетди. Қараса, тонг отибди. Остонада одамлар. Чой тайёрлаб қўйдик, юринг ичамиз, деди улар.

Қари ўрикнинг соясига, қуруқ ерга эскириб, иплари осилган шолча солиниб, устидан увадаси чиқиб қолган кўрпача тўшалган. Ўртага ёзилган кир дастурхон устида бир бўлак пўпанак босган нон. Оломон тиржайишиб, таъзим билан Адашвойни чой ичишга таклиф қилди. Бир пайт оёқлари ингичка, озгин, лекин кенг кўйлак кийиб олган, қўй кўзлари сал намланиб йилтиллаб турган қорача аёл жўмраги синиқ чойнақда чой олиб келди. Кўз ёшларимни чой қилиб дамладим, ичаверинг, дегандек бўлди. Аёлга разм солиб қараса, ўзининг хотини. Хотиним нима қилиб юрибди бу ерда, деб ўйлади. Оломон кутилмаганда Адашвойга бир хўмрайди-да, аёлни ўзлари томон чорлаб, ўртага олиб, худди машхур инсон билан суратга тушаётгандек ҳаммаси бошини қийшайтириб аёл томонга яқинлаштиришга ҳаракат қилабошлади. Бир маҳал аёл кўйлаклари этагини маҳкам ғижимлаб, қанотдек силкитиб осмонга учиб кетди. Оломон эса Адашвойга уни кўрсатиб: Кўрдингми, хотининг фаришта, деб гапираётгандек туюлди.

Қишлоқнинг кун ботар томонида улкан қўл кўзга ташланди. Қўлнинг усти қалин кўкимтир бақатўн ва шапалоқсимон сув ўтлари билан қопланган, фақат айрим жойларида қорамтирга мойил зангор сув кўринади. Адашвой, унинг ортидан улкан соядек эргашиб юрган оломон қўл бўйига келди. Бу ерда уни ечиниб, чўмилишга ундай бошлашди. Қизиғи шуки, оломон овоз чиқариб гапирмас, Адашвой бўлса уларнинг ниятлари, айтмоқчи бўлган фикрларини шусиз ҳам тушуниб олаётганди.

Ечин, деди улар бараварига. Ўзингни сувга ташла. Адашвой ҳамма кийимини ечиб, битта иштончада қолди. Энди сувга тушмоқчи бўлган эди оломон қийқириб, кичкина иштончангни ҳам еч, қўлда сув париси яшайди, деб туриб олишди. Адашвой беихтиёр оломоннинг раъйига бўйсуниб, чўзмаси бўшаб қолган кичкина иштончасини ҳам ечди, ечдию уялганидан тезда ерга ўтириб олди. Шу онда у ҳар бир хатти-ҳаракати оломон томонидан бошқарилаётганини, уларнинг калласида қандай фикр пайдо бўлса, шу заҳоти худди ўргатилган итдек бажаришга киришиб кетаётганини англаб қолди. Фақат англади, холос, аммо оломон томондан бўлаётган босимга қарши туришга ўзида заррача куч йўқлигини сезди.

Уялганидан қунишиб ўтирган Адашвойга туш сувга, сув париси сени кутиб қолди, дейишди одамлар. Сув тўсатдан қаттиқ шалоплади. Қўл томонга бўйини кескин буриб қараган Адашвой қирғоқда сийрак ва калта сочларини бармоқлари билан тараб ўтирган яланғоч аёлни кўрди. Сув париси кўшниси Қамчибойнинг шаҳарлик хушторига ўхшарди. Тунов куни ўша шаҳарлик аёл Қамчибойнинг уйига келиб роса жанжал кўтарганди. Қамчибойнинг ювош, бошидан рўмолини қўймайдиган, худабехуда кўчага чиқавермайдиган, доим кулимсираб турадиган хотинини сочларидан

чангаллаб, юзларини тимдалаб ташлаганди. Агар маҳалла аёллари орага киришмаганида ким билсин нималар бўп кетарди. Кундошини уриб хуморидан чиқолмаган шаҳарлик манжалақи: ҳозир чойхонага чиқиб эрингнинг қилиқларини айтиб шарманда қиламан, деб қичқирганча чойхона томон кетганди.

Сув париси қирғоқдаги одамларни кўрмаётгандек бамайлихотир томчилар маржондек осилиб турган нам сочларини тараб, томоқлари тагини силаб қўярди. Адашвой аёлнинг бўйнидан пастига қарагани кўрқди.

Ўзини иродасиз ва фикрсиз махлуқдек ҳис қилаётган Адашвойни оломон хоҳлаган куйга солиб, қўғирчоқдек ўйнатаётган эди. Ана, оломон хаёлан ит бўл, деб буйруқ берди, у бўлса дарҳол итга ўхшаб югура кетди. Югуриб-югуриб чарчаб тўхтади-да, тилини осилтириб хансираб нафас ола бошлади. Тилининг учига йиғилган сўлак узун бўлиб ерга оқди.

Буни кўрган қиёфаси ва тиржайишлари бир хил оломон чапак чалиб олқишлади. Кейин қўллари билан “зўр” деган ишора қилиб, энди эшак бўл, деб буйруқ беришди. У эшак каби шаталоқ отиб югура кетди, югуриб кетаётиб моча эшакни кўргандек тумшуғини баландроқ кўтариб, олдинга талпиниб-талпиниб ханграй бошлади.

Адашвой негадир бу қишлоқдан ҳеч қачон чиқиб кетолмасам керак, деб ўйлай бошлади. Балки адашиб шаҳар чеккасидаги жиннихонага кириб қолгандирман, деган ўй кечди хаёлидан. Шаҳар тугаб, уларнинг қишлоғи бошланган жойда жиннихона борлигини эшитганди. Одамлар Адашвойнинг хаёлидан кечган ўйни шу заҳоти сезиб, маъқуллаб, тиржайишиб уни ўша тамонга бошлаб кетишди.

Мана, сен излаган жой, кўр, мана, деди улар улкан майдондаги бир хилда йўғон тахталардан қилинган катта-катта баракларни кўрсатиб. Баракларнинг бари бир хил шаклда тахта ва ёғочдан қурилганди, анчайин баланд эди. Оломон Адашвойни деярли мажбурлаб ичкарига киритиб юборди. Баракнинг ичи ҳам жуда катта, кичикроқ футбол майдонича келарди. Ичкарига қатор-қатор қилиб икки қаватли каравот ўрнатилган, бир хил кийимда ва айтарли ёши бир-биридан фарқ қилмайдиган одамлар қўлини ёнбошига чўзиб, осмонга қараганча белгисиз томонга тикилиб ётарди. Гўё ҳаммаси битта буйруқни баравар бажараётгандек тиржайарди. Адашвойга чўзилиб ётганлар танишдек туюлди. Улар ҳозиргина уни ичкарига мажбурлаб киритган оломонга ўхшарди. Орқамдан соядек эргашиб юрган одамлар мендан олдин кириб ётиб олибди, шекилли, деб ўйлади у. Тезда ташқарига қайтиб чиқди. Уни ташқарида оломон хурсанд бўлиб, тиржайишиб кутиб турган экан.

Улар Адашвойни билагидан ушлаб яна бир улкан баракка киритиб юборишди. Бу ерда ҳам биринчи баракда кўрган манзараси – икки қаватли каравотда бир хил кийим ва бир хил тусдаги, қони сўриб олингандек ранги оқаринқираган кимсалар қимир этмай осмонга қараб, қўлини икки ёнга чўзиб ётишибди. Уларнинг тириклигини тиржайиб-тиржайиб туришларидан билса бўларди. Гўё кимдир бу бечораларнинг миясига қандайдир сим улаб, онги, иродасини йўқ қилиб ташлайдиган тўлқинлар ёрдамида тиржайтираётгандек туюлди. Қандай қилиб ҳамма одамларда бир хил кайфият пайдо қилиш мумкин? Ҳатто ўлик кўмиш учун тобутнинг орқасидан қабристонга кетаётганларнинг орасида латифа айтиб, кулишадиганлар топилади.

Юзлаб одамларнинг бир хил алфозда ётиб, бир хил кўринишда кулаётгани Адашвойга ёқмади, ҳатто кўнгли айнигандек бўлиб, шартта орқасига бурилиб, ташқарига чиқиб кетди. Бу ердан қочиш керак деган ўй пайдо бўлди калласида.

Ташқарига илдам чиқиб, узоқ-узоқларда нима борлигини кўрмоқчидек иягини кўтариб чор тарафга аланглай бошлади. Ҳеч қайси томонда йилт этган нур кўринмади. Фақат осмоннинг бир томонида зулмат сийрақроқ, оқаринқираганроқ эди. Қуёш шу томондан чиқар эҳтимол деб, ўша томонга югуриб кетди. Қуёшни мўлжал қилиб қишлоғимга борадиган йўлни топиб оламан, деб ўйлаган эди у.

Қаноти қирқилган ўрдак учишга ҳаракат қилгандаги ҳолатда гоҳ оёғи ерга тегиб, гоҳ

тегмай олдинга илдамлаб бораётган Адашвой рўпарасида бир-бирини қўлтиқлаганча узун девор ҳосил қилиб, бараварига тиржайиб турган одамларга кўзи тушиб, секинлади. Афтидан оломон Адашвойни ҳали бери қўйиб юборадиган эмасди.

Улар худди сафда турган аскарлардек, бир текисда қадам ташлаб, бир-бирининг қўлтиғидан маҳкам ушлаб Адашвойни ўраб кела бошлашди. Адашвой қаёққа қочишини билмай ерга чўккалаб ўтирди-да, иккала қўли билан бошини тўсиб, тиззаларини баттар қисиб, устига минглаб одамларнинг ташланишини кута бошлади.

Лекин Адашвой кутган ҳодиса содир бўлмади – унинг устига ҳеч ким ташланмади. Ўрнидан енгилгина туриб, атрофга аланглади. Ажабо, оломон йўқ, изсиз ғойиб бўлган, бутун борлиқни эса қоп-қора булутлар қоплаб олганди. Қора булутлар худди ер искалаган итлардек ер бағирлаб сузиб борарди. Адашвой энди оёғи остидаги ерни ҳам кўролмади, ер ҳам қора булутга айланиб бўлган эди.

Адашвой ҳатто ўзини, ўз вужудини ҳам кўролмади. Унинг озғин танаси ҳам булут ичида булутга айланиб, сингиб кетганди. Фақат унда кўриш ва ўйлаш қобилияти сақланиб қолган эди, холос.

* * *

*Билмаган нарсаларимни оёғим остига қўйганимда,
бошим қўкка етарди.*

Имом Аъзам Абу ҲАНИФА

Шеърят

Олимжон ХОЛДОР,
Ўзбекистон Республикаси санъат арбоби

*Қатрада оламнини
акси бор*

Тонг

*Тонг отмоқда, сутдек оппоқ тонг,
Хайрлашиб тун билан шодон.
Тонг ортидан қуёш уриб бонг
Чиқар – нурин сочиб ҳар томон.*

Балким...

*Оқ кийиниб, оппоқ қуш бўлиб,
Осмонларга учиб кетаман.
Кечалари сенга туш бўлиб,
Кўзларингни очиб кетаман.*

*Таъбирини ечолмай дилхун,
Кўзинг юмуқ, бедор ётарсан.
О, фариштам, яна ўша тун,
Тушлар кўриб, мени кутарсан.*

*Энди мени кўрмассан, балким,
Яна қайдам, ким билади, ким?*

Юлдузлар ўйини

*Андижон осмони, воҳ, ажаб,
Кимни этмаган маҳлиё?
Мен ундан қидиргим янги гап,
Ҳар юлдуз биттадан авлиё.*

*Авлиё сирлари пинҳона,
Бисоти юракда яширин.
Бу кеча тўқилар афсона,
Бир четин очолдим дафтарин.*

*Бир юлдуз кўзлари ёшланди,
У учди ва қўнди парқувга.
Юлдузлар ўйини бошланди,
Сўнг яна ой кетди уйқуга.*

Қатра

*Қатрада оламнинг акси бор,
Қатрада ҳаётнинг мазмуни.
Қатрада шамолнинг рақси бор,
Қатрада умрнинг ҳар куни.*

*Севинчу, аламу, шодлик, ғам,
Қатрада яралмиш одам ҳам.*

Эшик

*У санъат асари, тикилур ҳар ким,
Бир оз гичирлайди очсанг ва ёпсанг.
Синдирмоқчимисан эшикни, дўстим,
Ахир, калитини бўлмасми топсанг?
Алмаштир тиргагин, алмаштир зулфин,
Аттанг қилиб юрма, охири бир кун.*

Юрак-юракка элчи

*– Ўзингдадир ихтиёр,
Юрагим не дер, бил-чи?
– Билдим, у дер ошкор,
Юрак-юракка элчи.*

Туннинг эртаси

*Кундуз ўрнин бўшатиб берди,
Кеча босиб кела бошлади.
Юлдуз ерга юзини бурди,
Тонг шамоли эса бошлади.*

*Ой ёнбошлаб кўкнинг тоқига,
Қоқар ерга заррин этагин.
Шундай тунлар бўлар гоҳида,
Ёзиб олдим унинг эртагин.*

Устознинг дастхати (Миртемирни эслаб)

I

Китоблар кўп, дастхатлар кўп,
Мактублар кўп жавонда.
Бундан бошқа бойлигим йўқ,
Бу жаҳоний айвонда.

Гоҳ уларни варақлайман,
Шамоллатиб қатини.
Ва ўнаман кўзга суртиб,
Устозим дастхатини.

II

У Ҳофиз эди, Бедил эди,
Донишманд ҳам эди, газалхон.
Ёлғизлар ичра ёлғиз эди,
Шунақароқ эди у замон.

Ёлгонга қурилган салтанат,
Омонат эди устунлари.
Мистовоқда маддоҳлар фақат,
Сароб эди ўтган кунлари.

Истиқлолни у зот кўп кутди,
Огоҳ эди мунажжим – қалам.
Афсус, ўзи билан олиб кетди,
Айтадиган гапларини ҳам.

Туюқ

Ул санамки: Феруза, Олмосмикан,
Ёки лаъл, ёқут ва ё олмосмикан?
Даста гул тутмоқ эдим, билолмадим,
Гулларимни ё олур, ё олмасмикан?

Фард

Ўзин санаб осмонга устун,
Кўк тоқига чирмашур тутун.

Қиш шеъри

Бунақа ҳолатлар бўлар жуда кам,
Далалар қишга ҳам роса тўйибди.
Бир тўртлик ёзолмай, таиқари чиқсам,
Қиш яна оқ шеърин ёзиб қўйибди.

Жаҳон ҳикоялар хазинасидан

Шавкат БУЛУТ

МАРЯМНИНГ КЎЗ ЁШЛАРИ

Ҳикоя

ШАВКАТ БУЛУТ. МАРЯМНИНГ КЎЗ ЁШЛАРИ. ҲИКОЯ

Кўнглим нимадандир ғаш. Шаҳар кўчаларида бепарво айланиб юрибман. Одатим шунақа, юрагимда ғашлик пайдо бўлди дегунча, кўчага югураман. Баъзан кўча ҳаёти одамга минглаб саҳифалик китоблардан ҳам кўпроқ сабоқ бериши мумкин. Кўчалар, ғарибона кулбалар сўқир кўзларга бамисоли офтобдир. Ҳаётни ўрганишни истаган киши кўчага чиқсин...

Катта жомеъ зинасида бир аёл ўтирарди. Атрофида беш-ўнта ёш-яланг тўпланиб, уни гапга солиб кулишарди. Тўғри улар томонга юрдим. Уст-боши бир аҳволда, юзи офтобдан куйган, сочларига оқ тушган, нигоҳлари маъюс бечораҳол аёл тинмай йиғларди.

Бунчалар ич-ичидан, қандайдир умид билан йиғлаган одамни ҳаётимда учратмагандим. Умр манзилларининг андуҳли сояси ажин солган юзидан кўз ёшлари дув-дув тўкиларди. Бу кўз ёшларнинг адоғи кўринмасди. Худди баҳор ёмғирига ўхшарди. Аёлни зимдан кузатаётган йигитчадан:

“Бу аёл нега йиғлаяпти?” – деб сўрадим. У менга ҳайратомуз тикилиб:

“Бу аёлни танитайсизми, акажон? Уни ёшли Марям, дейдилар. У оддий бир тиланчи, холос. Одамларни атрофига тўплаб олиб, хўнг-хўнг йиғлайди. Кейин эса пул йиғишга тушади”, – деди.

Шавкат Булут 1936 йил 31 июлда Килиснинг Мусабейли ноҳиясига қарашли қишлоқда дунёга келди. Бошланғич таълимни Килисда олди (1951). 1952 йилда Давлат бепул интернати синовидан ўтиб кирган Адана Япи институтини 1957 йилда, Эрзрум Гундузлер техника билим юртини 1959 йилда тугатди. Давлат бўлимида техник бўлиб ишлади. 1986 йилда ўз истаги билан нафақага чиққан Шавкат Булут эркин фаолият юрита бошлади. Ижод оламига 1954 йилда “Генч Килис” газетасида босилган шеърлари билан кириб келган Шавкат Булут 1996 йилнинг 17 сентябрида Қаҳрамонмарашда оламдан ўтди.

Ҳикоя китоблари: “Алвасти” (1971), “Сариқ машиналар” (1974), “Тилак чинори” (1975), “Кафансиз ўликлар” (1984), “Чегарадаги дала” (1996), “Вайрон минора” (1996), “Баҳорни кўрмаган болалар” (1996), “Чуқур қудуқ” (нашр қилинмаган).

Ёзувчининг “Алвасти” номли дастлабки китобида энг олдин ёзилган ҳикояси “Кўзлари ёшли Марям” 1966 йилда нашр этилган. Шавкат Булут ҳикоячилигининг бошланғичини “Марямнинг кўз ёшлари” ҳикояси ёзилган 1966 йил деб белгилайдиган бўлса, ёзувчи ҳикоя ёзиши учун ўттиз йил меҳнат қилганини кўрамай. Ўттиз йилда, “Чуқур қудуқ” китоби билан бирга юздан ортиқ ҳикоя, 1250 саҳифага яқин саккизта китоб: ҳақиқатан ҳам ёзувчиликни ўзи учун бурч деб билган, истеъдодли, зўр иштиёқ билан ижод қилган ёзувчига рўбарў бўлганимизни кўрамай.

Таржимон.

Гапимизга қулоқ солаётган бир болакай:

“Бу аёлнинг касби – йиғлаш... Худди актёрлардек ўзини мажбурламасдан йиғлайди. Бунчалик кўзёш қаердан келаркин-а? Нима бўлганда ҳам истаган пайтда йиғлай олади. Бошқасига эса менинг ҳам ақлим етмайди”, – деди.

Аёл икки қўлини тиззаларига урар, мавлудхонлардек гоҳ эгилиб, гоҳ бошини кўтариб хўнграб йиғларди. Йиғлар ва тўхтовсиз гапиринарди:

“Оҳ, менинг қора қисматим! Оҳ, дарддан чиқмаган бошгинам! Воҳ, ёқамга ёпишган бало-қазолар-е!”

Унинг дийдиёси йиғисига монанд ғамгин оҳанг берарди. Лаблари титрар, киприклар пирпираб, юз мушаклари таранглашарди. Бошига увадаси чиққан оқ рўмол ёпинган, эгнида ранги ўчган кўйлак. Кўйлаги устидан аскарларнинг бўз нимчасини кийиб олган эди. Аёлнинг гўзаллиги, асл қиёфаси ғам-ғусса ортига яширинганини уқиш мумкин эди.

Йиғи фурсати тугагач, қўйнидан мис идишни чиқарди. Томошабинлар идишга пул ташлашди. Аёл хурсанд бўлиб, пулларни рўмолининг учига тугди; кўз ёшларини артиб, кўча томонга қараб юра бошлади. Унинг ортидан анча вақтгача кузатиб турдим: аёлнинг бели букилиб, тиззалари қалтираб, бесўнақай юриб борарди. Худди бутун Онадўли халқининг дардини орқалаб кетаётгандек...

Бир ҳафтадан сўнг уни бозор томонда учратиб қолдим. У бир бурчакка тикилиб, узук-юлуқ йиғлаб турарди. Атрофига беш-ўнтача одам тўпланган, йиғиси “қовушмаётганидан” “бешта одамга ҳам йиғлайманми?” – деган иддао сезилиб турарди. Баъзида йўлдан ўтаётганларга қўли билан имо қилиб:

“Келинг, мана, йиғини бошляпман!” – дея бақириб кўярди. Овози чуқур қудуқдан келаётган сасга ўхшарди. Унинг қилиқлари цирқдаги масхарабозни эслатар, негадир ўша куни йиғлашга ўзида рағбат тополмасди. Аёлнинг ёшга тўла кўзларини яқиндан кўриш илинжида унинг қаршисига чўқдим. Кўзларининг оқи дудли эди. Утирганимнинг маънисини тушунмай, ёқасини ёпди, у мени бадмастлардан деб ўйлади, шекилли.

“Бунчалик кўз ёшларни қаердан топасан, Марям?” – дедим унинг кўзларига тикилиб.

Аёл ўйга толиб:

“Сойлар, ирмоқлар шунча сувни қаердан топишини ҳеч ўйлаб кўрганмисан?” – деди.

“Сойларнинг ортида денгизлар бор, булутлар эса унинг хизматида”, – дедим мен. У менгамас аллақайларга кўз тикиб:

“Инсоннинг кўнгли ҳам бамисоли денгиз, кўзларимнинг булоғи сувни шу денгиздан олади,” – деди ва кўшиб кўйди: “Мен йигирма йилдан бери йиғлайман. На денгиз қуриди, на булоқ суви тўхтади...”

Йигирма йил йиғлаш. Кўзёш тўкиш... Бу аёлнинг қалбида китобларда ёзилмаган бойлик борга ўхшайди. У ҳали ҳам гапида давом этарди:

“Йигирма йил йиғладим. Кулгуни, табассумни унутдим... Ўн йил ўзим, қора қисматим учун йиғладим... Сўнг халқ дарди ва бир бурда нон топиш илинжида йиғладим...,” – деди. Йиғлашда давом этди. У йиғлаб пул тўпларди. Тўғридан-тўғри одамларга қўл чўзиб тиланишни ўзига эп кўрмасди. Ҳа, қаршимда йиғини касб қилиб олган моҳир санъаткор турарди.

Томошабин ёшлардан бири:

“Марям, сенинг бирор ҳунаринг йўқми?” – деди. Аёл йигитчанинг юзига қаҳрланиб қаради. Ютиниб:

“Яна қандай ҳунарим бўлишини хоҳлайсан? – деди. – Рақсга тушишим керакми? Мастларга мазах бўлайми? Ҳаётда ҳамма ишни қилдим, бироқ номусимни сотмадим... Кейин, сенингча, йиғлаш шунчалик осонми?”

“Марям, – дедим, – кел, озгина кулгин!.. Агар кулсанг, сенга беш лира бераман...”

Аёл менга ғалати қараб кўйди. Қўли билан “кет” дея ишора қилди. “Қани, бир кул-чи!” – деб тақорладим. Жаҳли чиқди. Сўлгин юзини панжалари билан беркитди. Телбаларча типирчилаб:

“Мен билан ҳазиллашма! Шу пайтгача, бу шаҳарда мендан кулишни талаб қилган одамни ҳеч учратмаган эдим...” – деди.

“Кулсанг, беш лира бераман”, – дедим. Унга пулни кўрсатдим. У жаҳл билан:

“Сен ўйлаганчалик пул гадоси эмасман, менга пулингни кўрсатма! Кулолмайман! Йигирма йилдан буён йиғлайман, қандай кулайин?” – деди. Ёнимдаги ёшлар ҳам уни қистовга олишди. У бундай таклифни сира қабул қилолмади.

“Шу бугунгача одамлар менинг йиғлашимни истади. Йиғлаганимга пул беришди. Кулгуга пул берилмайди... Яна шуни ҳам билингки, кулган одамнинг пулга эҳтиёжи бўлмайди. Мени ўз ҳолимга қўйинг! Мен масхарабоз эмасман; хоҳлаганда кулиб, хоҳлаганда йиғловчи...” – деди. Уни қайта қистовга олди:

“Бугун бир мартагина кулгин! Ўзгариш қилайлик. Жуда кўп пул берамиз”, – дедик.

Ёшли Марям ниҳоят таклифимизга рози бўлди. Кўз ёшларини артди. Рўмолини даҳани тагидан боғлади. Юзини офтобга ўгирди. Офтоб нурлари кўзларини қамаштирди. Киприкларидоги томчилар тонгги шабнамдек ялтирарди. Дудоқларини чўзиб, сарғайган тишларини кўрсатди. Оғзини очганида юзида чуқур чизиклар пайдо бўлди. Ютиниб, чуқур-чуқур нафас олди. Бироқ негадир кула олмади. Кўзларидаги ифодани ўзгартиришнинг иложини тополмаётган эди. У қанчалик кулишга ҳаракат қилмасин, кўзидан фақат ёш думаларди. Чамаси беш дақиқа ўзини мажбурлади. Бармоқлари билан ёноқларини тортди. Кўзларини ҳаракатга келтирди. Ниҳоят, ноилж қолди:

“Кулолмайман, Худо ҳақи, кулолмайман! Кулишни унутиб юборганман”, – деди. Аёлнинг кулиш учун ўзини зўрлаши, йиғисидан ҳам фожиалироқ эди. Йиғлаётганида фақат юз чизгилари, овози, кўзлари иштирок этса, кулгуга чоғланганда, бутун вужудини мажбурларди. Ичимдан: “Кулолмайсан, Марям! Бу шаҳарда бойлар йиғини, ғариблар кулгуни унутганлар...” – дея кўнглимдан ўтказдим. Томошабинлар:

“Қани, ғайрат қил!” – деб бақирарди. У қайтадан ўзгарди. Ҳаракат қилди, лекин қўлидан келмади. Аёл яна йиғлай бошлади. Бу гал у пул учун эмас, балки кула олмаганидан йиғларди. Менинг ҳам кўзларимга ёш келди. Дилим оғриди. Аёл қалбимда севги денгизларини тошдирган эди. Барча динлар, фалсафий қарашлар, буюк шахслар севгини, инсон севгисини талқин қилишарди. Дунёда самимий севгидан ҳам буюкроқ ва асл туйғу борми?! Аёлнинг кулиш учун қилаётган уринишлари, менда инсон севгисини уйғотди. Уни борлигим билан севардим...

“Кетинг бу ердан, Аллоҳ рози бўлсин, кетинг!” – дея бақирди Марям. – Мен кула олмайман... Йигирма йилдан бери кўзлари ёшга ғарқ бўлган Марямга бугун кулиш ҳаром... Мен Эрзинжон зилзиласида кулгуни йўқотдим. Унда умр йўлдошим ҳалок бўлди. Болаларимдан айрилдим. Онам бу дунёни тарк этди, қўшниларим, қариндошларим ўлиб кетишди. Инсофсиз қора тупроқ қанчадан-қанча яқинларимни ютди. Гўё бўри талаган сурувдан ортда қолган ярадор қўйга айландим. Бир маротаба бўлса ҳам ўша лаънати тупроққа қайтмадим. Қайрилиб қарамадим ҳам. Бу дардлар юрагимда тоғдай улғайди. Кўз ёшларим дарё бўлди... Қаршимдан чиққанлар мендан ниманидир истади. Навниҳол эдим, гўзал эдим. Энди юз очаетган ғунчага ўхшардим... Ишлашни хоҳладим, аммо мени ҳайдашди. Чўрилиқ қилдим, уй соҳиблари менга кўз олайтирди. Ёлвордим, урдилар. Йиғладим, устимдан кулишди. Қассоб дўконларида осилган гўштга айландим; келган ҳам, кетган ҳам мени туртиб кетарди. Онадўли – қозон, мен эса чўмич бўлдим... Йиғладим, бетиним йиғладим. Ўн йил, роппа-роса ўн йил кўзларим – ирмоқ, этагим – денгиз бўлди... Менга “кул”, деманг! Етим кўзи маърамас, азоб чеккан яйрамас... Кулгуни унутдим. Йиғла, десангиз, йиғлайман. Аммо кулмайман. Кулмайман, йигирма йил ортда қолди. Саксон, тўқсон, бир кун келиб йўқ бўларман. Ўлимимни кутяпман. Энг сўнгги умидим ўлим, ўлим – халоскорим... Зилзила барча кулгую қувончимни Қоф тоғининг орқасига олиб кетди. Менинг ҳунарим – йиғлаш... Тақдиримни ўзгартира олмайман... Бунга мажолим етмайди... Асло кучим етмас... етмас... Кучим етмас... Етмас... Етмас...”

Мараш, 1966.

**Туркчадан Пошшажон КЕНЖАЕВА
таржимаси**

Мушоҳада

Зухра МАМАДАЛИЕВА

СИМУРҒА ЕТОЛМАГАН ҚУШЛАР

Фалсафий трактат

...Қушлар мажлисда ўзаро жой талашиб, мурасага келолмаганларидан сўнг, майдонга Худҳуд чиқди. У қушларни мурасага келтирувчи зот – уларнинг подшоҳи борлигини, у қушларга яқин, қушлар эса ундан жуда олисда эканликларини, унинг висоли жондан азиз эканлигини-ю, бироқ унга етказувчи йўл жуда олис эканлигини айтди. Кейин қушлар Худҳуднинг оташин нутқидан илҳомланган ҳолда, ўша подшоҳга – Симурғга томон кучли ҳаяжон билан интилишди. Бироқ Симурғ висоли жуда озчиликка – юз туман минг қушдан ўттизтасигагина насиб этди. Наҳотки, фақат ўттизтасигагина? Қолган қушлар-чи? Улар қаёққа кетишди? Қаёққа ғойиб бўлишди? Наҳотки, уларнинг умри абадиян аросатда ўтса? Наҳотки, уларга тоабад висол насиб этмаса? Наҳотки, улар энди фақат савол беришса-ю, жавобини топишолмаса? Нимага? Нима учун? Нима сабабдан?

Ахир, ҳар бир қушда “билқувва мавжуд” экан, улар ҳам яхши ният билан йўлга чиқишган экан, уларнинг ҳам бошқалар сингари қанотлари бор экан, баски, манзилга эсон-омон етишлари жоиз эмасмиди? Йўлда қолишларига ўзлари айбдормилар, ёки?.. Унда ким айбдор? Ё ҳаммага олдиндан ҳукм билдирадиган тақдирми? Эрта қиёматда бу қушлар Симурғнинг ёқасидан олишмасмикин?

Симурғга етолмаган қушлар

*Не ҳикмат, ё гуноҳ, келди бу ёнга,
Дунё сахросида мен кўрган тушлар –
Қайга кетди, жавоб бер, эй комил, Худҳуд,
Симурғга етолмаган қушлар?
Қиёматда улар қандай тирилар,
Беш кун умрин, ҳайҳот, гуноҳми хушлар?
Тойиб талаб, маърифат йўлидан,
Қайга кетди,
Симурғга етолмаган қушлар?
Оёғига куфр кишан солдимми,
Қанотин қирқдимми, ёниш, совушлар?
Қайси синовлардан ўтолмадийкин,
Симурғга етолмаган қушлар?*

*Ҳар лаҳза, ҳар он, оҳ, қайдан келади,
Бу наво-мунг тўла “чирқ-чирқ” товушлар?
Наҳот, нола қилар, менинг кўксимда,
Симурғга етолмаган қушлар?!*

...Бу қушлар Талаб водийсига етолмаганларидан сўнг, қуйи тушиб боравердилар. Қуйилашнинг биринчи босқичи – **исён** саҳроси эди. Унда саволлар бор эди. Чексиз-чегарасиз саволлар. Саволларки, Симурғдан бошқаси, ҳаттоки, Ҳудхуддайн комил йўлбошчи ҳам жавобини билмайдиган саволлар. Бу саволлар уларни Симурғга яқинлаштириш ўрнига, қуйига тортарди. Қушлар бу саволларга ўзларича жавоб топишга интилиб, интилганлари сари пастга қулашарди. Саволлар қуйидагича эди: Дунёнинг бунёд бўлишига сабаб не эди? Одамзот нега яратилди? Нега у жаннатдан мосуво этилди? Унинг қилган гуноҳида тақдирнинг қандай ўрни бор? Нега шундай гўзал қалб соҳиби бўлган одамзот бу қадар жирканч ишларни амалга оширади? Нима учун дунёда адолатсизлик ҳукмрон? Нега ёмонларнинг ошиғи олчи-ю, яхшиларнинг кўзида ёш? Нега шундай буюк қалб эгаси, истеъдод соҳиби бўлган инсон ўз тақдирини озгина бўлса ҳам ўзгартиролмайди? Нега ва қачонгача тақдир бу буюк зотнинг ҳаётини чирпирак қилиб ўйнайди? Унда улғу одамзот билан чумолининг фарқи нимада? Нега унда, шундай чумоли каби ожиз одамзот буюкликка даъво қилади? Осмонўпар бинолар қуради? Осмонларга чиқади? Жонининг омонатлигини билиб туриб, бошқаларнинг жонини олишга кучли иштиёқ ва илҳом билан интилади? Эртага вафоти муқарралигини ва уни бир лаҳза бўлсин орқага суролмаслигини билиб, дунёга ҳукмронлик қилишни даъво қилади? Гоҳ минглаб кўшинга бош бўлиб, ўзгалар қонини дарё каби оқизса, гоҳ умрнинг бир мартагина берилган омонатлигини билгани ҳолда, жаҳонгирлар қўлида ўйинчоқ бўлиб, забт этилмаган қалъа остонасида жони узилади? Нега? Нега? Нега?

Қушлар бу саволларга жавоб бериб, аниқроғи жавоб беришга ҳаракат қилиб, бу ҳаракат асносида, тўғрироғи жавоб топа олмаганларидан, тобора қуйилаб боришарди. Бу қуйилаш навбатдаги саҳрога келди. У саҳро – **гуноҳи кабиралар** саҳроси эди. Бизга Симурғ ўзи каби қанот ато этибдими, баски, ҳамма жойга учиб бориш, барча нарсани кўриши керак, деб ўйларди улар Ҳудхуд берган таълимнинг элас-элас ёдларида қолган қисмларини такрорлашаркан. Дунё биз учун яратилган. Баски, унинг ҳамма лаззати биз учун... Балки, мана шу йўл Симурғга олиб борар. Шундай дея улар гуноҳи кабиралар саҳросини кесиб ўта бошладилар. Унда зино бўрони, қотиллик, тажовузкорлик қуюнлари қарши чиқди ва қушларни ҳар томонга чирпирак қилиб ота бошлади. Улар ҳам мана шу қуюну бўронлар аро Симурғни излаш асносида, зинонинг юз турини, қотилликнинг минг бир усулини, талончиликнинг ундан-да кўп йўлларини кашф этишар, бир-бирларининг қонларини ичиб тўйишмас, ўзларининг қилган бу жиноятларини турли хил қонуни қоидалар, низомлар баённомалар билан муқаддаслаштиришга уринишар эди. Лекин улар ҳали Симурғни унуттирмаган эди. Улар ўзларининг бу йўлларини Симурғни излаш деб аташар, ҳатто, ўзларича Симурғ тўғрисида нимадир кашф этишган бўлишар, ҳайҳотки, бу кашфиётлари уларни фақат ва яна фақат қуйига тортарди.

Навбатдаги саҳро – **куфр** саҳроси эди. Бу саҳрода улар Симурғга етолмаганларини англаб қолдилар. Баски, энди ҳеч қачон етолмаймиз, деб ўйладилар. Бу англам алам қилиб, қушлар ўзларига сохта подшоҳлар – маъбудлар ясаб ола бошладилар. Уларнинг ичидан чиққан бу сохта подшоҳлар Зевс ва Марс номи билан, Амон, Браҳма, Шева номлари билан, уч бошли Подшоҳ номи билан бош кўтарди. Улар қаҳрли кўлларида гоҳ паншаха, гоҳ чақмоқ тутишар, гоҳ кўчқорсифат шоҳи билан, гоҳ тўрт бурчакли хочни кўрсатиб, таҳдид этишар, гоҳ қуш, гоҳ ҳайвон қиёфасидаги башаралари билан ўзларининг сохта эканлигини, ҳеч қачон ўзларининг ижодкорлари бўлган қушлар каби учолмасликларини, фикрлай олмасликларини... ва ҳеч нарса қила олмасликларини, ҳеч нарсага ярамасликларини яшириш учун уларга қўрқув сола бошладилар. Натижада, қушлар ўзлари ўйлаб чиқарган сохта подшоҳлардан ўзлари қўрқа бошладилар. Натижада, улар ўзларига Симурғ томонидан инъом этилган жамики сара нарсаларни – туйғуларини, ақлларини, ижодларини мана шу сохта подшоҳларга қурбон қила бошладилар. Бироқ, ҳатто, мана шу қурбонлик асносида, яъни, навбатдаги маҳшаргоҳда қурбонлик қилинаётган жинсдошининг орқасида яшириниб олган қуш мана шу сохта подшоҳга қўрқув ва муҳаббат ила мадҳия ўқиди.

Унинг сеҳрли ва ғайритабиий қуч-қувватга эга деб тасаввур қилинган сиймосини тошга муҳрлади. Бу қурбонликдан қоча-қоча уларга атаб маҳобатли ибодатхоналар қурди. Ибодатхона деворларига ўзининг азалий орзуларини уларнинг сиймоларига уйғунлаштириб, муҳрлади. Уларнинг сохта ва, аслида, йўқ бўлган ва ижодкорининг, соҳибининг қалбида гуё акс этган чеҳраларини, виқорли қиёфаларини мангуликка муҳрлади. Унга гўзаллик, сирлилик, улуғворлик бахш этди. Кейин мана шу ижоди – йўқликдан пайдо бўлган ёвуз ва қаҳри қаттиқ, совуқ ва жаллод, лекин ҳеч нарсага қодир бўлмаган сохта подшоҳлар деб, бир-бирларининг устига бостириб бордилар. Бир-бирларининг эътиқодларини, бойликларини, унга қўшиб, санъатларини, жами гўзалликларини, бола-чақаларигача раҳм қилмай қирдилар, босиб-янчиб, кунфая-кун этдилар. Бироқ, мана шу буюк муҳорабадан омон чиққан қушларнинг ўзлари ҳам алал-оқибат ана ўша ўзлари ўйлаб чиқарган сохта подшоҳларининг қурбонларига айландилар. Ҳайҳотки, бу қурбонликни ҳатто мамнуният билан қарши олдилар. Бу қурбонлик навбатдаги манзил бўлиб, у – **таназзул** саҳроси эди. Лекин қушлар бу саҳрони билмайми, ё билиб туриб, алам қилибми, тараққиёт водийси деб атай бошлади. Ва, аввалги сохта подшоҳларини битта қўймай йиқитиб, ўрнига ўзларига ҳайкал қўйдилар. Ҳайкал шундай маҳобатли ва савлатли эдики, унга аввалги сохта подшоҳларнинг барчасини ҳайкали-ю, уларга аталган ибодатхоналар бирлаштирилган тақдирда ҳам етиб бўлмас, етиш не, унинг пойига қадар кўтарилишининг имкони йўқ эди. Сохта подшоҳлардан жабр кўрган қушлар, қайда кўрманг, ўзларига ўзлари сиғиниб, ўзларини илоҳийлаштирдилар. Ва, олисга, жуда олисга кетган, шу кетганича қайтмаган, қораси-да кўринмаган жинсдошларига – Симуруғга интилган ва етган қушларга... ачина бошладилар.

– Аҳмоқлар, – деб ўйлади улар.

Подшоҳ деб, аллақерларда изғиб юришибди. Баски, Симуруғ бизни эсидан чиқарган экан, биз ҳам уни эсламаймиз! Уни деб йўл босиб, қанот қоқиб, учиб юриш – ғирт нодонлик! Мана – бизнинг ўзимиз подшоҳ, бизнинг ўзимиз Симуруғ! Биздан бошқа ҳеч қандай Симуруғ йўқ! Ўзга Симуруғга бизнинг эҳтиёжимиз-да йўқ! Ўзимиз ўзимизнинг орамизда тартиб-қоида ўрнатамиз! Ўзимиз ўзимизни муқаддаслаштирамиз! Яшасин ўзимиз! Шундан кейин, ҳар бир қуш ўзини Симуруғ деб даъво қила бошлади. Ҳамма ҳукмрон бўлишга ҳаракат қилди, ҳеч ким бир-бирига бўйсуншни истамади. Ҳамма ўзинининг улуғлигини англаб қолган эди.

Бўлмади. Улар айна авж билан чирқиллашиб, ўзларига сиғинишаётганларида, бирдан... ўзларининг фоний эканликларини англаб қолдилар ва ...ўзларидан ўзларининг кўнгиллари қолди. Бироқ улар қанча узоқ кетишганига қарамасдан, ҳамон Симуруғ уларга яқин эди. Улар Симуруғ инъом этган бемисл ақлу заковат туфайли темир-терсакка жон киргиздилар. Улардан ўзларига ўхшаган ва ўзларининг фикри бўйича ўзларидан-да ақллироқ, комилроқ ва... боқий жонзотларни яратдилар. Биз ўлиб кетсак, улар бизнинг ўрнимизга қолади, дейишдилар. Ўз ижодларига ўзлари мафтун бўлиб, унинг имкониятларига қойил қолишди. Ўз ижодларига ўзларининг ақллари етмай қолди. Алал-оқибат ўзларининг ижодларига ўзлари яна сиғина бошладилар. Бироқ бу сафарги сохта подшоҳлар, ҳақиқатан ҳам, анча ақлли эди. Улар қушлардан қурбонлик талаб қилишмади. Улар қушларга садоқатли хизматкорлар бўлди, холос. Хизматкор бўла-бўла подшоҳлик мақомига кўтарилдилар. Қурбонлик талаб қилмай, қурбонлик олдилар. Натижада, қушлар уларсиз бир дақиқа яшолмайдиган, нафас ололмайдиган бўлиб қолдилар. Бироқ ҳали ҳам Симуруғ уларга яқин, жуда яқин эди. Фақат Ҳудҳуд йўқ эди, энди. Ҳудҳуд ўша ўзи бошлаган тўда билан етти водий оша Симуруғ дийдорига интилганича қайтмаганди... Бироқ қушлар исён саҳросида азалий саволларга жавоб излаб юрганларида ҳам, гуноҳи кабиралар саҳроси ичра зино ва ё қотиллик куюни аро чирпирак бўлиб, сарсари-саргардон қуйилаётган лаҳзаларида ҳам, подшоҳ излаб тошу тахталарга сиғиниб, улардан нажот излаб, кўрқиб, ўзлари ўйлаб топган мана шу бемаъниликларга қурбон бўлаётганлирида ҳам, уларга Симуруғ бахш этган бемисл иқтидор – яратувчанлик қобилиятларини мана шу сохта подшоҳлар йўлига сарфлаб, уларга бағишлаб, мадҳиялар ёзаётган, бир парча тошга, бир бўлак матога гуё жон киргизиб, улкан истеъдоду тасаввурлари ила уларни гоҳ қаҳрли, гоҳ меҳрибон этиб тасвирлаётган дақиқаларда ҳам, мана шу сохта подшоҳларни деб, туну кун бир-бирлари билан олишиб, биродарларининг қонларини тўкиб, жонларини зое этаётган онларда ҳам, йўқ нарсага катта, виқорли ибодатхоналар барпо этиб, унинг бўм-бўш бағри

аро йўқликка топиниб, бўшликка ибодат қилаётган паллаларида ҳам, уни “йўқ” деб айюҳаннос солиб, унинг ўрнига ўзларининг кўримсиз, фоний ҳайкалларини мангуликка муҳрламоқчи бўлган сонияларда ҳам, бундан-да, кўнгиллари тўлмай, қайтадан ўзларининг ижодлари бўлмиш темир-терсақка меҳр қўйиб, муҳаббат кўрсатиб, уни ўзларидан комил атаб, уларга гуё бу дунёни мерос қилиб топшираётган, ўзларини эса мангуга йўқликка ҳукм қилаётган вақтларида ҳам Симурғга интилаётган эдилар-ку. Ҳа, Ҳудҳуднинг тўдасидан ажралган бу қушларнинг барча саю ҳаракатлари фақат ва фақат Симурғни излаш, унга интилиш, уни топиш бора-сида эди. Шундай экан, наҳотки бу ҳаракатлар зое кетса? Наҳотки, бу интилишлар қуйилаш бўлса?! Наҳотки, уларга Симурғ дийдори тоабат насиб бўлмаса? Ахир, бу адашишлар, йўқотишлар, йўқолишларнинг ҳаммаси унинг йўлида бўлаяпти-ку! Ахир, иблис ҳам бу дунё аро саргардон бўлиб, одам болаларини йўлдан оздириш асносида, уни излаб юрибди-ку. Баски, бу исён бағрида ибодат, бу ширк бағрида ваҳдатни англашга интилиш, бу куфр ва инкор қўйнида мўминлик ва итоат, бу таназзул бағрида ҳам камолот бор эмасмикин? Бу йўл яна қанча, қачонгача, не тахлитда давом этаркин?

Ёки яна бир бошқа Ҳудҳуд чиқиб, уларни тўғри йўлга – Симурғга борар манзилга чорлаб, йўлбошчилик қилармикин?

* * *

*Улуғ ақл эгалари ўз олдиларига мақсад қўядилар,
қолган одамлар ўз истаклари орқасидан эргашадилар.*

ИРВИНГ

Булоқ кўз очди

ВАТАН – ЧАРАҚЛАБ ТУРГАН ҚУЁШ

Ўтган 2011 йилнинг 13-17 декабрь кунлари Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмасининг “Дўрмон” ижод уйида “Истеъдод мактаби” II Республика семинари бўлиб ўтди. Журналимиз саҳифаларида мазкур семинар қатнашчиларининг ёзувларидан бир туркумини эътиборингизга ҳавола этаямиз.

Тахририят

Ўтқир ЎСАРОВ

ҲАЁТ

Ҳикоя

“Мен ҳар куни шу йўлақдан ишга қайтаман. Турли одамларни кўраман, турли хил воқеаларга гувоҳ бўламан. Бир оз синчковроқман. Ҳамма нарсага эътибор қаратишни ёқтираман. Буни кўрганлар балки сал ғалатироқ деб ҳам ўйлаши мумкин. Лекин бу мени қизиқтирмайди. Тўғри, журналистика соҳасида айтарли қалам тебратиб, бир жойни обод қилмаган бўлсам-да, ёзишни, китоб ўқишни жуда яхши кўраман...”

Эшик тақиллаб Фаррухнинг хаёли бўлинди. Ёзувдан бош кўтариб қаради. Хотини экан. Кечки овқатга чиқишни айтиб кетди. Майли деди-ю, яна кундалик ёзишга тутинди. Сабаби у ёзгиси келган вақтда овқат ҳам, иш ҳам кўзига кўринмайди. Лекин, қурғур илҳом деганлари “ҳа” деганда келавермайди-да. Аслида буюк ёзувчилар айтишган: илҳомни кутиб юраверсанг, ҳеч қачон арзирли асар ёза олмайсан, деб.

Фаррух шундай хаёллар билан яна нигоҳини дафтарга қаратди.

“Вақтнинг ўтишини қара, – деб бошлади фикрининг илк жумлаларини. Чунки вақт ҳақида кўп ўйларди, – кечагина ўйнаб юрган бола эдим, бугун эса болалари билан ўйнаётган отаман. Ҳар гал кундалик ёзишга ўтирганимда вақт ҳақида тўлиб-

тошиб ёзгим келади, лекин қурғур бу вақтнинг қадрига ўзим етмасам ўзгаларга нимани ҳам илинардим. Ёзгандан кейин ўқувчи сенинг қоралаган нарсангдан бир нима олсин-да...

Бу воқеаларнинг бўлганига ҳам анча бўлди. У пайтларда ёш эдик. Кўрганларимиз қанчалик ҳайратланарли бўлса, шунчалик оддий ҳолатдек қабул қилардик. Бобом раҳматли кунда кунора даштдан ўзининг яхши кўрган эшаги билан ёвшон чошиб келарди. Ёвшон аравага чунонам устамонлик билан босилардики, нақ уч метрча келарди. Бу манзарни эсга олишим, у ҳақда ҳайрат билан эслашимга сабаб бор. Биринчидан, бобом анча кексайиб қолган эди. Иккинчидан, оёқлари бир оз оқсарди. Учунчидан эса, бу ҳолатдан орадан йигирма йилча вақт ўтиб энди ҳайратланаяпман. Бобомга бу куч қаердан келарди, араванинг устига қандай чиқиб тушарди?! Саволлар кўп. Ҳали бу умрнинг арзимасгина қисмини босиб ўтган бўлсам-да, кўп ҳайратли воқеаларни кўрдим. Биз ҳайратланмаганларимиз эса кундан кун техникавий тараққиёт сари одимлаётган дунё олдида ўзимизнинг ожизлигимизни кўрсатмаслик учун бир баҳонадир, холос.

Яна воқеаларни бобомнинг ҳаёти билан боғлайман. Чунки у кишининг ҳаёт йўли мен учун ҳайратланарли. Сабаби оддий – у фақат меҳнат қиларди. Ҳайратланарли нарсалар эса меҳнатнинг оқибатидан келади.

90-йилларнинг боши, ёз. Бобомнинг боғларидаги мева-чевалар фарқ пишади-ган давр. Кўпинча бобомнинг ёнларида ўралашиб юраман. Кичиккина кўрпачасига ўтириб олиб хомтоқ қилаётганлари кечагидек кўз олдимда туради. Нима учиндир ўша даврларни соғинаман. Сабаби – у даврнинг одамлари бошқача эди. Ўзгача меҳроқибат, ўзгача самимийлик бор эди. Ҳозир эса ундан-да юксакроқ меҳр оғушидамиз, бироқ ҳайратланарли жиҳати – уларнинг ҳаммасини моддий манфаат босиб кетаё-гандек. Одамлар тирикчилик ғамида ўзини ўтга-чўққа уради. Биров билан иши йўқ. Бежиз ҳайрат ҳақида гапириб, уни бобомнинг ҳаёти билан боғламадим. Сабаби олдинлар ҳам одамлар меҳнат қилишган, лекин меҳрни, оқибатни ҳам унутишмаган. Бир пайтлар бир ота-онадан пул олиб мактабга қатнаган ака-ука вақти келиб пулга талашса ҳеч ким ҳайратланмаяпти. Қизи отасига севган йигити борлигини айтса ота ҳайратланмаяпти. Ачинарлиси, хориж сериали қаҳрамонлари бир қизга талашиб, тортишиб қолса ҳамма ҳайратланади. Ундан-да ҳайратланарлиси – ҳамма жой ҳайратга тўла-ю, лекин бу нарсалардан ҳеч бир одам ҳайратга тушмайди. Чунки у одамнинг ўз ҳаёти, ўз йўли ва ўзининг ҳайратланадиган нарсалари бор. Вақт ўтиши билан руҳий жиҳатдан ожизлашиб боряпмиз...”

– Дадаси, овқатингиз совиб қолди!

– Ҳозир!

“Чой ичишга кетаяпман. Кундалигимни қолган жойидан кейинроқ давом эттираман”.

Фаррух кундалигига шундай деб ёздию дастурхон ёнига шошилди.

– Ҳа, бунча иштиёқ билан нималарни ёзаяпсиз? – келиши билан саволга тутди хотини.

– Ўзим, шунчаки, ҳар замонда у-бу нарсани қоралагим келади. Вақтида қоғозга тушириб қўймасам, ёдимдан кўтарилиб кетади.

– Дадаси, шу ёзувчиликни қаердан ҳам ўргангансиз-а? Ундан кўра тузукроқ жойга бошқиб бўлмайсизми ёки тижорат билан шуғулланмайсизми? Ёзув-чизув билан оила боқиб бўлармиканми? Икки кундан кейин ижара пули тўлашимиз керак!

– Бўлдими, гапириб бўлдингми? – Фаррух хотинининг доимий дий-диёларига ўрганиб қолган бўлса-да, сабрли бўлишга интилганидан яна доимигидек вазминлик билан гапирди.

– Йўқ, гапириб бўлмадим. Ё тузукроқ иш топинг, ё...

– Нима ё?... Ёки бўлмаса сенинг жавобингни берай, шундайми?

Қанчалик оғир бўлмасин, Фаррух бу гапни айтишга мажбур бўлди. Чунки хотини бари бир шу гапни айтарди.

– ...

– Ҳали ҳаммаси яхши бўлади. Фарзандларимиз катта бўлсин, қанотимиз бўлиб топиш-тутишимиз ҳам яхши бўлади. Сен ҳам ишлайсан, мен ҳам бир нечта жойда ишлашга ҳаракат қиламан. Фақат сабр қилиш керак.

– Э, сабрим ҳам, бошқаси ҳам тўлди, – ўзига ярашмаган ҳаракатлар билан пешонасини тириштириб, ўзини хафа бўлганга солди хотини.

– Бор, кириб ёт, ана кичкинани ҳам уйғониб кетди шовқинимиздан.

Аёл нариги хонага кириб кетган бўлса-да, овози тинмас, бир нималардан норози бўлиб, ҳаётни тинимсиз лаънатларди. Фаррух эса бош чайқаганча, хотинининг қилиқларидан ранжиб, одатдагидек ёзув столига ўтирди ва севимли дардқаши кундалик дафтарини очди.

“Ана шу-да, ҳаёт бизга ҳамма нарсани тортиқ қилади уни лаънатлаймиз. Ундан баҳраманд бўламиз-у, лекин бир умр норози бўлиб юрамиз. Ҳаётнинг бор гўзаллигини яхши яшашда, яхши яшашни эса ҳамма нарсанинг муҳайёлигида деб биламиз. Балки шундайдир. Ахир ҳаётнинг ўзи одамларни шундай ўйлашга, шундай яшашга мажбур қилмоқда. Ҳаёт олганники, еганники бўляпти. Яна безбетларча “ҳаёт жуда бешафқат” деб кўямиз.

Бизнинг энг катта камчилигимиз ҳаётни севмаймиз. Ҳаётни севиш бу мол дунёни, ўткинчи ҳою-ҳавасларни севиш дегани эмас. Бу – ҳаётда ҳақиқий инсон бўлиб, бировга нафинг тегиб, яқинларингни севиб яшашдир...”

– Эртага бозордан картошка-пиёз олиб келинг, ҳеч нарса қолмапти уйда! – хотинининг гапи Фаррухнинг хаёлини бўлди.

– Бўпти олиб келаман. Шунини эртага айтсанг бўлмасмиди, халақит беряпсан ишимга.

– Э, халақит бермаганимда бир нимани қойиллатиб кўярмидингиз!

– Хотин, шунақа гапларинг учун ҳам менинг ёзганларимда маъно бор. Агар сен бунчалик феъли тор бўлмаганингда балки мен ҳеч нарса ёзмасмидим, – ҳазил ара-лаш кулиб гапирди Фаррух.

– Э, боринге, сизга гапириб нима қилдим, – дедию хотини ранжиган қиёфада хонасига кириб кетди.

Фаррух яна кундалигига юзланар экан, ёшлигидан буён қийнаб келаётган дарди – кўксининг чап томони енгил санчиб кўйди.

“Чарчабман шекилли, ётиб дам олақолай. Вақт ҳам алламаҳал бўлибди. Эртага қиладиган ишларим кўп”. Фаррух шу хаёлларда ўрнига кириб ётди. Бироқ уйқуси келмаганидан яна хаёли қочди.

“Топиш-тутишим аслида унчалик ёмон эмас. Фақат бир оз қийинчилик туғдираётгани ижара пули масаласи. Топганимнинг ярмидан кўпи шу харажатга кетади. Хотинимни ҳам тушуниш керак. У ҳам оилам, бола-чақам дейди-да. Ҳечқиси йўқ. Ниятимга етишимга оз қолди. Яна озгина ҳаракат қилсам, уйли бўламиз”.

– Дадаси, туринг чой тайёр. Сиз пешингача ухласангиз, оилани ким боқади?

Фаррух доим вақтли уйғонарди. Кечаси кеч ётгани учунми бугун нимагадир кўнгли ғаш бўлиб, бир оз кеч уйғонди. Юз-қўлини шошилинич ювди-да, нари-бери тамадди қилиб ишига отланди.

– Майли, мен кетдим. Яхши ўтиринглар.

– Бозорлик қилиб келинг.

– ...

Фаррух йўл-йўлакай бугун нималар қилиши кераклигини, таҳрир қилинмаган ва чала қолган мақолаларини ўйлаб кетди. Кўнгли ғашлиги тарқамасди, кўкрагидаги санчиқ кечагидан анча кучайганди. Ҳар гал оғриқ турганда яқинда таътилга чиқишини, қишлоқда ота-онасининг олдида маза қилиб дам олишини айтиб, ўзига ўзи ваъда берарди.

– Фаррух, сени бош муҳаррир сўраяпти, – ҳамкасбининг овози хаёлини бўлди.

– Тинчликмикан?!

– Ҳа, тинчлик. Ўтган сондаги таҳлилий мақоланг юзасидан бўлса керак. Ўша қишлоқни ичимлик суви билан таъминлаш ишлари бошлаб юборилибди. Балки шунини айтмоқчидир.

Фаррухнинг ҳамкасби тўғри тахмин қилган эди. Жамоада тўғрисўзлиги ва қалами ўткирлиги билан обрў топган Фаррухни муҳаррир жуда хурмат қиларди.

– Мумкинми, Гофур Солиевич? – муҳаррирнинг қия очиқ эшигидан бошини суқди Фаррух.

– Ҳа кел, Фаррухжон...

– Чақиртирган экансиз?

– Мақоланг шов-шув бўлиб кетди. Раҳматномалар келаяпти. Сенинг устамонлигинг шундаки, ёзганинг ҳеч кимнинг бурнини қонатмайди. Лекин нишонга аниқ тегади.

– Раҳмат, – мақтовдан бир оз хижолат бўлиб ерга қаради Фаррух.

– Сизга яна бир топшириқ, Фаррухжон, – негадир сизлашга ўтди муҳаррир. – Суд очерки ёзишингизга тўғри келади. Тоғдаги ўғрилар галасининг ҳаракатлари кучайиб кетгани ҳақида айтган эдим. Шулар ҳақида бир ёзсангиз.

Фаррух аслида бугун таътилга рухсат олмоқчи, қишлоғига бориб ота-онасининг меҳрига тўймоқчи, болалигини эслаб, кўчаларни кезмоқчи эди.

– Нима, таклифим ёқмадими?

– Йўқ, нимага. Майли, бугундан ишга киришаман.

– Унда омад тилайман. Сизга ишонаман.

Фаррух муҳаррирнинг хонасидан чиққанида кўкси янада қаттиқроқ санчди. Бир оз ранги оқарган шекилли, ҳамкасблари ҳол-аҳвол сўради.

– Фаррух, яхшимисиз? Мазангиз...

– Йўқ, ҳаммаси жойида. Бир оз толиқибман шекилли.

Кечгача берилган топшириқларни бажариб, уйига вақтлироқ қайтди. Йўл-йўлакай болаларига ширинликлар ҳам олди. Уйга кириб келар экан тўрт ёшли Жавохир пешвоз чиқди.

– Мана ўғлим, сизга шоколад олиб келдим.

– Раҳмат дадажон! – хурсанд бўлиб кетди ўғли.

“Ҳаёт, нақадар ширинсан-а”. Фаррухнинг хаёлига келган бу фикрдан ўзи ҳам ғалати бўлди.

– Мана, онаси, бозорликни ол. Пулим етганча олиб келдим. Бир амаллаб тур. Қолганини бир-икки кунда олиб бераман.

– Борига барака берсин. Овқатланасизми?

– Иштаҳам йўқ. Сал кейинроқ...

Кўксидаги оғриқ кучайгандан кучайиб бораётган бўлса-да, яқинларини ташвишга қўймаслик учун индамади. Шунинг учун иштаҳам йўқ деб баҳона қилиб қўяқолди. Хонасига кириб бир оз ётди. Аслида умуман дори ичмасди, оғриқ зўрлигидан тинчлантирувчи дори ичди ва ухлашга ҳаракат қилди. Ҳа деганда уйқуси келавермагач, кўнгли ниманидир сезгандек ўрнидан туриб кундалигини олди ва бир нималарни ёзишга тутинди. Ёзганларига бир кўз югуртириб, столнинг устига қўйди. Нариги хонага ўтиш мақсадида жойидан турган эди, боши айланиб йиқилиб тушди. Гурсиллаган овозни эшитган хотини югуриб келди.

– Вой дадаси, сизга нима бўлди?!

– Ҳеч нима, ҳаммаси жойида. Шовқин солма, болаларни кўрқитасан. Тез ёрдам чақир, бир оз мазам бўлмаяпти.

– Ҳозир, – дедию хотини шифохонага кўнғироқ қилиш учун югуриб кетди.

* * *

– Юраги оғир касал, – деди Фаррухни касалхонага олиб келган шифокор унинг хотинига

– Ахир қанақасига? Ҳали ёш бўлса, ичмаса, чекмаса.

– Тўғри, лекин эрингиз кўп дард чеккан. Касали ўтиб кетган. Вақтида даволатмаган. Дам олишсиз сурункали ишлаган, кўп нарсани юрагига олган, таъсирлаган.

– Нима қилсак бўлади, дўхтир?

– Билмадим, бир нарса дея олмайман.
 Хотини йиғлаганча унинг ёнига кирди.
 – Нимага йиғлайсан? – деди Фаррух ўзини тетик кўрсатишга уриниб.
 – Уйдагиларни чақираман.
 – Йўқ, кераги йўқ. Мен яхшиман. Уларни хавотирга қўйма.
 – Нимага алдайсиз, дадаси. Дўхтир менга ҳаммасини айтди.
 – Хафа бўлма. Ҳаммаси яхши бўлади. Биз ҳали фарзандларимизнинг орзу-хавасларини кўрамиз. Биргаликда бахтли бўламиз. Уйимиз ҳам бўлади. Кейин тинч-тотув яшаймиз.
 Фаррух гаплари ишончсиз чиқаётган бўлса-да, ҳали ҳаётдан тўймагани шундоқ кўзларидан кўриниб турарди.
 – Онаси, уйда стол устида бир варақ қоғоз қолдириб келганман. Шунини олиб ўқи. Ҳаммасини ёзганман.
 – Дадаси, ундай деманг. Ҳозиргина бирга бахтли бўламиз дегандингиз-ку, – йиғлаб гапирди хотини.
 – Ёлғон гапира олмас эканман. Мендан рози бўлинглар. Ота-онамга, яқинларимга айт. Ҳаммаси рози бўлишсин. Фарзандларимни, сени Худога топширдим. Уларни эҳтиёт қил.
 Фаррух гапира туриб бутунлай ҳансираб қолган, гаплари узук-юлуқ чиқаётганидан базўр тушунса бўларди.
 – Сиз ҳам биздан рози бўлинг, – бу гапни айтиш хотинига қанчалик оғир бўлмасин айтишга мажбур эди.
 – Ҳаёт нақадар гўзал...
 Фаррухнинг кўзидаги бир томчи ёш ёноғига думалаб тушар экан, охири айтган гапи шу бўлди.

* * *

Фаррухнинг маъракалари ўтгач хотини унинг охири васияти – стол устида қолдирган хатини ўқиш учун хонасига кирди.
 “Онаси, мен сизларни, ота-онамни, яқинларимни, ҳаётни севаман. Мен ҳаётимнинг охири лаҳзаларини яшаётганимни сезаяпман. Биламан, менга турмушга чиқиб рўшнолик кўрмадинг. На бир ўзингнинг уйингда яшай олдинг, на бир истаган кийимингни кия олдинг. Булар учун мен сендан узр сўрайман. Лекин мен ҳаётимни қуруқ ўтказмадим. Яхши ном қолдирдим. Менга армон бўлаётгани ота-онам кексайганда уларнинг дуосини кўпроқ ололмадим, хизматларини қилолмадим...
 Онаси, болаларимизни ўқит. Банкда битта уйга етадиган пул жамғариб қўйганман. Фақат сенга айтмаган эдим. Совға қилмоқчи эдим. Ўзингни эҳтиёт қил...”
 Орадан кўп ўтмай Фаррухнинг хотини бир хонали бўлса-да, уй сотиб олди.
 “Ҳаёт қанчалар бешафқат!...”
 Бу чала қолган кундаликнинг энг охири саҳифасидаги сўнгги ёзув эди...

* * *

*Ватан нима?**Ватан – киндик қони сингган ер.**Ватан нима?**Ватан – қалбда порлаган меҳр.**Ватан десам, келади кўз ўнгимга негадир,**Қадоққўл деҳқонларнинг манглайдан томган тер.**Ватан – менинг учун чарақлаб турган қуёш,**Юрак зимистон бўлар Ватандан айро чоғлар.**Ватан – менинг учун бағрида гул унган тош**Ҳамда поёнсиз адир, беҳад мевали боғлар.**Ватан ҳақда ҳар кимнинг тасавури айрича,**Барчага суюклидир ўзи туғилган макон.**Руҳимнинг қиблагоҳи, жоним фидо борича,**Бу дунёда ягона жаннатсан – Ўзбекистон!*

**Ситора
ТОШМАТОВА**

* * *

*Сенга келтирганим гулларни**Азиз кўрадурсан ўзимдан.**Эркалатурсан уларни,**Тортинмайин икки кўзимдан.**Гуллар сўнар, гуллар унади,**Баҳор қилгай пойларга сочиқ.**Бир гул машаққат-ла унади,**Фақат сенга гунчасин очиб,**Минг бир тусда, минг бир тароват**Таратиб, туккандир бир гунча.**Кўнгиш гулин писанд қилмай, сен**Кўкатларни севасан бунча?**Бу гулимдир япроқ-илдизсиз,**Сўлмай, ошиб келган йўлларни.**Шу бир гулга боқмай, қучасан**Сенга келтирганим гулларни.*

**Жавлон
МАТНАЗАРОВ**

**Гулжаҳон
СЕЙТНАЗАРОВА**

* * *

*Қизиқдир, қарасам дунёнинг ўзи,
Ҳар кун тонг отар. Кулиблар қуёш.
Биридан-бирига тушади кўзи,
Тўрт томон чарогон. Ботгунча қуёш.*

*Яна тонг отади. Янги кун бўлиб,
Бошланар умрнинг мазмунли дами.
Барчамиз оқайлик дарёдай тўлиб,
Бўлмасин ҳеч кимнинг зигирча ками.*

*Ҳамманинг юзида бўлсин қувониш,
Бўлсин бир-бирига ёнма-ёнлиги.
Кўнгилда ёронлик ҳамда юпаниш,
Инсоннинг-инсонга меҳрибонлиги.*

*Яхши кунни кўрсин ҳамиша кўзлар,
Фаровон ҳаётда яшаб элимиз,
Яхши ният билан тўлишсин сўзлар,
Қалбларга йўналсин ҳар бир йўлимиз.*

*Қуёш ботар. Зебдир юлдузлар тунга.
Ботган қуёш билан кетсин қайғулар.
Инсоннинг кўнгида яшасин мангу,
Меҳр-муҳаббатдай энг пок туйғулар.*

Қорақалпоқ тилидан таржима

**Бегали
ЭШОНҚУЛОВ**

* * *

*Қишлоқнинг четида қишлоқи кўнглим,
Бойчечакка қараб суради хаёл.
Онаммисан, опаммисан, сен – гўзал синглим,
Яна мени йўқлаб келдингми, баҳор?*

*Қишлогим узра сочларинг ёйиб,
Қошлари камону кўзлари хумор,
Тонгги шабнамларга юзларинг чайиб,
Тонгларимни йўқлаб келдингми, баҳор?*

*Қирларда унган лолаларимни,
Мажнунтол товонин ўпади анҳор.*

*Ёки, содда деҳқон боболаримни,
Согиниб келдингми, азизим, баҳор?*

*Юзларинг қизилми? Қизгалдоқмисан?
Ўзим сенга тақиб қўяй кўз тумор.
Ё сен анҳор суви шўх ўйноқмисан,
Анҳорларда оқиб келдингми, баҳор?*

*Юзларим силайди қўлларинг – шамол,
Дунёда сендирсан энг гўзал дийдор.
Бошингда минг турфа гулдан чамбарак,
Умидларни йўқлаб келдингми, баҳор?*

СОВЧИ

Ҳикоя

Ирода
МУҲИДДИНОВА

Йигитларни жиним суймайди: бири алдоқчи, бири енгилтак. Аммо... Ўтган йили роса тайёрланиб, тайёрлов курсларига қатнаб ҳам ўқишга киролмадим. Бу йил ҳаммасини қайтадан бошлаб, имтиҳонларга ҳозирлик кўряпман. Тайёрлов курси машғулотларини қолдирмайман. Уйда ҳам қўлимдан китоб тушмайди. Ниятим қатъий: бу йил албатта университетга кираман. Тайёрлов курсида Элшод деган йигит бор. Дарс мавзуларини зўр ўзлаштириб, устозимнинг ҳар қандай саволига бурро-бурро жавоб бериши бошида менга алам қилганди. Ундан ҳам ўзиб кетишга кўп ҳаракат қилдим. Элшод жуда жиддий, оғир, босиқ ва камгап бўлиб мен билан асосан дарс юзасидан суҳбатлашар, баҳслашишга тўғри келганда эса ҳеч қачон тортишиб ўтирмасди. Мен атайин унинг жиғига тегиш учун нотўғри фикр айтсам ҳам бир қарарди-ю, индамай қўя қоларди.

Ҳаётда жиддий, сирли қиёфадаги одамларни кўрсам уларнинг ичидагиларни библиб олгим келаверади. Айниқса устозимнинг: “У ўтган йили Россиядан келган. Алданганлардан,” – деган гапидан сўнг Элшодга бўлган қизиқишим янада ортди.

Бир куни устозимиз дарсга кечикишини айтиб, кўнғироқ қилди. Мен эса баҳонада Элшоддан шу мавзуда гап очиб, бошидан кечирган воқеаларни айтиб беришини илтимос қилдим.

У аввал индамади-да, бир оз ўтиб розилик берди.

– Майли, лекин дарсдан кейин, – деди.

Дарсдан кейин йўл-йўлакай гаплашиб кетдик.

– Коллежни битирган йилим эгизак акам Дилшодни машина уриб юбориб, у қазо қилди, – дея ҳикоясини бошлади Элшод ўйчан оҳангда. – Анча вақт бу кўргуликдан ўзимга келолмай юрдим. Акамнинг вафоти туфайли дадам инсулт бўлиб ётиб

қолдилар. Ўқишга ҳужжат топширишни ҳам чала қолдириб, бозорда тирикчилик қилишимга тўғри келди. Ўзимга ор билсам-да, ишни арава тортишдан бошладим. Топган даромадим зўрға бир кунлик рўзгоримизга етарди. Бора-бора бу иш жонимга тега бошлади. Шундай кунларнинг бирида бозорда бирга ишлайдиган Санжар акам: “Кеча амакимларникида катта қимор ўйини бўлди. Амаким роса кўп пул ютди. Қойил қолдим. Агар омадинг келса, тиккан пулинг ўн баробар бўлиб ўзингга қайтиб келар экан, мен шундай қиляпман,” – деди.

– Йўғе?!

– Қара, кеча ишламасдан қанча пул топдим! Бозорда ўн кундаям арава судраб бунча пулни тополмайман.

– Тўғри айтасан, – дедим мен ҳам ич-ичимдан иқрор бўлиб.

– Хоҳласанг, сен ҳам топишинг мумкин.

– Қандай қилиб?

– Қимор ўйнайсан. Эртага кечқурун амакимникида яна ўйин бўлади. Улар билан таништириб қўйсам – олам гулистон!

– Агар ютқазиб қўйсам-чи?

– Қўрқма, ютқазмайсан. Мана, ўзим тирик гувоҳман. Ҳамма ўзига тегишли бирон фойдани олади. Бир йилда ишлаб топган пулинг бир сонияда қўлингга кирса, ёмонми?! Жон демайсанми?

Мен қизиқдим ва омадимни синаб кўрмоқчи бўлдим. Ва ҳаммаси ўшандан бошланди. Санжарнинг амакиси Машраб ака билан танишдим. Қимор ҳам ўйнадим. Ростдан ҳам аввалига омадим келди. Бундан руҳланиб анча режалар туздим. Ўқишни ҳам, ишимни ҳам тўғрилашни ният қилдим.

Аммо чучварани хом санаган эканман. Кейинги ўйинларнинг бирида бор пулимни ютқаздим. Кейин қарз олиб ўйнадим. Бу гал ҳам ютқаздим.

Нима қилишимни билмай, улардан қочиб юрганымда, Машраб аканинг одамлари ишдалигимда уйимизга келиб, қари ота-онам ва синглимга таҳдид қилиб кетишибди. Қарзларимни узишим керак эди. Акс ҳолда Машраб акадан қутилишим маҳоллигини тушундим.

...Ўйин куни олти ойдан буён бир жойда ётиб қолган отам қазо қилди. Отамнинг худойиси ўтгандан кейин қиморбозлар яна қисталанг қилиб туриб олишди. Охири етти букилиб, Машраб аканинг ёнига бордим ва қанақа хизмат бўлса, бажаришга тайёрлигимни айтдим. Машраб ака ён берган бўлиб: “Бўпти, сенга яна бир имконият бераман, – деди. – Россияга жўнатаман. Ресторанда ишлайсан.”

Ноилож рози бўлдим. Йўл харажатлари аввалги қарзларим устига қўшилди. Онамнинг қаршилигига қарамай, йўлга отландим.

– Ҳали отангнинг қирқи ҳам чиқмай туриб, қаёққа кетасан, – дея зорланди онам.

Эҳ, онаизорим-а... Иложи бўлганда-ку, чизган чизигингиздан чиқмасдим.

Акамнинг паспорти ҳалига қадар тегишли идораларга топширилмаганди. Улар билан жуда ўхшашлигимиз учун асқотиб қолар, деб Дилшоднинг паспортини ҳам олдим. Ўзимнинг паспортимни эса Машраб акага топширдим.

...Ўн беш нафар ўзим қатори йигит билан Россия ўрмонларининг биридаги қурилиш иншооти ётоғига жойлашдик. Олдиндан ваъда қилинган катта ойлик ҳам, ресторан ҳам ғирт уйдирма, биз қул қилиб сотиб юборилган эканмиз.

Айтмоқчи, Санжар акаям биз билан бирга эди. Касал бўлиб қолдим. Аммо шунга қарамай, ишлашим керак эди, шунга мажбур эдим. Бир куни ишдан қайтиб иситмалаб ётганимни кўриб, Санжар ака ёрилди:

– Ҳаммасига мен айбдорман, Элшод, мен! – деди у алам билан. – Сени шу аҳволга мен опкелдим. Лаънати Машраб мени ёш йигитлар билан ишлашимни билар эди. Шунинг учун алдаб қиморга тортди. Бошида мен ҳам ютдим. Кейинги ўйинларда эса сенга ўхшаб ютқаздим. Қарзимни эвазига эса иккита ёш йигитни топиб берсам, қарзимдан қутилишимни айтди. Шайтон йўлдан уриб, яқин укамдек бўлиб қолган сендек биродаримни қиморга тортдим. Ишонасанми, Элшод, ҳозир сенинг бетоблигингни кўриб, виждон азобида қолдим, ҳатто ўзимни ўлдиришга ҳам тайёрман. Мени кечир, ўтинаман сендан, кечир, ич-етимни еб юборяпман...

Санжар акадан бундай гапларни эшитиб, негадир енгил тортдим. Ҳар ҳолда виждони бор экан, айбини бўйнига олди, дедим. Фикрим тиниқлашиб, ўйлай бошладим. Оҳ-воҳдан фойда йўқ, чора излаш керак. Ўзимни ўзим руҳан ва жисмонан тайёрлай

бошладим. Санжар акага ҳам айтдим. У ҳам айбини ювиш учун ўзи кетмаса ҳам мени уйимга жўнатиш пайига тушди.

Хаёлимга акамнинг паспорти келди. Акам иккимиз бир-биримизга икки томчи сув-дек ўхшаш бўлганимиз учун бирон бир ишқал чиқарганимда, акам кўпинча менинг айбимни бўйнига олар, ҳатто ота-онамдан менинг ўрнимга “мен” бўлиб гап эшитар эди. Мана энди, ҳаётда ўзи бўлмаса ҳам, менга яна ёрдами тегади. Унинг паспорти орқали қонуний йўл билан бу ерлардан кета олишим мумкин эди. Фақат пул топсам бўлди. Лекин қани ўша лаънати пул?! Ишлаганимга ўн бир ой бўлса-да, жуда кам маош олар эдим. Кейин, мен кетсам, қолганлар нима қилади, уларни ҳам мендек кетишига ҳақлари йўқми?

Шу пайт эсимга коллежда одам савдоси бўйича бўлиб ўтган бир йиғилиш келди. Ахир бизни ҳимоя қиладиган ташкилотлар бор-ку! Бу фикримни Санжар акага айтгандим, у хурсанд бўлиб, йигитлар билан маслаҳатлашгани кетди. Йигитлар йўлимга пул йиғиб берадиган, мен эса Ўзбекистонга етиб олганимдан сўнг уларни ҳам қайтиб келишларига ёрдам берадиган бўлиб келишиб олдик.

Шу ерда яшайдиган ўзим тенги Володя деган йигит билан анчадан буён яхши таниш эдим. Ота-онаси йўқ, етимликда, қийинчиликда катта бўлган Володя менга йўл-йўриқ кўрсатди, ёрдам берадиган бўлди.

Пул йиғилган куннинг ўзиёқ Володя шаҳарга бориб келиш учун бошлиқлардан рухсат сўради. Мен бекитиқча унга эргашдим. Иккимиз ўрмон оралаб бир амаллаб шаҳарга етдик. Шоша-пиша билет олдик-да, эрталаб самолётга чиққунча яшириниб юрдик.

Шукур, уйга соғ-саломат етиб келдим. Келишим билан одам савдосига қарши қурашадиган ташкилотларга хабар бердим. Ва жафокаш шерикларимни ҳам чақиртириб олдим.

Аммо, ҳаммаси ўз ўрнига тушиб кетди деёлмайман. Санжар ака келганидан сўнг мудҳиш хабар айтди: бошлиқ менга ёрдам берганини билиб қолиб Володяни анча қийноққа солибди, оч-наҳор қолдириб, ҳатто бир културм сув бермасдан роса калтаклашибди. Охири у қийналиб вафот этибди.

Ойим билан синглимга, қариндошларимга катта ташвишлар келтирганим, бир бечора йигитнинг ўлимига сабаб бўлганим учун ўзимни кечирим қийин бўлди. Якка-ю ягона таянчим, борлигим бўлган онам ва бўйи етиб қолган синглимнинг келажаги учун ҳам ўқиб, ҳам ишлаб ҳаракат қилиб, разил инсонларнинг додини бериш учун юридик институтда ўқишни олдимга мақсад қилиб қўйдим. Худо хоҳласа, албатта институт талабаси бўлиб, ўз мақсадимга эришиб, юртимиздаги ғаламис инсонларнинг устидан назорат қилиб, керак бўлса тўғри йўлга бошлайман, – дердим

...Элшоднинг сўзлари, аянчли кечинмаларини эшитар эканман, бу ёш йигит ҳаёт синовларига чидаб, яна олға ҳаракат қилаётганини кўриб, унинг матонатига қойил қолдим.

– Биласизми, Ватан соғинчи жуда изтиробли туйғу экан. Мана бугун ўз она тупроғимда ўтаётган ҳар бир кунимга шуқр қиламан. Ҳа, яна бир нарса мени жуда қувонтиради. Тақдир мени ҳар кўйга солиб кўрса ҳам, улардан омон чиқдим. Шунинг учун ҳам ўз олдимга қўйган мақсадларимга албатта эришаман...

Ҳа, Элшод гапининг устидан чиқди: Тошкент юридик институти талабаси бўлди. Мен эса шахримиздаги университетга шартнома билан ўқишга кирдим.

Бир куни ўқишдан келиб, уйга кирсам, аям менга синовчан тикилди. Ҳайрон қолдим. Кейин кеч келганим учун шундай қараяпти, деган хаёлга бориб, тезгина кийимимни алмаштириб чиқдим-да, овқатга уннаётган аямга қарашмоқчи бўлсам, у яна ғалати қаради-ю:

– Элшод ким? – деди.

– Элшод? – дарҳол эслаёлмадим, кейин, – э, ҳа Элшодми, у билан таёрлов курсида бирга ўқигандек, нимаиди, – дедим ажабланиб.

– Ҳим .. У совчи юборибди!

– Йўғ-е! Ахир...

Ҳа, биз у билан бу борада сира гаплашмагандик. Фақат унинг ақлли кўзларидан, меҳрли боқишларидан нималарнидир пайқагандай бўлардим, аммо пайқаганларим бу қадар жиддий тус олишини ўйлаб кўрмагандим.

Ёднома

ШУКРУЛЛО

БУНИ ҲАЁТ ДЕЙДИЛАР

Одил Ёқубовни қачон эсламай, унинг бир фалсафаси ёдимга тушади.

Одил гина билмасди, у майда гаплардан, юзаки фикрлашдан узоқ одам эди.

Одилнинг ўзига хос юсак фазилати шунда эдики, ўзига ёмонлик қилган одамга ҳам ёмонлик қилишни хаёлига келтирмас, аксинча, ҳеч нарса рўй бермагандек дўстона муносабатда бўлиб кетаверарди.

Кунлардан бир кун бир сабаб билан унга дедим: – Одилжон, бетайин одам бўлиб қопсизми!..

– Ҳа, Шукрулло ака, нима қилибман?

– Нима қилибман, дейсиз-а! Аनावи ҳасадгўй билан бемалол ха-халашиб, улфатчилик қилиб юрибсизку!

Одил гапимга хафа бўлиш, ҳайрон бўлиш ўрнига баралла кулиб:

– Ҳой, Шукрулло ака, сиз қизиқ одамсиз-да! Буни нимаси ёмон! Ахир, буни ҳаёт дейдилар! Ҳаёт ўзи шу-ку! – деди.

Ёмонлик қилганга ёмонлик қилиш, балки, айбмасдир. Аммо Одилнинг олийжаноблиги шунда эдики, у ёмонлик қилган одамга ҳам ўрни келса яхшилиқ қилиб кетаверарди.

У ғаразгўй, ҳасадгўй кимсалар билан олишишни хаёлига ҳам келтирмаган, бунга фурсати ҳам бўлмаган олижаноб шахс эди. Германия, Хитой, Туркия каби буюк давлатларда асарлари машҳур бўлиб, дунёга танилган, Чингиз Айтматовдек буюк ёзувчиларнинг эътирофини қозонган бўлса-да, камтарин ва азалий чапани соддалигича қолганди у.

Одилнинг буюк фазилати, донолиги шунда эдики, “буни ҳаёт дейдилар” деганда у ёмонликни, риёни эмас, одамларга яхшилик қилишни тушунарди. Бутун умр риёга, адолатсизликка қарши бўлди. Бутун ижодида эзгуликни, халқ дардини ёзди. Бутун умри меҳнатда ўтди.

У фақат ёзувчи сифатида эмас, бир оддий одам – мамлакат фуқароси сифатида қилган меҳнатларининг ўзиёқ ҳайратомуз десам, муболаға бўлмайди. Одил фақат ижод билан чекланмади. Марказий вақтли нашрлар бош муҳаррири, нашриёт раҳбарларидан бири, Ўзбекистон ёзувчилар уюшмасининг раиси вазифаларида ишлади. Собиқ Итиффоқ Олий кенгашининг Ўзбекистондан сайлаган депутати бўлди. Ваҳоланки, “Литературная газета”нинг махсус муҳбири бўлиб ишлашининг ўзи ўша вақтда бир одам учун етарли обрў эди. Яна... Хуллас Одилни бирор йил эмас, бирор кун ишламасдан, ҳамма қатори дам олиб ўтказган кунини билмайман. На курорту, санаторийларда, на чет элларга саёҳатга бориб ҳордиқ олиб қайтишни ўйлади.

Беихтиёр ўйга толаман: шунча иш-фаолият билан банд бўла туриб, қатор-қатор роману қиссалар ёзишга қандай улгурди экан?..

Одил Ёқубов ҳаётда кўп қийинчиликлар, укубутлар кўрган. Жуда ёшлигидан отасидан айрилган, отаси шўро қатағони қурбони бўлиб кетган, ўзи “халқ душмани фарзанди” тамғаси остида яшаган бўлса-да, у кўрс, бағритош, аламзада бўлиб, ёки бўлмаса соясидан қўрқадиган, хушомадгўйга айланиб қолмади. Шўроларга ёқиш, давлатнинг ишончини “оқлаш” учун лаганбардорлик қилиш, тузумни мақтаб асарлар ёзишга интилмади. Дадил мақолалар, асарлар ёздикки, улар бугун ҳам эскирмайдиган, эрта ҳам ўқиладиган китоблардир.

Дард одамни тинч қўймайди. Дард чекиб орзуга етиш истагида яшашдан афзалроқ кишига қудрат бағишлайдиган омил йўқ. Одил ёзувчи сифатида дард билан яшади. Асарлар ёзиб хумордан чиқишдан бошқа йўл тополмади. Унинг бошқача ёзиш имкони ҳам йўқ эди. У фақат кўрган, эшитганларини эмас, ўзи бошидан кечириб, гувоҳ бўлганларини ёзди.

Ҳақиқий талант, бу – сиёсат тазйиқи билан айтиш мумкин бўлмаган ҳақиқатни йўл топиб айта олишда кўринади. Бундай ноёб қобилият Одилда шаклланган эди. У даставвал ёзган асарларида, мақолаларидаёқ нима ёзишни, қандай ёзишни қатъий аниқлаб олган эди. Ана шу эътиқоди уни дунёга танитди. Уни буюк ёзувчилар қаторига қўшди.

Ҳа, у бунга партия қарорларига ҳуш келадиган мавзуларда эмас, халққа ҳуш келадиган, кўнгли таскин топадиган асарлар ёзиш билан эришди. Романлари дунё халқлари тилларига таржима қилинди.

Ҳақиқатни ёзиш, халқнинг манфаати билан яшаш унинг эътиқодига айланган эди. У халқ ноиб сифатида Кремлнинг мажлислар зали минбарида туриб, далаларга сеппилаётган заҳарли дорилар, химикатлар меҳнаткаш халқ соғлиғига ҳалокатли таъсир кўрсатаётганлигини, халқнинг умрига заволаётганини айтиб бутун зални (наинки зални, бутун мамлакатни) ҳайратга солгани ҳали ҳануз ҳамманинги ёдида бўлса керак. Албатта, пахта етиштириш ҳамма нарсадан устун қўйилган ўша даврларда пахтакорларнинг ҳақиқий аҳволи ҳақида бундай ҳақ гапларни айтиш жуда хатарли эди.

Одилнинг нутқини эшитиб, телефонда табрикландим. Тошкентга келганда уни бағримга босиб қайта табриклар эканман, ўз хавотиримни ҳам билдирдим. Лекин, гапим унга ёқмади.

– Ҳой, Шукрулло ака, нега қўрқасиз, “ахир буни ҳаёт дейдилар-ку!” – деди.

“Буни ҳаёт дейдилар!..”

Бу – буюк сўз санъаткори, халқимизнинг фидойи фарзанди, менинг дилдош, сирдош дўстим Одил Ёқубовнинг бош шиори, ҳаётини ақидаси эди...

Шеърят

Сайёра ЖАББОРЗОДА

Нафосат сахнида бўй ўзган
УТМАН

* * *

*Меҳр ҳақ,
муҳаббат интиҳо билмас,
куйган кўнгил
таскин излайверади.
Гоҳида жонингга ҳеч
шафқат қилмас,
Мажнунин ахтариб бўзлайверади.*

*Чалғитиб хаёлни,
ўйламай десанг,
сурати кўзингда
бўлур намоён.
Тушқун кўнгилни гоҳ тубсиз
жар сезсанг,
қайноқ тафт бахи этиб, айлар ошён.*

*Файзиёб жаннатдан
меҳр ахтариб,
топган Одам Ато,
Момо Ҳавони.
Шоҳсанам ишиқида
хокисор Ғариб,
авж этиб куйлаган мерос навони.*

*Меҳр юракларга
қурганда кўприк,*

минг малак
 фалакда ўқирмиши дуо.
 Меҳр бор
 кўнгиллар бўлмагай ўксик,
 инсон яралмишида меҳр ибтидо.

* * *

Сен мени элама, элама ортиқ,
 Юрагим, меҳримдан кечганинг яши.
 Кўксимни тоғларга этаман тортиқ,
 Биз бирга бўлган он, боқийлик нақши.

Атрофинг ўраган мажҳул кимсалар,
 Қалбинг ҳароратин англай олмаслар.
 Адолат, ҳақликдан кўзни юмсалар,
 Ўзлик майдонида мангу қолмаслар.

Бир гиёҳ мисоли қалбимда асраб,
 Сенинг номинг билан яшаб ўтарман.
 Ишиқинг уммониға етолмай, қақраб,
 Рўё тус келтирган васлинг ўпарман.

Биз битган тарихни ёпади хазон,
 Куз ўйчан боқади, қишига мунтазир.
 Оппоқ қор остидан бўйлар заъфарон,
 Кўм-кўк либос кийган севги беназир.

* * *

Ҳаяжон, титроқдан руҳим бемажол,
 Ҳайрат гўшасига оёқ босаман.
 Дейдилар: “Ҳақиқий ишқ топмас завол”,
 Кўнгил дарёсида қирғоқ ошаман.

Бу туйғу кўксимга индирар оташ,
 Жисми, жоним қўшиб куйдирмоқ истар.
 Кўзларинг гуноҳкор, тилинг балокаш,
 Ақлдан оздирмоқ қасдида қистар.

Ҳижрон ёқасини йиртади юрак,
 Тунни ўтказмоққа етмас бардоши.
 Жиққамушт бўлади гурур бемаслак,
 Кўнгил ва ақлнинг пишмайди оши.

*Тўлганиб оттирган тонлардан умид,
Ёрнинг висолига етмоқ юпанчи.
Роҳат, фароғатдан кечдим, ҳақ шоҳид,
Муҳаббат – руҳимнинг мангу суянчи.*

* * *

*Кечир, дунёларга сизмай кетаман,
Кўксимда потирлар қуш мисол умид.
Сенсиз дунёларни айтгил, нетаман,
Биз бирга бўламиз, бўлмам, ноумид.*

*Ҳижрон кўйлагидан таралган ифор,
Висол яқинлигин англатаверар.
Айрилиқ қолдирган қалбдаги губор,
Вафо гулларини чанглатаверар.*

*Навоий, Фурқатдан ўқисам ашъор,
Ғамангиз дилимга юпанч ўрлайди.
Қодирий Раъноси мағрур, беозор,
Мозий нигоҳида мени қўллайди.*

*Йиғлаб дунёларга жар солмоқ нечун,
Риё кўзларига боқмоқ истайман.
Фаҳшу разолатдан йўғрилган кучин,
Софлик, садоқат-ла қирқмоқ истайман.*

*Ҳадик, талвасага енгилма, жоним,
Юз йил ўтса ҳам гар – мен ўша дилман.
Эътиқод, матонат мангу мезоним,
Нафосат саҳнида бўй чўзган гулман.*

Саïдахон
ЗИКРЯЕВА

Бизга дийдор чанмапдиф

Йиллар мисли оқар сув

Йиллар мисли оқар сув,
Тонгда тундан қўрқаман.
Кундуз бехос лабимдан
Чиққан ундан қўрқаман.

Кечалари маржон тиши
Лабларимга пойлоқчи,
Исмин айтиб қўйма, деб,
Икки қулоқ тан соқчи.

Юрагимда ардоқлаб
Қўйган эдим суратинг,
Бир бор ҳолим сўргали
Етмадимми журъатинг?

Кипригим-ла, силайман,
Хаёл қилиб васлингни,
Кундуз чироқ ёқсам ҳам
Тополмадим аслингни.

Ҳаммасини айтаман

Шунча юкни ортиб қўйиб,
Энди ўзиз бормисиз?
Бизни ташлаб фироқларга,
Бегонага ёрмисиз?!

Бир тинглангиз, кўнгил деган
Созим садоларини,
Вужудимда тортиб юрдим
Барча адоларини.

Дилми номи ёки тилми,
Сўраб турур исмингиз?
Кўзми ёки қароқмиди,
Кўрар эмиш жисмингиз?!

Лаблар титраб айтолмайди,
Сўролмайди келар, деб.
Кокил шамол интилади,
Сиз томондан елар, деб.

*Изингизни топса қувват,
Бўлмас эмиш иликда.
Ёнишлари беҳудадир,
Нур қолмади пиликда.*

*Беайб бу қафасдаги
Юрак деган бетоқат.
Ҳаммасини айтиб бўлдим,
Тин оламан, оҳ, роҳат!*

СОҒИНЧ

*Оқшом тортиб пардасини,
Қаранг, қуёш эшик ёнди.
“Ёрилтош”дай зар кокилин
Бир тутами чиқиб қопти.*

*Ёрилгин тош, ёрилгина,
Мен опамни кўрайин.
Бизга дийдор ганиматдир,
Совқотмасин, сўрайин.*

*Номи ўгай тунни менга
Кулчам қўйган тоқиға,
Ярмин тишлаб олди, энди,
Илиб беҳи шохига.*

*Тезроқ чиқинг, опажоним,
Туғишиганим бир бўлай.
Сиз ярқираб ёниб турун,
Мен-чи, кўкимтир бўлай.*

*Ортимиздан чопқилласин
Тойчоқ бўлиб булутлар,
Қанотларин равон ёйсин
Бағримизда бургутлар.*

*Ёрилгин тош, ёрилгина,
Мен қуёшни кўрайин.
Қаро тундан қўрқадирман,
Ёругина юрайин.*

Анвар СУЮНОВ

ОТА ВА ЎФИЛ

Ҳикоя

АНВАР СУЮНОВ. ОТА ВА ЎФИЛ. ҲИКОЯ

Бийдай далада саратоннинг зилдай ҳовури кезади.

Қуёшнинг аччиқ нурлари қияламаларда тиккайиб турган шувоқларни қичирлатиб, билқиллаган тупроққа сингиб кетади.

Қиялик этагида ўн беш-йигирма уйли қишлоқ жойлашган, бир томони какраю каррак, маскавагу туяқорин¹лар тўшалиб ётган лалми тўқайзорга тутшиб кетади. Аслида бу тўқайзор эмас, бир-икки ёввойи бодомни ҳисобга олмаганда, қайрағочзор. Дов-дарахтлар дашт чакалақзори тусини олган. Айни кезде наинки шохи, барглари-ни қимирлатишга қурби етадиган – қилт этган шабада топилмайди.

Қишлоқ оралаб ўтган – даштга элтадиган чанг йўл қайрағочзорни иккига айириб кесиб ўтган. Тупроғи тўпиқни кўмгудай бу кўчанинг бир-икки ўткинчи билан чўпон-чўлиқдан бошқа йўловчиси ҳам йўқ, икки ёндаги дарахтлар остида саратоннинг дим нафаси қотиб қолган гўё.

Дарахтзор бошланадиган қирдан эниб келаётган қора кучук ана шу димиқ ҳароратнинг забтини менсимагандай дам искаланиб, дам тилини осилтириб бир маромда лўккилаб боради. Унинг ортидан, қир томонда кўнғир эшакка мингашиб олган икки кишининг қораси кўринади. Эшак илдам йўрғалагани сайин йўловчиларнинг жуссаси аниқлашиб боради: эгарда соч-соқолига оқ оралаган ўрта ёшли киши. Орқасида оёқларини ликкилатиб келаётган, қовурчини қотган² болакай. У эгарга кўндаланг қадалган хаскашга кўлларини тираб, оёқлари билан эшакни нуқиб кўяди.

...Йўл лабига яқин ўсган маскавакнинг куюқ буталари орасидаги муллатўрғай полапонлари сариқ тумшукчалари орасидан бигиздай тилини чиқариб узоқ-узоқ ютинади. Она муллатўрғай сал илгарироқда, какра тагида бағрини тупроққа бериб ётади. Кучук муллатўрғай уяси ёнидан ўтаётиб ноҳосдан полапонларга яқинлашиб бораверади.

Соялаб ётган она қуш ўқдай учиб ит олдига яраланган каби шалп этиб тушади. Ит унга отилади. Қуш бир зарб билан сал илгарироққа калта учади. Кучук ликонглаб ортидан тушади.

Бу ҳол яна, яна ва яна такрорланади...

Лаққи ит муллатўрғай инидан олислаб кетади.

Муғомбир қуш пирр этиб дарахт шоҳига чиқиб олади.

¹ Дашт ўсимликлари.

² Успирин (8-12 ёшлардаги бола).

Кўрпадай билқиллаб ётган йўлнинг танобини тортиб бораётган оқсоч киши ортига қараб:

– Кўрдингми, ўғлим, қушлар ҳам анчайин муғомбир чиқади. Анов муллатўрғай Бўбигингни алдади, – деди.

– Йўғ-е, қайтиб алдайди, – деди бола эгар карсонига¹ суяниб, отасининг юзи томон чўзилиб, – қаерда кўрдингиз?

Ота индамади... Узангига оёғини маҳкамроқ тираб, чапга сал энишиб, чўнтагидан носкадисини олди, тиззасига тўқ-тўқ этиб урди:

– Анов маскавакнинг тагида жўжалари борийди. Кучугинг ҳар куни уларни безопта қип ўтади. Сен эътибор қимайсан...

Ота-бола яна нималарнидир чуғурлашиб, сўқмоқ ўрлаган тепалик ортига ўтиб, секин-секин кўринмай кетишди.

– Энди, ўғлим, сен жонқа²ларни ғарамлаб тур, мен кўчқорчаларга чирмовуқ билан бўтакўз ўриб келай.

– Дада, анов махсарнинг ораси сийрак, шу ерда чирмовуқ мўл.

Ота ўроғини қўлтиқлаб сариқ-пушти гуллаган махсарпоя пайкалига кириб кетди.

Болакай бамисоли ерга ёпишиб – ер бағирлаб, қулоч отиб-қулоч отиб хаскаш тортади. Хаскаш орасидан тирналган тупроқнинг гарди кўтарилиб, туриб қолади. Боланинг пешонасидан реза-реза тер қуюлади. Тер қуримасидан чанг ўтириб, ойғиз-ойғиз³ – тарам-тарам, кирланган изи қолади.

Ота ва ўғил бепоён дашт ўртасида, толтуш⁴да, қуёш жамики мавжудотга раҳм қилмай, аччиқ ва зилдай нурларининг исканжасига олган пайтда сомон йиғаётир. Қайдадир, пичан орасидан жизловиқ⁵нинг чўзиб-чўзиб виз-визлагани дашт саратонининг ўлик сукунатига эш бўлиб учади. Эшак эгарининг қошига илиғлик, устига чопон энги қопланган ва сиртидаги нами сирқиб кетган елим шишадаги сув ҳам эшак ҳар қимирлаганда чайқалиб-чайқалиб кўяди. Ота махсарзор орасидан бир кучоқ кўкпичан кўтариб чиқади. Хуржуннинг икки кўзига пешма-пеш тутамлаб-тутамлаб тикади. Пешонасидаги шўр босган белбоғини олиб, бўйни ва кўкрагидаги йилтираб турган терни артади. Эгар қошидаги идишдан сув хўплайди. Афтини бужмайтириб, оғзини чайиб: “Э-э, Худованди карим, чўғсиз-оловсиз қайнаб кетибди-ку”, – дейди ўзига-ўзи.

– Ҳей, Баҳодир, бери ке, бу ёқнинг хашаги тўшалиб ётибди, – деб ўғлини чақиради. – Қанча бўлди. Бир қанор чиқадими?..

Ўғли хаскашни судраганча иссиқдан эриниб, ишдан бели совиб келади. Гап-сўзсиз хуржуннинг устига чўккалайди.

Ота ўғлининг хатти-ҳаракатларига бепарво ҳолда хаскашни олиб, секин-секин, бир маромда ер тирмалайди. Хаскаш ҳар бориб келганида қовжираган ўт-ўлан ширқ-ширриқ деган шовир чиқаради. Тирналган тупроқда турли-туман ҳашаротлар, лўканглаган туяқумирсқалар югуриклаб қолади. Иссиқнинг зўридан сарғайиб, мўртилиб⁶ турган мунчоқгулларга темиртишлар тегиши билан омонат турган донлари тўкилиб, пояси ғарамлар орасига кўшилиб кетади. Синиб, кўрпа бўлиб ётган кўнғирбошлар арпа поясининг ичида йўқолиб кетади. Ота бир пасда анча-мунча жойни тозалаб ташлади. Онда-сонда қўлларини тупуклаб хаскаш дастасини қайта тутаётганда ўғлига зимдан қараб кўяди. У шу зайлда бир ош пиширим вақти тўхтамай ишлади. Сўнг беллари увишиб, бўйни қотиб қолганиданми, кўкрагини озод очиб, қулоч отиб керишди. Қоқириниб⁷, бир кафт нос отди-да, ўғлига:

¹ Эгарнинг орқа суянчиғи.

² Тахминан уч-тўрт хаскаш тортимидаги хашак уюми.

³ Шўрнинг изи (Масалан, деворнинг шўр ялагандаги оқ-оқ доғларига ўхшаш ҳолат).

⁴ Кундузи қуёш тиккага келган пайт (12:00 ва 1:00 лар оралиғи).

⁵ Саратон ҳашорати (фақат саратон маҳали яшайди, кўриниши чигирткага ўхшаб кетади).

⁶ Хаснинг тегинса синиб кетадигандаги ҳолати (сўз ўзағи: мўрт).

⁷ Томоқ қириб.

– Ҳа, болам, жин чалдими дейман, белинг сувуб қолди? – деди хаскашга суяниб. – Ишлагинг йўқ.

– Зериқдим, – деди бола бепарво, – ҳар куни эшак билан сомон ташиймиз. Одамларга ўхшаб уч кун тирнаб трактирда опкетсак камайиб қолармидик?

Ота бирпас ўйланиб турди, яна ишлашда давом этди. Энди сал тепароққа, ангарнинг беткайлиги¹га кўтарилди.

– Буёққа ке, хас-хашаги мўл экан, – деб болага юзланди.

Бола отасининг ёнида беҳафсала сомон тирнашга тутинди. Жизирлаган иссиқ уладаси чиққан шапкасидан ўтиб бошини қиздирар, димиқ ҳарорат шижоатини сўндирар эди. Ота бирпас кузатиб турди-да, қаддини ростлаб, увишган суякларига роҳат бериб, белбоғи билан юзларини арта туриб гап бошлади:

– Сен, ўғли-и-им, ишлашдан эринма. Ўн беш қанор оборсанг бир тележка бўлади. Бу – ўн беш минг сўм дегани. Шуни трактрисга бермайман, сенга бераман. Иковимиз фойда қиламиз, тўғрими?

– Сиз барибир менга бермайсиз-ку...

– Нимага бермайман, ўн беш қанор қилсанг аниқ бераман.

– Э-э-э, қўйинг-э, ўтган йили ёзи билан қўйларни боқсанг валасапид обераман девдингиз, аммо...

– Энди-и, ўғлим, валасапид қочиб кетмайди, – деди ота ҳорғин бош эгиб, тик турган хаскаш дастасига тирсак тираб, – ўтган йил бўлмаса, келаси йил оласан.

– Сиз шунақасиз-да, ҳар доим бирор нима обераман деб нуқул алдайсиз, – деди ўғил отасининг юзига қарай олмай. – Майдан бери Ботирни ола сигирни семир-тирсанг кастим-шим оласан, деб алдаб келдингиз.

Ота мунғайиб қолди.

Бир оз вақт олис-олисларга, ангар қуйми²даги ёввойи ўрикзорга тикилди.

Ўғлига тескари бурилиб юз-кўзларини белбоғи билан артди. Кўз олдидан ола сигирини сўйган куни, қассобхонадан қайтганидан сўнг, кенжасининг йилтироқ костюм-шим оламан, деб хархаша қилгани ўтди. Ушанда у ўғлини, “акангнинг ўқиш пулини тўлаб келай, ортганига Баҳодир икковингга иккитадан кастим-шим обераман”, деб юпатганди.

Афсуски, ола сигирнинг пули бу кўчага урвоқ ҳам бўлмаган, камига иккита совлиқ сотган эди.

Негадир хўрлиги келди. Кўнгли бузилиб, эниш жарлик лабида арқонлоғлиқ турган эшакнинг ортига ўтди ва қизиб турган харсангга чўқди. Қўлларини иягига тираганча, хотирасида йилдан-йилга хира тортиб бораётган ёшлигини эслади:

...болалигида бу ерларга тенг-тўшлари билан жуда кўп келарди. Ҳар сафар мана шу жарларда “шпион-шпион” ўйнардди. У ҳаммадан чаққон ва кучли эди. Жарлар ора яшириниб олган бирорта рақибини тутиб олса, таслим қилгунча қўлларини қайириб қийнардди; ерга ётқизиб оёғини кулуклаб, таёқ солиб бурарди. Шунда ҳар қандай ўжар бола ҳам тобе бўлиб, шу тўда вакилига айланарди...

Ўйин қоидаси шунақа эди.

Ўша кезлари ёши тиззасидан баланд кирза этик кийиб, саратоннинг жазирама кунуда дастаси билақдай келадиган хаскаш кўтариб сомон йиғаетган муштдай ўғлидан анча катта, сал кам армияга кетадиган, кап-катта давангирдай йигит эди.

“Нега? – деди у ўзига-ўзи синиқ товушда, – нега булар ўйин ўйнамайди, нега шаҳарларга бориб соя-салқин жойларда дам олиб келмайди, нега бешиқдан туша солиб оғир меҳнатнинг азобини тартади... болаларда нима айб?... Йўқ, Раҳмон, ўзинг ношудсан, улар жабр кўрмаслиги керак...”.

Оҳиста жойидан турди.

Ўн беш қадам нарида чанг бурқситиб, ер тирмалаётган ўғли томонга юрди-да, ҳайрон қолди.

Сал кам ер бағирлаб хаскаш тартаётган боланинг терга ботган, териси куйиб,

¹ Ангар – экин экиладиган дала. Беткайлик – ён бағир.

² Қуйи, охири.

арчилик кетган яланғоч елкасида қуёшнинг акси ўйнар, бола эса нималардандир аламзада кўринарди. У ҳар хаскаш тортганда сомоннинг майда қипиғи аралаш гард кўпириб, бир қанча вақт учган жойида селгиб, хира тортиб йўқоларди. Қияламада майда ғарамлар потирлаб кетган: сон-санови кўринмасди. У катта уюмларни чама-лаб кўрди. Кейин эшакнинг ёнига бориб лаш-лушларини йиғиштирди. Қўнғир ҳангини қайта эгарлади. Сўнг қанорни олиб, ғарамларни сола кетди. Бора-бора қанор судралиб, оғирлашиб, тортишга кучи етмай қолди.

– Баҳодирбой, кел энди, мановга ёрдамлаш, – деди ўғлига.

Ота-бола сўзсиз ишлади...

Улар бир-бирига қарай олмади...

Ўғил ортиб қолган учта ғарамни сифдириш учун қанорни тикка қилиб устида жон-жаҳди билан чўпчилади¹. Ерга ётқизиб, оғзидаги мағизлик²дан тортиб, ораликдаги бўшлиқларга оёғини тиқиб яна иккита уюмни жойлади.

– Қўй, ўғлим, биттаси ортса ортар, шу билан бой бўлармидик, – деди ота эшакни етаклаб келиб.

Ота-бола терга пишиб қолди. Иккаласининг ҳам қора-қизил юзидан сув томчилай бошлади. Қақраган лабларига арпасомоннинг гарди ўтириб, бурмаларида лойшанг² тарамлар ҳосил қилди.

Ўғил эшакни нўхтасидан ушлаб қопга ўнғайлаб турди.

Ота “ё, биссмилло...” – деб қанорни эгардан оширди.

Ўғлини болдиридан суяб қоп устига чиқарди.

Ўзи нўхтадан машиналар ўтадиган текис йўлга чиққунича тутиб борди.

Қўнғир ҳанги олдинга ўтиб, анча олисларга йўрғалаб кетди.

Ота қўлларини орқасига қайиштириб, қуёшнинг ўткир тиғида танглайи қақраб, носини тупира олмай тебраниб бораверди.

Улар қуёш пешинга тушганда муллатўрғай уяси ёнидан олдинма-кетин ўтиб кетишди.

Бу сафар қора Бўбик қайларгадир санғиб кетган эди.

Уйига етиб келганида ўғли қанорни тушириб, хуржунни елкасига олиб молхона томонга шошаётган эди.

...Бўш юрган эшакни сояга тортиб бойлади. Эгарини ечиб, том бўғотидаги қозикқа осди. Эски новга етаклаб бориб эшакни суғорди. Ёнидан ўтиб кетаётган ўғлига:

– Овқатингни еб, дамингни ол, – деди.

Ўзи ошхонага бориб, ҳозиргина муздай қудуқ сувида тайёрланган чалобдан икки коса симирди. Дастурхон ёнига ўтиб яқинда сузилган шўрвани нон бўктириб тановул қила бошлади. Ўчоқ бошида куймаланиб юрган хотини ишларини саранжомлаб келиб:

– Бозордан келув бўйида сомонга кетиб қолибсизми? – деди шўрва шопириб. – Бўрдоқилар қанчага турди?

– Гўрам пул бўлган йўқ, катта сандикнинг тагида белбоғда турипти, – деди хотинига ўқрайиб. – Шундан ўттиз мингини ол-да, эртага бозорга чиқиб, Ботир билан Баҳодирга кастим-шим олиб бер. Шаҳар айланинглар.

Хотини анграйиб қолди...

Бироқ жўяли тахмин топа олмади.

Эри овқатланиб бўлгач, пичирлаб дуо ўқиди-да, юзига фотиҳа тортиб, деразасига оқ сурп қопланган салқин меҳмонхонага кириб кетди.

Тепароқда ётган ўғлининг ёнига тўшанчи ташлади. Қўйлагини ечиб секин чўзилди. Бирпас жим ётди-да, болакайни кузатди. Ўғли кўзларини юмиб уйқу ара-

¹ Сакради. (Чўпчилади – бир жойда туриб сакрашга нисбатан ишлатилади).

² Лой чапланган, лойланган.

лаш мудраб ётарди...“Сенлар шопирнинг боласисанлар, мен раиснинг ўғли эдим”, – деди ўзига-ўзи, беихтиёр эшитарли овозда. Яна анча вақт калласидаги тум-тарақай ва алғов-далғов фикрларини ғудраниб гапириб ётди.

Сўнг чалқанчасига ерга ўгирилиб ётиб, минг бир хаёлнинг халтакўчасига кириб кетди...

Шу зайлда ўй суриб ухлаб қолди.

Бу пайтда ўғли унинг ўксикларга тўла ғудранишларини эшитиб ётарди.

Ташқарида эса, саратоннинг аччиқ иссиғи тобора авжига чиқар эди.

* * *

...адолат буюк ва қудратли худонинг ер юзидаги ўлчовидир. Унинг ёрдамида заиф бўлган ҳақ одам кучли бўлган ноҳақдан ўз ҳақини олади.

АРАСТУ

Меъросимизни ўрганамиз

Тolibжон РЎЗИБОЕВ

УМР УВАЙСИЙ ТАЛҚИНИДА

Бу дунёда кишиларни умр қадрига етиш, ҳаётнинг лаззатларидан баҳраманд бўлишга ундаш ҳар бир шоир ижодининг асосий жиҳатларидан бири саналади. Марғилонлик мумтоз сўз заргари бўлган Жаҳон отин – Увайсий шеъриятида ҳам ҳаётсеварлик, умр аталмиш неъматдан баҳраманд бўлишлик мавзуси сатрлар қатига юксак шоирона маҳорат билан сингдириб юборилган.

Дунёни бугун давр ила даврони ғанимат,

Келтурди халойиқники меҳмони ғанимат, – деб ёзади шоира ғазалларидан бирида. Дарҳақиқат, бу дунё – меҳмонхона. Мезбон меҳмон олдида дастурхон ёзар экан, уни энг тансиқ таомлар билан сийлайди, эҳтиром кўрсатади. Меҳмон ҳам шунга яраша мезбоннинг иззат-икромини ўрнига қўйиши, одоб доирасидан чиқмаган ҳолда, ўз олдида тортилган нозу неъматлардан баҳраманд бўлиши зарур, акс ҳолда, уни ранжитиб қўйиши ҳеч гап эмас. Демак, шоира ғазалнинг дастлабки сатрлариданок, бизни бу ғанимат меҳмонхона – дунёда мезбон ҳурматини ўрнига қўйиб, умр аталмиш энг тотли неъмат лаззатларидан баҳраманд бўлишга чорлаяпти.

Биз яшаётган дунё гўзалликлари қанчалар беқиёс бўлмасин у ўткинчидир. Бугун кўзларни қувонтириб қийғос очилган гул эртага хазонга айланиб, оёқ остида хор бўлади, бугун чамандай яшнаган боғдаги булбул навоси эртага шип-шийдам новдаларини кўкка кўтарганча илтижо қилаётган дарахтлар шохига қўнган қарға-қузғунларнинг хунук қағ-қағи билан алмашади. Яъни, шоира айтганидай:

То булбули мастона суханрезни бул дам,

Айвони жаҳон боғи гулистони ғанимат.

Инсон боласининг энг катта душмани кибру ҳаво, манманлик, очкўзлик каби иллатлардир. Баъзан мансаб пиллапоясидан тинмай юқорилаётган, шон-шуҳратга бурканиб, мол-дунё орттириб, босар-тусарини билмай қолган кишиларнинг учраб туриши табиий ҳол, албатта. Аммо шуни унутмаслик керакки, умр ўткинчи бўлганидек, мансаб, шон-шуҳрат ва мол-дунё ҳам ўткинчидир. Дунё ғаниматлигини англаш ундан фақат ўз манфаати йўлида имкон борича фойдаланиб қолиш дегани эмас. Балки бу ўткинчи дунёда сендан бошқаларга қанча наф тегишини ўйлаб яшаш муҳимдир. Бу дунёда эзгу ишлар қилиш, ўзига инъом этилган молу давлат, шону шавкатни эл-юрт

равнақи йўлида сарфлаш ҳам ғаниматдир. Шоира қуйидаги сатрларни битар экан, айнан, шуни назарда тутган десак, хато бўлмайди:

*Бу шавкату шаънингни худойим насиб этсун,
Давлат ниғини, тахти Сулаймони ғанимат.*

Муҳаббат инсон ҳаётига умрнинг энг гуллаган чоғи – ёшлик дамларида кириб келади ва бутун умр бўйи унинг қалбидан жой олади. Умр баҳори табиат баҳорига жуда ўхшаш. Табиат баҳори қанчалар инжиқ бўлса, инсон ҳам ёшлигида ундан қолишмайди. Шоира таъкидлашича, инсон ёшлик чоғларида кўзёшлари билан муҳаббатни суғормоғи даркор. Бир қарашда ўқувчини ҳаёт лаззатларидан завқланишга чорлаётган шоира ғазалнинг кейинги мисраларида ўз фикрларини инкор этаётганга, завқу шавқ ўрнига, кўзёши тўкиш ва дард чекишга ундаётганга ўхшайди. Лекин, дарров хулоса чиқаришга шошилмай, мисралар қатига сингдирилган тағмаънога эътибор қаратиш муҳимдир.

*Умрингни баҳорида муҳаббатни суғорғил,
Кўз мардумини гиряи борони ғанимат.*

Биринчидан, байтда “умр баҳори” ибораси ишлатилмоқдаки, бу сўзсиз ёшлик чоғларига ишорадир. Иккинчидан, юқорида таъкидлаганимиздек, ишқ, энг аввало, ёш қалбга меҳмон бўлади, яъни, киши умрининг, айнан, шу фаслида муҳаббатнинг ширин қийноқларига дуч келиши табиийдир. Шундай экан, умр баҳорининг ғанимат дамларида қалбдан жой олган муҳаббат қадрига етиш, севгининг ҳижрон азобларига дучор бўлиш ва айрилиқда кўзёшлари тўкиш ҳам ҳаёт лаззатларини тотишдир. Демак, шоира чекишга ундаётган дард, аслида, ҳар кимга ҳам, аслида, ҳаммага ҳам насиб бўлавермайдиған севиш ва севилмоқлик бахтидир. Бахт ҳам дунёдаги барча неъматлар каби ғанимат, шунинг учун ҳам ундан баҳраманд бўлишга шошилиш, кўз мардуми (қорачиғи)да ёшлар куриб битмай, у билан муҳаббатни суғориш – ўз садоқатини намоён этиш зарур.

Шоира умр ғаниматлигини ифодалаш учун узоққа бориб ўтирмайди, бизни қуршаб турган табиатдан барчага беш қўлдай аён ҳолатларни мисол қилиб қўя қолади ва шу билан ўз бадиий-эстетик мақсадини, илгари сураётган ғоясини соддагина қилиб баён этиш имконига эга бўлади. У ҳали ҳам дунё ғаниматлигини англаб етмаган кишилар диққатини тортиш учун ўз дили, яъни, ўзига мурожаат этар экан, шундай дейди:

*Очғил кўзинг, эй дил, қилакўр вақти тамошо,
Айёми жаҳони маҳи тобони ғанимат.*

Агар синчковлик билан назар ташласак, шоира байтда ҳар биримиз учун жуда таниш бўлган табиий бир ҳодиса – ойнинг тўлиши (маҳи тобон), кейин яна бўлақларга бўлиниб кетиши тасвирига бир нечта мазмун сингдириб юборганлигининг гувоҳи бўламиз. Биринчидан, мазкур байтда “маҳи тобон” ҳақиқий тўлин ой тушунчасини англатмоқда. Ой тўлган кечаларда теварак-атроф сутдай ёруғ бўлиб, тун ўзгача бир латофат касб этади. Жимжитлик қўйнига чўмиб, борлиқнинг тунги манзарасини томоша қилиш инсонга ҳадсиз ҳузур-ҳаловат бахш этади. Иккинчидан, маълумки, шеърятда суюкли ёр жамоли тўлин ойга менгзолади. Ёрнинг гўзал ҳусну малоҳатини кўриш, ундан баҳра олиш ҳам ошиққа чексиз қувонч бахш этади. Демак, байтда ошиқ орзиқиб кутган дамлар – ширин висол онлари ўзининг бетакрор ифодасини топган. Учунчидан, тўлин ой – ёшлик, бетакрор гўзаллик рамзи. Умрнинг ҳар дақиқаси каби ёшлик ҳам, ҳусну малоҳат ҳам абадий эмас, шунинг учун инсон ғафлат уйқусида ётмай, ёшлик завқини тотиб қолишга шошилиши керак.

*Фазли била ул ғунчаи нашкуфта очилмиш,
Сайри чамани ҳам гули хандони ғанимат.*

Дунёдаги ҳар бир нарса ва ҳолатда аллақандай ҳикмат мужассам. Бу ҳикматлар маънисини уқиш учун эса табиатга шоирона назар ташлаш керак. Шоира нигоҳи билан кузатадиган бўлсак, “ғунчаи нашкуфта” (“очилмаган ғунча”) ҳам уни яратувчининг фазли (фозиллиги) билан очилмиш. Бу фазлга қандай ҳикмат яширинган бўлиши мумкин? Аввало, очилмаган ғунчани кўз олдимизга келтирайлик. Суюкли ёр дудоқларини эслатувчи бу яратик ўз ҳолича ҳам шу қадар гўзалки, уни таърифлашга тил ожизлик қилади. Соатлаб кўз узмасдан уни томоша қилиш мумкин. Аммо ана шу ғунча “гули хандон” бўлиб очилса, унинг бир ҳуснига яна ўн ҳусн қўшилади. Унинг ғунчалигида таърифга ожиз бўлган тил, энди тамоман лол бўлиб қолади. Биз юқоридаги сатрларда табиий ғунча ва гул ҳақида сўз юритдик. Энди байтнинг тағмаъноси ҳақида бир мушоҳада қилиб кўрайлик. Аввало, шоира тилга олаётган “ғунчаи нашкуфта”ни тафаккур чиғириғидан ўтказиб олайлик. Шунда, биз шоира оддийгина бир ғунча мисолида гўзал маъшуқага ишора қилаётганлигини беихтиёр пайқаб қоламиз. Ҳаё билан, ибо билан лаб қимтиб, ерга боқиб турган ёр беихтиёр ўз ошиғига назар ташлади-да, оний бир табассум ҳадея этди. Ана шунда унинг ғунчадек лаблари бир лаҳзага очилди – гули хандонга айланди. Бу дамлар учун ҳақиқий ошиқ ҳатто жонини фидо қилишга ҳам тайёр бўлади. Сайри чаман – дунё кезиш ва “ғунчаи нашкуфта”нинг “гули хандон”га айланганини кўра олиш ошиқ учун қутилмаган бахт, шунинг учун ҳам у бундай ғанимат дамларнинг қадрига етиши керак.

Шоира дунёнинг ғаниматлиги ҳақидаги ўз фалсафий қарашларини якунлар экан, ёзади:

*Вайсийи гадо, сен бу кун ўкситма гадони,
Лутф ила тараҳҳум яна эҳсони ғанимат.*

Бу ғанимат дунёда ҳамма ниманингдир умидида яшайди. Ана шундай умидлардан бири кимдандир ширинсўз эшитиш, ўз дардига ҳамдард топиш илинжидир. Инсоннинг инсон олдидаги бурчи эса, ана шу илинжни англаб етиш ва ўзгалардан ўзининг ширин сўзю, раҳму шафқатини аямасликдир. Зеро, умр деганлари кўз очиб юмгунча ўтиб кетади ва кишилар хотирасида бизнинг одамийлик сифатларимизгина муҳрланиб қолади. Демак, ҳақиқий инсон сифатида ҳаёт кечиришнинг энг муҳим шартларидан бири – эзгу ишлар билан ном қолдиришга улгуришдир.

Ҳазал таҳлили жараёнида, биз уни шоиранинг ёшлик йиллари лирикаси эмас, балки ҳаёт аччиқ-чучугини тотган, аммо ҳеч қачон бадбинлик ва тушкунлик кайфиятига тушмаган, инсоний фазилатлар моҳиятини чуқур англаб етган ҳаётсевар шахснинг умр ҳақидаги теран фалсафий мушоҳадалари эканлигига гувоҳ бўлдик. Шоира қаламига мансуб бундай ғазаллар замон ва макон чегарасини билмайди, чунки уларда одамзот учун ҳаммиша муҳим бўлган мушоҳадалар ўз бадий ифодасини топган.

Марғилон

Ғазал бўстони

Ориф ҲОЖИ

Хаёлни шавқи-ла...

Ижобат айла

*Мен шиқинг баҳрини гаввоси бўлдим,
Бешиқлиг шаҳрини яғмоси бўлдим.*

*Уриб оҳлар, фалак тоқин кўчирдим,
Ғофиллар кўзидан уйқу учирдим.*

*Юракнинг пардасин чирманда қилдим,
Юракнинг зарбасин чалганда билдим.*

*Эшитдим: сийнада отлар гусурлар,
Ҳис этдим: уйқудан барча қусурлар.*

*Ва, барча ҳисларим бедор қилдим,
Бир шиқинг амрига тайёр қилдим.*

*Ғазал бўлди, масал бўлди гапирсам,
Асар бўлди, асал бўлди гапирсам.*

*Ҳумо қуш келди-ю, бошимга қўнди,
Уторуд юлдузи шартимга қўнди.*

*Кезар бўлсам, бошимга бўлди соя,
Ёзар бўлсам, бошимда бўлди зоя.*

*Улар ҳар не деди, қилдим китобат,
Ўзинг дуоларим этгил ижобат.*

*Ошиқлик дардига васлу сафо бер,
Жафо берма, шифо берма, вафо бер.*

Қиличдай қошларинг...

*Қиличдай қошларинг бағримга урма,
Қаро киприкларингга сурма сурма.*

*Кўзимни куйдирар бир жуфт қаро чўғ,
Қаро чўғлар ила бағрим қовурма.*

*Қарортиб рўзгорим шабистондай,
Қаро зулфингни қилма бурма-бурма.*

*Дилим-қуш овламоқ муродинг ўлса,
Сочингдан ўзга бир дом излаб юрма.*

*Қошимга кел, кўзимга боқ, ҳолим кўр,
Оғиз очма, савол сўрма, гапирма.*

*Агар ҳолимни англарсан шукур қил,
Магар йўқ, ишиқ қадрин ерга урма.*

*Мани кўзимни ўйнатган тажсалли,
Аё, гофил, гуноҳингни оширма.*

*Илоҳий ишиқ шу куйга солмиш они,
Худодан бу, Орифдан айб қидирма.*

Сабоқ

*Сабоқ де севгидан кел, нуктадоним,
Жаҳолат кунжсида қолди-ку, жоним.*

*Муҳаббатинг меҳрин бер сипеҳрима,
Ёритсин токи бу зулмат маконим.*

*Фалакни айланур сайёралардек,
Вужудни айланар лаҳзада қоним.*

*Манам бир дунёман дунё ичинда,
Макон – сан, замон – сан ё ломаконим.*

*Араз деганлари шунча бўлурми,
Ки, олам борича ҳижрат маконим?!*

Эй, гулу бону...

*Эй, гулу бону ҳуснида пайдо,
Ҳам гулу бону жисмида пайдо.*

*Мени бешиқлиг хароб этганда,
Кўзимга бахтни сароб этганда,*

*Ҳаёт боғимда бўлдингу пайдо,
Чарос кўзингга қилдингу шайдо.*

*Айлантириб бу бошимни бошдан,
Қайта тиргиздинг лошимни бошдан.*

*Юрак какликдай тўрга уринар,
Дунё кўзимга ҳазил кўринар.*

*Кўзингдан ўзга ишим йўқ маним,
Ўзингдан ўзга кишим йўқ маним.*

*Дунё бир тараф, сен бир тарафсан,
Гўё ному нанг, номус, шарафсан.*

*Сени кўрдиму ўзни унутдим,
Сенга етай деб ўзимдан ўтдим.*

Қарорим йўқ

*Сени кўрган кунимдан дилда бир лаҳза қарорим йўқ,
На ишда, на муҳаббатда висолдан ҳеч барорим йўқ.*

*Қаён кўз ташласам бир гул ё бир бону намоёнду,
Недин юз гул ё бонудин ўгурсам ихтиёрим йўқ.*

*Солур жунбишига қалбимни нигорим ноз ила боқса,
Нигохин гар олиб қочса, ўтирмоққа мадорим йўқ.*

*Аё, оқил, манга тарки муҳаббат пандини айтма,
Манам сандек эдим оқил, букун заррача орим йўқ.*

*Ҳамма жой ишқ билан тўлмиш, жонимни қутқарай дерман,
Бу ишқ уммонидан ё, рабки, бир маҳкам канорим йўқ.*

*Мени Орифлигим мисли ҳубоб бўлди нетай, дўстлар,
Аламдан куйладим созсиз, рубобим йўқ, дуторим йўқ.*

Кўзинг ҳайрат...

*Кўзинг ҳайрат гулистонида бўтакўз,
Сўзинг ҳасрат дилистонида жигарсўз.*

*Дилингнинг дардини мендан ниҳон тутма,
Бу дардни кўз баён айлар, на ҳожат сўз.*

*Кўзингга бир кўзим тушса дилим титрар,
Ажаб ўтлиг нигоҳинг бор, ажаб дилсўз.*

*Гулим, ўн саккизинг қирқимни қийратди,
Фалак сендек кўрибдирму баланд юлдуз.*

*Нигоҳинг – гул, чечак очгай, табассуминг –
Дилимни яйратар гулдай, аё, гулюз.*

*Сенингсиз ёп-ёруғ кунлар қаро тундир,
Хаёлинг шавқи-ла тун-кечалар кундуз.*

Адабий жараён минтақалари

Марио Варгас ЛЬОСА

ЁШ РОМАННАВИСТГА ХАТ

ГИЖЖА ҲАҚИДА МАСАЛ

Қимматли дўстим!

Хатингизни ўқиб, қаттиқ таъсирландим, чунки унда ўзимнинг ўн тўрт-ўн беш ёшлик пайтларимни кўрдим. Ўшанда Лимада эдим. Ҳаёт зерикарли эди. Ёзувчи бўлишни жудаям орзу қилардим, лекин бунинг учун нима қилишим кераклигини, У. Фолкнер, Э.Хемингуэй, Мальро, Дое Пассос, Камю, Сартрлар каби машҳур бўлиш, улар каби китобхонни мафтун этадиган асарлар ёзиш учун нимадан бошлашим кераклигини билмасдим.

Гоҳида уларнинг ўзига хат ёзиб (ўша пайтлар барчаси ҳаёт эди), маслаҳат сўрасаммикан, деган хаёлга ҳам борардим. Лекин, журъатим етмасди. “Мабодо жавоб ололмасам қандай аҳволга тушаман? Руҳим синиб, қўлим совиб кетмайдими?..” деган кўркувда хат йўллашдан тийилардим.

Ёзган хатингиздан кўриниб турибдики, сизда бундай кўркув йўқ. Агар Сиз чиндан ҳам шундай қалтис ишга қўл урмоқчи экансиз, табриклайман, бошланиши чакки эмас. Лекин, сизга биринчи маслаҳатим – ортиқча хом хаёлларга берилмаслик лозим, яъни

Марио Варгас Льюса 1936 йил 28 мартда Перунинг Арекип шаҳрида туғилган. 1953 йили Сан-Маркес университетининг филология факультетига ўқишга кирди, аммо тез орада Европага йўл олиб, ўқишни Мадрид университетида давом эттиради. Бўлажак адиб 1960 йили Парижга кўчиб келади.

1978 йилда ўз юртининг пойтахти – Лимага қайтади. Адиб 1963 йилда нашр этилган дастлабки “Шаҳар ва кўппаклар” романи биланоқ ихлосмандлар назарига тушади. Шундан кейин ёзилган “Яшил рангли уй”, “Собордаги мулоқот”, “Майта тақдири”, “Таканинг байрами”, “Кельтликнинг туши” сингари романлари адибнинг қувваи ҳофизаси мукамал тафаккурга бой эканлигини намойиши этди.

Атоқли Перу адиби Марио Варгас Льюса 2010 йил адабиёт йўналишида Нобель мукофотиغا сазовор бўлди.

Таржимон.

тез орада муваффақият қозонишга умидвор бўлаверманг. Мени тўғри тушунинг, Сиз бемалол муваффақиятга эришишингиз мумкин! Нега мумкин эмас экан! Лекин кутилмаган ҳодисаларга ҳам тайёр туришингиз керак бўлади. Қатъият билан ёзишни бошлаган ва ёзганларини нашр қилдираётган ҳар бир одам тез орада жамиятда қандайдир ёзилмаган қонунлар бор эканлигини – мукофотлар олиш, мухлислар орттириш, нашр ададини кўпайтириш, обрў-эътибор қозониш масалалари ҳаммаси ана шу кўзга кўринмас ўзбошимча қонунларга бўйсунётганлигини ва ҳайратга тушарли даражада ўжарлик билан муносиб одамлар қолиб, номуносиблар тақдирланаётганлигини тушуниб етади. Бошқача айтганда, агар асосий мақсадингиз зўр асар ёзиб, шон-шухрат қозониш, яхши қалам ҳақи олиб бойиб кетиш бўлса, бундай орзу ҳар доим ҳам амалга ошавермаслигини эсдан чиқармаслик керак. Умуман олганда адабиётни усти ялтироқ шон-шухрат ва моддий бойликлар билан алмаштириш керак эмас. Тўғри, айрим ёзувчилар (улар жуда озчилик) шон-шухратга ҳам, бойликка ҳам эришган. Лекин бу бошқа нарса.

Ҳақиқий бадиий истеъдод эгаси учун аввало Худо берган истеъдодни юзага чиқаришнинг ўзи олий мукофот, бошқа барча нарсалардан кўра ардоқлидир. Гарчи бадиий истеъдод ҳақида турли нуқтаи назарлар мавжуд бўлиб, улар ҳанузгача мен учун сир бўлиб қолаётган бўлса-да, бир нарсага ишончим комил: ёзувчиликни танлаган одам бу йўлни бошқа соҳалардан кўра аъло ва афзал кўрса, бунга бутун вужуди билан ишонса, иккиланиш деган нарсани билмаса нимагадир эришади. Ва унинг учун ёзиш, ижод қилиш энг мароқли ва маъқул машғулот бўлиб қолаверади.

Истеъдод – турган гапки, илоҳий, тасаввурга сиғдириб бўлмайдиган, ниҳоятда шахсий масала. Лекин бу нарсалар истеъдод ҳақида теран фикр юритишга тўсик бўлолмайди. Шу чоққача ёзувчини Худонинг севган бандаси, фақат унгагина Худога хуш келувчи муқаддас сўзлар битиш раво кўрилган ва ана шу илоҳий сўзлар нури билан суғорилган инсон руҳи юксакликка кўтарилиб, гўзаллик (албатта, юксак маънода) билан бирлашиб кетади ҳамда боқийликка эришади деб келинган, лекин уларни бир четга суриб, ақл-идроққа таянган ҳолда ҳам тушунтириш мумкин.

Бугунги кунда адабий ва бадиий истеъдод ҳақида бунақа дилга хуш ёқувчи фикрлар юритишга ҳеч ким ботина олмайди. Бу ҳақда ҳозир урфга кирган юксак истеъдод билан бирга омаднинг ҳам зарурлиги ҳақидаги қарашларда анча ноаниқликлар мавжуд. Гап нимагадир мойиллик ҳақида кетар экан, ана шу нарса эраққидир, аёлдир унинг қисматига айланади. Ижод лаззатини бир марта татиб кўрган одам фақат ана шу орқалигина ўзлигини рўёбга чиқариши мумкинлигини тушуниб етади. Ва ўзига ато қилинган бу илоҳий неъматни юзага чиқаришга умрбод интилади ҳамда умри беҳуда ўтмаётганига қатъий ишонади.

Инсонга она қорнидаёқ ўзгармас тақдир битилган деган гапга ишониш қийин. Ҳали туғилмаган мавжудотга тасодифанми ёки қисмат тариқасидами буниси истеъдодли, буниси қобилиятсиз, бунисида севгига, бунисида эса нафратга мойиллик бор деган тамға босилганлигига мен ишонмайман. Француз эксизтенциалистлари биринчи навбатда Сартрнинг валютаристик қарашлари таъсирида гўё шахснинг келажагини белгилувчи қисмат унинг ўз истак-иродаси туфайли эркин тарзда танланади, деган тушунчага ёшлигимда ишонган бўлсам-да, энди ишонмайман. Бўлажак ёзувчига истеъдод тақдир тухфаси сифатида олдиндан берилган ва унинг генларида бу нарса мустаҳкамланган деган тушунчага ҳам ишонмасам-да, тартиб-интизом, қатъийлик айрим ҳолларда инсонни даҳолик даражасига олиб чиқиши мумкин деб ҳисобласам-да, охири бир нарсага қатъий ишонч ҳосил қилдим: адабиётга мойилликни ҳеч қачон эркин истак-иродагагина боғлаб бўлмайди. Сўзсиз, улар муҳим аҳамиятга эга, лекин фақат кейинги босқичда, биринчи навбатда эса шахснинг ўзигагина тегишли бўлган туғма ёки болалигида, ёшлигида шаклланган мойиллик, қобилият бўлиши керак. Мана шу нарсани истак-ирода мустаҳкамлайди, ривожлантиради, лекин янгидан яратмайди.

Агар янглишмасам (аниқроғи, албатта, янглишаман), у ёки бу одам жуда эрта – болалигидами ёки ўсмирлик чоғидами – ўзи яшаб турган дунёдан ва атрофидигилардан фарқли ўлароқ, реал ҳаётда бўлмаган одамларни, воқеа-ҳодисаларни, ҳолатларни, боринги, бутун бир оламни хаёлан ўйлаб топиш қобилияти бўлса, шун-

га мойиллигини намоиш қилса, унинг бу интилишини бадиий истеъдод белгилари сифатида баҳолаш мумкин. Ўз-ўзидан маълумки реал оламдан, яшаб турган мавжуд ҳаётдан юқори кўтарилиб, ўзи ўйлаб топган, тасаввуридаги оламда, самоларда парвоз қилиб юриш билан ёзувчилик орасида тубсиз чоҳ бор ва бу чоҳдан анча-мунча одам ўта олмайди. Бунга дастлаб пайдо бўлган мойилликни ирода кучи ёрдамида зўр бериб юксалтириш орқали эришиш мумкин, ана шунда у сўз сеҳри билан янги оламлар яратади, мана шуни Сартр ихтиёрий танлаш деб атади. Бошқача айтганда, аллақандай бир лаҳзада инсон ёзувчи бўлишга қарор қилди. Ўзи шу йўлни танлади. Ёки ўз қисматини танлади. Энди у ўзининг дахлсиз ички оламида қобиляти туфайли тасаввурида яратган бошқа бир оламини сўз воситасида юзага чиқариши керак. Сиз ҳозир айнан ана шу лаҳзаларни бошингиздан кечиряпсиз: бу ҳиссиётларга тўла қийин давр бўлиб, энди нафақат янги воқеликни тасаввурда яратиши керак, балки уни сўз билан ифодалаб, қоғозда моддийлаштиришингиз зарур. Сиз шунга тайёр эканлигингизга амин бўлишингиз керак. Агар тайёр бўлсангиз, бу биринчи жиддий қадам деб ҳисоблайверинг. Лекин ўз ҳолича бу сизга ҳеч нарсани кафолатлаб бермайди. Ёзувчи бўлиш ҳақидаги қатъий қарорингиз, умрингизни шунга бағишлаш истаги ёзувчи сифатида фаолият бошлашингизнинг ягона шартидир.

Тасаввурда воқеа-ҳодисалар ва одамларни, янги оламини яратишга интилиш қачон ва қаерда пайдо бўлади? Менинг фикримча, жавоб битта – кимки ўзи яшаб турган воқеликдан ўзгача бир олам яратиш тасаввурига берилиб кетган бўлса, демек у атрофини ўраб турган реал дунёни қабул қила олмаяпти. Ҳаётдан мамнун, реал воқеликда руҳан осойишта яшаётган одамга хаёлларга берилиб, ўткинчи саробга ўхшаш рўёларга вақтини кетказишининг нима кераги бор?

Бундай тўқима ҳаёт реалликда ҳақиқатан ҳам содир бўлишини ҳар бир даврда одамлар орзу қилганлар. Бу реал ҳаётнинг портрети эмас, унинг ниқоби, тўғрироғи, унинг орқа томони. Одамлар реал ҳаётда эриша олмаган талаб-эҳтиёжларини, хоҳиш-истакларини қондириш йўлини тасаввурида пайдо қилишдир. Аслини олганда ёзувчининг фантазиясида, ижод иштиёқида портлаш хавфи ётади. Кўпчилик буни ўйлаб ҳам кўрмаган, бизни ўраб турган дунёнинг асосини яширин тарзда яксон қилаётганликларини ўзлари билмайдилар. Бошқа томондан қараганда бу исёнкорликни жуда хатарли деб ҳам бўлмайди: тафаккурда яратилган оламини реал оламга қарши қўйишда қандай хавф бўлиши мумкин? Бундай рақобатда қандай таҳдид бўлиши мумкин? Бир қараганда ҳеч қандай. Гап ўйин ҳақида кетаяпти, тўғрими? Ўйинлар одатда хавфсиз бўлади, агар ўз чегарасидан чиқиб реал ҳаётга аралашиб кетмаса. Айтайлик, Дон Кихот ёки Бовари хоним ўжарлик билан бу чегарани тан олмаса ва бор кучи билан адабиётда тасвирланадиган ҳаётда қолса, у ҳолда якуни фожиа билан тугайди. Оқибати – қаттиқ умидсизлик.

Шундай бўлса-да адабиётни, ижодни беозор ўйин деб бўлмайди. Адабиёт – бу ҳаётдан ботинан қониқмаслик маҳсули дегани, ўз навбатида бадиий тўқима ҳам норозилик кайфиятини уйғотади. Китоб ўқиган одам (агар қобилятли бўлса) асарда тасвирланган ҳаётни гўё бошидан кечиради, масалан, Сервантес ва Флобер романларида тасвирланган воқеаларда қатнашгандай бўлади. Реал ҳаётга қайтар экан уни теранроқ ҳис қила бошлайди. Унинг ночор ва иллатларга тўла эканлигини чуқурроқ англайди, ёзувчи тасвирлаган ҳаётдан кўра воқелик, жонли ҳаёт ўртамиёнадан ҳам пастроқ эканлигини билиб қолади. Яхши адабиёт уйғотган реал оламдан норозилик кайфияти маълум шароитларда мавжуд ҳокимиятга, тартиб-қоидаларга, ишонч-эътиқодга қарши исёнга ҳам айланиши мумкин.

Мана шу сабабли испан инквизицияси (фанатик дин арбоблари) романларни катта шубҳа остига олиб, кучли таъқиб ўрнатган, бу ҳам етмагандек, ўзининг Америка қитъасидаги барча мустамлакаларида уч юз йил давомида бундай асарлар ёзилишини ҳам, ўқилишини ҳам қатъий ман қилган эди. Нима сабабдан? Чунки улар ҳиндуларни бемаъни нарсаларга чалғитиб, Худони эздан чиқариб юбормаслик чорасини кўрганлар. Зеро, ҳеч бир диний жамиятда бунга йўл қўйилмаган. Нафақат инквизиция, хатто ҳар қандай ҳукумат ва ўз фуқаролари ҳаётини назорат остига олган давлат режимлари ҳам адабиётга бўлган ишончсизликларини намоиш қилиб келганлар ва шу мақсадда на-

зорат ва цензура ўрнатганлар. Айтиш керакки, улар ҳам, булар ҳам ҳақ, чунки беозор кўринган билан тасаввурдаги оламини тасвирлаш эркинлик ва озодликни бўғувчи ҳар қандай диний ва дунёвий ҳаракатларга қарши исённинг кўринишларидан биридир. Шунинг учун диктатуранинг ҳар қандай шакли – фашизм, коммунизм, Африка ёки Лотин Америкаси ҳарбий режимлари бўладими, доимо адабиётни бўйсундириб, уни назорат қилиш ва цензура остига олишга ҳаракат қилиб келганлар.

Умумий мулоҳазалар билан бўлиб Сизга тааллуқли масаладан хийла четга чиқиб кетдик. Сиз қалбингизда аллақандай мойиллик (иштиёқ) сезгач, характер ва иродангизни кўрсатгансиз ва ўзингизни адабиётга бағишлашга қарор қилгансиз. Хўш, кейинчи?

Адабиётни қисматим деб қабул қилар экансиз, Сиз унга сидқидилдан хизмат қилишга, мохиятан унинг қули бўлишга тайёр бўлишингиз керак. Фикримни аниқроқ тушунтириш учун мисол келтираман: Сиз, қайсидир маънода XIX асрдаги машҳур хонимларга ўхшаб кетдингиз. Улар чиройли қадди-қоматларини сақлаб қолишни орзу қилганлар ва семириб кетишдан шу даражада кўрққанларки, ҳатто шу мақсадда гижжа ютишга ўзларини мажбур қилганлар. Ичида шундай бир даҳшатли текинхўр яшаётган одамни ҳеч кўрганмисиз? Мен кўрганман ва Сизни ишонтириб айтаманки, ўша хонимларни қаҳрамонларга тенглаштириш мумкин ва улар гўзаллик қурбонлари деб аташга арзийди.

Олтмишинчи йиллар бошларида Парижда рассом ва киночи Хосе Мария исмли ажойиб ёш испан дўстим бўларди. У мана шу касалликдан азоб чекарди. Гап шундаки, бу гижжа деган нарса организмга тушгач гўё у билан кўшилиб кетаркан: одамнинг ҳисобидан озиқланар, ўсиб-ривожланиб, мустаҳкам жойлашиб оларкан ва эгасини асоратга солиб бемалол яшаркан, ундан қутулиш жуда мушкул экан. Ичидаги гижжани тинчлантириш учун Хосе Мария тинмасдан овқатланар, кўпроқ сут ичар, шунга қарамасдан тўхтовсиз озиб борарди. Нимани еб-ичмасин, бечорага бирор нафи тегмасди, лаззат тополмасди. Бир кун Монпарназдаги кичкина кафедра суҳбатлашиб ўтирганмизда Хосе Мариянинг айтган гаплари мени лол қолдирди: “Биз сен билан вақтимизни кўпинча бирга ўтказамиз: кинога, кўргазмаларга борамиз, китоб дўконларини айланамиз, соатлаб сиёсат, адабиёт, кино ва умумий дўстларимиз ҳақида баҳслашамиз. Сен бу нарсаларни ўз кўнглинг учун қиласан, мен эса... буларни гижжа манфаати учун қиламан. Ҳар ҳолда, мени шундай сезги қамраб олдики, энди мен ўзим учун эмас, балки ичимдаги, мени ўз қулига айлантириб олган махлуқ учун яшайман”.

Шундан бери ёзувчи ҳаётини дўстим Хосе Мариянинг ҳаётига ўхшатаман. Адабиёт шунчаки эрмак эмас, спорт ҳам эмас, бекорчиликда вақт ўтказадиган нафис ўйин ҳам эмас. Бу машғулот тўла равишда фидойиликни талаб қилади. Адабиёт ўзига шундай хизмат қилишларини истайдикки, уни ихтиёрий равишда танлаган одам (бахтли жафокашлар) унинг қулига айланиши керак. Адабиёт билан доимий тарзда шуғулланиш керак. Фақат ёзгандагина эмас, балки ҳаётнинг ҳар бир лаҳзасида у билан бўлиш керак. Флобер айтгандек: “Адабиёт – бу ҳаёт тарзидир”. Бошқача айтганда, кимки шундай гўзаллик ва истеъдоднинг чексиз ҳукмронлигини танлаган бўлса, у одам яшаш учун ёзмайди, балки ёзиш учун яшайди.

Ёзувчиликка мойилликни гижжа билан таққослаш фикри унчалик янги эмас, мендан аввалроқ Томас Вульф (Фолкнернинг устози, “Вақт ва дарё ҳақида” ва “Фаришта, ўз уйинга назар сол” каби икки забардаст романнинг муаллифи) ҳам шундай ўхшатиш қилган экан: “...гўё ичимга қурт (чувалчанг) жойлашиб олгандек ширин ва бепарво болалик ҳаловатим йўқолди. Ичимдаги юҳо миямни, руҳимни, хотирамни сўриб озиқлана бошлади. Қалбимдан чиқаётган олов мени жизғанақ қиларди, очлик силламни қуритар ва мен қондирилмаган, ғазабкор истагимнинг тузоғига илинганимни тушундим. У ҳаётимни олдиндан барбод қилди. Бошқача айтганда, юрагимнинг, миямнинг ёки хотирамнинг қандайдир бир ҳужайраси бундан буён абадул-абад ёнишга маҳкум, кечаю кундуз тушимда ҳам, ўнгимда ҳам ёнаман. Ҳеч қандай восита: нон ёки сув, дўстлик ёки саёҳат, спорт ёки аёл... ҳеч бири менинг дардимга даво бўла олмайди, токи ўлим нур ўтказмас кафанини устимга ёпмагунча, зулмат ўз қаърига олмагунча бу касалликдан қутила олмайман.

Ниҳоят ёзувчи бўлганимни англадим, ёзувчилик йўлини танлаш нима эканлигини тушуниб етдим...”

Ўйлайманки, худди ўз умрини дин йўлига бахш этган одамдек, кимки адабиётга ўзини бағишлар экан, у бутун вақтини, куч-қудратини шунга сарфлаши керак, фақат шундагина у ҳақиқий ёзувчи бўлиб етишади ва шон-шуҳрат келтирувчи асарлар яратади. Яна бир сирли “истеъдод” деб аталувчи нарса: даҳо бўлиб туғилмайдилар, ҳеч бўлмаганда прозаиклар орасида бундайларни учратиш қийин. Тўғри, шоирлар ва мусиқачилар ўртасида ёшлик пайтидан бошлаб худди Рембо ва Моцартдек тўсатдан пайдо бўладиганлар учрайди. Бироқ, романнавислар орасида эмас. Барча буюк ва ажойиб романнавислар дастлаб ўзларидан олдинги ёзувчиларга шогирд бўладилар ва аста-секин қатъият билан қилган меҳнатлари туфайли истеъдодлари юксала боради. Ёшлигиданоқ буюк шоир сифатида танилган Рембодан фарқли ўлароқ, ўз истеъдодларини нана билан қудуқ қазигандек машаққат билан юзага чиқарган ёзувчилар ижоди барча бошловчи ёзувчиларга ишончли мисол бўла олади.

Бадий истеъдоднинг етилиш мавзуси Сизни қизиқтирса, Сизга Флобернинг севгилиси Луиза Коле билан 1850-1854 йиллардаги хат-ёзишмаларини ўқиб чиқишни тавсия қилардим. Айнан шу йиллари у ўзининг дастлабки шоҳ асари “Бовари хоним” устида ишлаган. Ёзувчилик фаолиятимни бошлаган давримда Флобернинг ана шу ёзишмалари менга катта ёрдам берган. Гарчи Флобер хийлагина пессимист бўлиб ва унинг хатлари инсониятга нафрат билан тўла бўлса-да, адабиётга бўлган севгиси чегара билмасди. Шунинг учун у ўзи танлаган йўлга мутаассибларча фидойилик билан умрини бағишлади. Дастлаб ўзи учун белгиланган чегаралар (дабдабазлик, ўша пайтларда русм бўлган романтикларга қулларча тақлид қилиш каби дастлабки асарларида кўзга ташланган камчиликлар)дан ошиб ўтиб “Бовари хоним” ва “Ҳиссиётлар тарбияси” каби романларни ёзишга қурби етди. Унинг бу асарларини янги даврнинг дастлабки романлари қаторига қўйиш мумкин.

Яна бир китобни, хатингиз мавзусига кўра, ўқиб чиқишингизни тавсия қилган бўлардим. Мен бу ерда бутунлай бошқа бир ёзувчи – америкалик Уильям Берроуз ҳамда унинг “Жанки” романини назарда тутаяпман. Берроуз романнавис сифатида мени умуман қизиқтирмайди: унинг тажриба тариқасида руҳий ҳолатлар билан боғлиқ мавзуда ёзган асарларининг биронтасини охиригача ўқимаганман. “Жанки” эса бошқа масала. Бу роман автобиографик йўналишда. Унда қаҳрамон қандай қилиб адабиёт бангиси бўлиб қолгани, ўз хоҳиши ва табиий мойиллиги билан ихтиёрий равишда ўз иллатининг бахтли қулига айланганлиги ҳақида ҳикоя қилади. Бу бадий ижодда чин ҳақиқатни тасвирлаш бўлиб, ёзувчининг ўз касбига тўла қарам бўлиб қолганлиги, ўз ҳаётининг бирор лаҳзасини ҳам касбига бағишламай тура олмаслигини билдиради.

Дўстим хатим чўзилиб кетди, бу эса эпистоляр жанрига тўғри келмайди, бу жанр қисқаликни талаб қилади, шунинг учун Сиз билан хайрлашаман...

КАТОБЛЕПАС

Қимматли дўстим!

Кейинги пайтларда ишларим жуда кўпайиб кетганлигидан навбатдаги мактубим хийла кечикди. Шунга қарамасдан хатингиз тўғрисидаги ўй-фикрларим мени бир зум ҳам тарк этгани йўқ. Бунга сабаб нафақат Сизнинг ғайрат ва журъатингиз, балки ҳамфикр эканлигимиз: “Романдаги воқеа-ҳодисалар қаердан олинади?” ва “Роман муаллифлари мавзуларни қандай ўйлаб топади?” деган саволларингиз, гарчи бир неча китоб ёзган бўлсам-да, ҳанузгача мени тўлқинлантириб келади.

Тайёр жавобим бор, албатта, лекин менинг бу гапларимни айнан тушунмаслик керак, акс ҳолда унинг асл моҳияти бузилиб, сохталашиб қолади. Ҳар бир асарда тасвирланган воқеа-ҳодисаларнинг илдизи тўғридан тўғри ёзувчига бориб тақалади. Бу эса роман албатта муаллифнинг ниқобланган таржимаи ҳоли дегани эмас. Ҳар қандай бадий асарда, ёзувчи қанчалик бўрттириб кўрсатмасин, унда муаллифнинг ҳаёт таж-

рибалари йиғиндиси ётади, унинг ўзаги эса ижодкорнинг қалб сиридир. Қалтис бўлса ҳам айтаман, адабиёт оламида соф тўқима бўлмайди – бундан бошқа қоида йўқ. Ҳар бир тўқима бу архитектура иншооти бўлиб, унинг пойдеворини ҳаётдан олинган фактлар, персонажлар, ҳолатлар ташкил этади. Булар ёзувчининг ижодий тасаввурига туртки бўлиб хизмат қилади ва асос (пойдевор) устига барпо қилинади. Ижодий тасаввур шу қадар ривожланиб кетадики, айрим ҳолларда у тасаввур маҳсулими ёки автобиографик материалми, деярли билиб бўлмайди. Буни қайсидир маънода улар орасидаги яширин (сирли) алоқага ўхшатиш мумкин.

Ёшлигимдаги чиқишларимнинг бирида бу алоқани стриптизнинг аксига ўхшатиб кўрсатмоқчи бўлдим. Дарвоқе, роман яратиш стриптиз билан шуғулланаётган аёл ҳаракатларининг тескарисига ўхшайди. Аёл томошабинлар кўз ўнгида ечиниби, яланғоч баданини намойиш қилади. Романнавис эса ўз ишини аксинча бажаради. Воқеликка тасаввурни ёрдамида янги, турли-туман рангдаги кийимлар кийдириб, гўё яланғоч баданни безайди. Бу жараён шунчалик мураккаб ва нозикки, айрим ҳолларда муаллиф ўзи яратган ижод маҳсулида тасвирланган образлар ҳақиқатан ҳам ҳаётда бор бўлиб, унинг хотирасида қолган ва тасаввурига туртки берган ўша одамлар эканлигини ажрата олмай қолади.

Энди роман мавзуси ҳақида... Фикримча, ёзувчи мавзу учун “озуқа”ни ўзидан топади, гўё авлиё Антонийга кўринган афсонавий ҳайвон катоблепас (Флобернинг “Авлиё Антонийнинг васвасаси”да тасвирланган, кейинчалик Борхес “Фантастик зоология дарслиги”да қайта тасвирлаган) каби. Катоблепас – ақл бовар қилмайдиган махлуқ. У панжасидан бошлаб ўзини ўзи еб тамом қилади. Ёзувчи ҳам мавзу топаман деб шахсий тажрибасини ғажий бошлайди.

Таваккал қилиб роман мавзуси ҳақидаги мулоҳазаларимни бир оз кенгайтираман. Муаллиф мавзу танламайди – мавзу уни танлайди. У ёки бу нарсалар ҳақида ёзар экан, ўша нарсаларнинг ўзи унинг фикрига келган. Мавзу танлашдаги ёзувчининг эркинлиги нисбий тушунча, балки у мутлақо бўлмас. Бу борадаги фикрим шундай: ҳаётнинг ўзи мавзунини ёзувчига юклаб кўяди: муайян ҳаёт тажрибалари унинг онгида, ҳиссиётларида ўз изларини қолдирган ва улар мисоли хира пашшадек ёзувчига ёпишиб олади. Ёзувчи уларни қоғозга туширмагунча тинчимайди. Шу ҳақда ўйларканман, биринчи галда кўз олдимга Пруст келади. Мана ҳақиқий ёзувчи – катоблепас, тўғрими? “Йўқолган вақтни излаб” асарини ёзиш учун у хотирасида қалашиб ётган эс-даликларини синчиклаб қайта тиклади, ўзининг ҳаёт йўли, оиласи, атрофидаги муҳит, дўстлари, муносабатлари ва дидлари: буларни очиқ ойдин айтса бўладими, йўқми бундан қатъий назар барчасини бадиий қайта ишлаганини кўрамиз. Айни вақтда инсон қалбининг энг нозик ва сирли жиҳатлари очиб берилади, муаллиф уларни хотираси ва қалби тубидан қазиб олиш, навларга ажратиш, кўшиш ва яна қазиб олишдан, ҳаммасини битта қилиб боғлаш ва яна ажратиш, сайқал бериш ё ўтмиш йиллардан хотира бўлиб қолган қиёфаларни бузиб ташлашдан чўчимайди ҳам, чарчамайди ҳам. Унинг биографлари (масалан, Пейнтер) романдаги тўқималарга яширилган реал воқеалар ва персонажлар рўйхатини тузиб, ҳаётдан олинган материалларни бадиий қайта ишлаб, дурдона асар яратганлигини исботлаб беришган. Пруст ижодининг кудрати шундаки, ўз ўтмишидаги оддий воқеалар, автобиографик деталлар ва персонажларга бадиий жило бериб, санъат даражасига кўтарди. Инсон табиатини яққол кўрсатиш учун нафақат ўзининг субъектив нуқтаи-назари орқали, балки ҳаёт оқидамида ҳам ўзини ўрганишдан, ўз-ўзини анализ қилишдан фойдаланиб, буни уддалай олди.

Гарчи бадиий тўқима асосини ёзувчининг ҳаёт тажрибаси ташкил қилса-да, натижа ҳам шунга олиб боради дегани эмас. Улар орасидаги масофа жуда узоқ, чунки асар ёзиш жараёнида автобиографик материал ўзгаради, бойитилади. Агар роман ҳақиқий санъат асари даражасига етса, унда тўқиб чиқарилган воқеа-ҳодисалар структураси ўзгаради, ўзи мустақил равишда бадиий матн сифатида алоҳида ўз ўрнини топади.

Муаллиф ўз хотирасидан олган материални сўз ёрдамида қиёфасини, шаклини ўзгартириши, яъни объектив дунё сифатида романга олиб кириши адабий жараён дейилади. Шакл тўқимани конкрет нарсага айлантиради, агар бадиий ижодни тўғри тушунган бўлсам (бунга ишончим йўқ), бу ерда ёзувчининг эрки ўз кўлида, демак у асари

учун тўла жавобгар. Эҳтимол, сиз юқоридагилардан хулоса қилиб, ёзувчи ўзи танлаган мавзуга бадиий тўқималарини қўшганлиги учун жавобгар эмас демоқчидирсиз, лекин у тўқимани ўзгартириб, адабиётга олиб киргани учун жавобгар, яъни у муваффақиятга эришадими ёки муваффақиятсизликка учрайдими, моҳиятан эса истеъдоди борми ёки йўқ эканлиги маълум бўлади. Ҳа, тўғри, мен айнан шундай деб ўйлайман.

XVIII асрнинг сермаҳсул ижодкорларидан бири – француз ёзувчиси Ретиф де ла Бретонни мен истеъдоди учун эмас, балки реал оламга қарши исённинг аниқ-тиниқ намунасини кўрсата олганлиги учун бу ерда келтирмоқчиман. У ўз китобларида реал воқеликни ўзининг исёнкор қалбида акс этган бошқа бир воқелик билан алмаштириб унга қарши норозилик билдиради.

Ретиф де ла Бретонн ёзган асарлари ичида энг машҳури “Жаноб Никола” номли автобиографик романидир. Унда XVIII асрда Франциядаги қишлоқ ва шаҳар ҳаётини шу даражада пухта ўрганиб ифодалаганки, ҳар қандай синчков жамиятшунос, инсон табиати, кундалик турмуши, касб-кори, байрамлари, хурофоту бидъатларини ўрганувчи мутахассис-элшунослар ҳам унинг олдида ип эшолмасди. Тарихчими, антропологми, этнографми, жамиятшуносни – уларнинг барчаси учун тиниб-тинчимас Ретифнинг романи бебаҳо манбаа бўлиб хизмат қиларди. Романда акс этирилган ижтимоий ва тарихий воқелик, гарчи мукамал ифодаланган бўлса-да, шу даражада ўзгариб кетардики, уларни юксак тасаввур маҳсули дейишдан бошқа илож йўқ эди. У яратган реал оламга жуда ўхшаш бўлган кенг ва бой дунёда эркаклар аёлларни ташқи гўзаллиги, қадди-қомати, нафосати, назокати, соф қалби учун эмас, балки хушбичим оёқлари ва оёқ кийимларига ишқибоз бўлиб севиб қолишарди. Ретиф реал ҳаётда фетишист бўлгани учун реал замондошлари воқелиқдан қайтган “диссидент” деб атардилар. Ижодига кучли қувват берган бундай “диссидентлик” тасаввуридаги ҳаётни ўз шахсига монанд равишда бичиб-тўқилганида кўринади. Янгидан яратилган Ретиф оламида аёл гўзаллигининг бош хусусияти, эркаклар орзу қилган лаззат объекти – аёлнинг нозик оёқлари ва уларнинг безаги сифатида пайпоқлари ва бошмоқларидир.

Аслида Ретиф фетишизмга ўхшаш бирор нарса ҳар бир ёзувчида бор. Ана ўша нарса реал ҳаётимиздан ўзгача оламларни орзу қилишга ундайди. Тўғри сўзли бўлиш нима дегани? Бадиий тўқима таърифга кўра алдов эканлиги ҳақида ҳеч ким баҳслашмас керак. У реал бўлмаган воқелик ёки воқеликка тақлид, ҳар қандай роман ўзини ҳақиқат деб кўрсатмоқчи бўлган ёлғондан иборат. Унинг ишончли чиқиши эса ёзувчининг маҳоратига боғлиқ. Роман жанрига оид бўлган ҳар қандай аниқлик ёлғон, сохта ва сароб бўлар экан, у ҳолда бу ҳақда сўз юритишга ҳақимиз бормикан? Ҳа, ҳақимиз бор, лекин масалани бошқачароқ кўйишимиз керак. Ҳаёт амрига бўйсуниб, у юклаган мавзудан четга чиқмасдан, ўз шахсий тажрибасига суянган ҳолда онгини чет мавзулардан тозалаб ёзган ижодкорнигина ҳақиқатгўй деб аташ мумкин. Бошқача айтганда романнависнинг ҳақгўйлиги ўз ичидаги шайтонни енгиб, кучи етганча эзгуликка хизмат қилишдан иборат бўлиши керак.

Агар ёзувчи ўзини ич-ичидан ҳаяжонга солган мавзуда эмас, балки муваффақият қозониш мақсадида бошқа бир мавзу ёки сюжетни танласа, бундай ёзувчини ҳақгўй деб бўлмайди. (Тўғри бундай ёзувчилар асарлари ҳам баъзида бозори чаққон китоблар орасидан жой олиши мумкин).

Ёзувчи ўз ички оламидаги даъват қилувчи кучдан қочиб мавзу танласа: буниси зерикарли, буниси қизиқ деса, қаттиқ янглишади. Адабиётда бирорта ҳам мавзу ўз ҳолича яхши ҳам, ёмон ҳам эмас. Бу нарса ёзувчи истеъдодига, қандай шаклда қоғозга туширишига, услуб ва сўздан фойдаланишига боғлиқ. Шаклга кирган мавзу энди бутунлай бошқача тус олади: воқеа-ҳодисаларни ифодалашда ажойиб кўринишга эга бўлиши ёки аксинча, сийқаси чиққан, чуқур ёки юзаки, мураккаб ёки оддий тус олиши мумкин. Шакл воқеа-ҳодисалар, персонажларга қувват беради, аҳамиятини оширади, ҳаққонийлик касб этади, ва аксинча, қаҳрамонни кулгили ва жонсиз кўғирчоққа айлан-тириши ҳам мумкин. Адабиётнинг унча кўп бўлмаган қоидаларидан бири ана шу ва менимча, бундан истисно бўлиши мумкин эмас: мавзу ўз ҳолича бирор нарсани белгиламайди. Унинг яхши ёки ёмон бўлиши, қизиқарли ёки зерикарли бўлиши ёзувчининг

мавзу устида қандай ишлаши, сўз ёрдамида реаликка айлантириши, сўзлардан қай тарзда фойдаланишига боғлиқ.

Шу билан гапимизни тўхтатсак ҳам бўлади, деб ўйлайман.

Сизни қучиб қоламан.

ИШОНЧ ҚУДРАТИ

Қимматли дўстим

Сиз мутлақо ҳақсиз! Олдинги хатларимда бадиий истеъдод ҳақида ёзувчи мавзуларни қайси манбаалардан олиши ҳақидаги ноаниқ мулоҳазаларим ва уларни зоологик аллегориялар – гижжа ва катоблепасга ўхшатганим мавҳум ва жуда ноқулай бўлиб, хулосаларимни на текшириб, на исботлаб, на инкор қилиб бўлади. Адабиётга хос бўлган хусусиятлар билан боғлиқ, унчалик субъектив бўлмаган нарсаларга ўтиш вақти келди.

Шакл ҳақида гаплашамиз. У қанчалик фикрлашимизга зид бўлиб туюлмасин, романдаги энг конкрет нарса шаклдир. Айнан шакл унга сезилувчи моҳият – жон ато қилади. Сиз ёки менга ўхшаш ёзувчиликни касб қилиб, ёзганларига жон ато этувчиларни қизиқтирувчи фикрлар денгизига фарқ бўлишдан олдин бир нарсани қайта таъкидламоқчиман; Сизга бу нарса яхши маълум, лекин кўпчилик китобхонлар учун унчалик эмас: мазмун билан шаклни ажратиш сунъийлиқдир. Бу нарса тадқиқот ўтказишда осон тушунтириш учун керак. Лекин реаликда эмас, ахир сўзлаб бериш билан қай тарзда сўзлашни ажратиб бўлмайди-ку. Айнан ана шу сўзлаб бериш усули муҳим: роман ҳаққоний чиқадими ёки уйдирмага ўхшайдими, мунгли чиқадими ёки қувноқми... шунга боғлиқ. “Моби Дик”ни оқ китни тутиш мақсадида дунёдаги барча денгизларда уни таъқиб қилиб юрган денгиз бўриси ҳақидаги қисса дейиш мумкин. “Дон Кихот”ни эса рицарь романлари қаҳрамонлари жасоратини такрорлаш мақсадида Ла-Манш узра кезиб юрган телбаномо идальгонинг бошидан кечирганлари ҳақидаги асар дейиш ҳам мумкин. Табиийки, уйдирмага ҳаёт бағишлаган механизмни тадқиқ қилиш учун мавзунини шаклдан ажратиш мумкин. Очикроғи, муваффақиятсиз чиққан романларда бунинг иложи бор. Яхши романда эса мавзу билан уни сўзлаб бериш усулини ажратиб бўлмайди, чунки, у ягона – ажралмас.

“Эврилиш” (“Преобразование”) китобини ўқиганингизга қадар кимдир Сизга бу китобда жирканч ҳашаротга айланиб қолган оддий хизматчи ҳақида сўз боради, дейишса, аминманки, сиз бир эснаб олиб, бунақа бемаъни нарсани икки дунёда ҳам ўқимайман, деган бўлардингиз. Агар Сиз бу китобни ўқиётган бўлсангиз, унда Кафканинг юксак маҳорат билан ёзилган Грегор Замзанинг кўрқинчли саргузаштларига кўр-кўрона “ишонган” бўлардингиз: яъни унга ўхшаб мусибат чекардингиз ва Сизни ҳам унинг келажагини барбод қилган умидсизлик, қайғу-ҳасрат чулғаб олган бўларди. Сиз Грегор Замза ҳаётидаги воқеаларга шу сабабли ишондингизми, Кафка бу ерда ўзига хос алоҳида услуб, алоҳида сўзларни топиб ишлатган, керак жойда сукут сақлаш, эътироф этиш, деталь топиш, ҳодисаларнинг кетма-кетлигини баён қилиш, сўзлар тизимини тузишда шу даражада усталик қилганки, натижада бўлиб ўтган воқеаларнинг ҳаққоний эканлиги шубҳа қолдирмайди ва ўқувчининг ишончини қозонади.

Роман ишончли чиқиши учун воқеа-ҳодисаларни тасвирлаганда кўпроқ реал воқеликдан олинган фактлардан фойдаланиш керак. Улар яширин тарзда тасвирланаётган воқеа ва қаҳрамон образи моҳиятини очишга хизмат қилади, китобхон ўқиётган матни ўзи яшаётган реал оламдан мустақил равишда эканлигини пайқайди. Тасвирланаётган воқеалар қанчалик мустақил бўлиб туюлса, роман шунчалик даражада ишончли чиқади. Агар роман воқеалари реал воқеликдан етарли даражада мустақил ҳолда “яшаш” учун зарур воситаларга эга деган тасаввур қолдирса, демек, бу нарса юқори даражада ишончга эришган. Бу дегани роман ўз ўқувчиларини тўла ишонтириб, ўзига бўйсундирган. Қолаверса яхши роман нафақат воқеа-ҳодисаларни ҳикоя қилади, балки ўқувчини ана шулар ичига олиб киради. Қаҳрамонлар билан бирга қатнашишга мажбур қилади.

Сиз Бертольд Брехтнинг машҳур кескинлаштириш назарияси билан таниш бўлсангиз керак. Унинг фикрича, ўзи ёзган эпик ва дидактик пьесаларда кўзланган мақсадга эришиш учун улар саҳналаштирилганда техникадан фойдаланиш зарур. Бу актёрларнинг хатти-ҳаракати, сўзлаш усуллари ҳамда декорацияларига тааллуқли. Аммо у томошабин иллюзиясини чиппака чиқаради. Саҳнада ҳамма нарса шартли-лиги кўриниб туради, лекин шунга қарамасдан асар томошабинда ўзига тегишли хулоса чиқариб олишга, ҳаётини ўзгартиришга қаратилган ҳаракатга ундайди. Брехтга бўлган муносабатингизни билмайман. Мен уни буюк ёзувчи деб ҳисоблайман.

Роман мақсади – уйдирма билан ҳақиқий воқелик орасидаги масофани қисқартириш, ҳаттоки бу чегарани йўқотиш, ёлғон билан тўқимани ўқувчига чиндан ҳам энг рост ва мангу ҳақиқат дея ишонтириб, унда воқеликни тўғри ифодалаш. Буюк адиблар моҳиятан буюк алдовчилардир: улар бизни ўраб турган олам ўзлари тасаввурларида яратган олам кабидир, деб бизни ишонтирмакчи бўладилар, гўё бадиий тўқима – бу асосигача вайрон қилиниб, кейин қайта яратилган олам бўлиб, айнан шу нарса ёзувчи истеъдодини юксакликка олиб чиқади. Фақат ёмон романлардагина кескинлаштиришдан фойдаланилади. Брехт эса кескинлаштириш ёрдамида томошабинларга асарига сингдирилган сиёсий фалсафани уқдирмоқчи бўлди. Ишончлиги бўлмаган ёмон романда тўқима барибир тўқима бўлиб қолаверади. Бу эса томошабинларга ўзининг кўпол хатти-ҳаракатларини билинтириб кулгига қолган ношуд кўғирчоқбоз ҳолатига ўхшайди. Табиийки, бадиий тўқиманинг мустақиллиги реал факт эмас, бу ҳам тўқима. Бошқача айтганда бадиий тўқима мажозан мустақил. Шунинг учун мен уни доим “мустақиллик иллюзияси”, реал оламдан ажралган иллюзия деб ҳисоблайман. Ҳар қандай роман ҳам бизни ўраб турган олам билан чамбарчас боғлиқ. Ҳар бир романнинг ўз муаллифи борлиги, у объектив борлиқнинг бир қисми эканлигини билдиради. Агар романдаги тўқималар китобхон яшаб турган олам билан алоқаси бўлмаса, у ҳолда тасвирланаётган воқеа ва персонажлар ундан узоқ ва бегона, инсон тажрибалари билан тенглаштириб бўлмайдиган ҳолда сунъий бўлиб қолаверади. Улар ҳеч қачон ҳеч кимни ишонтира олмаган, қизиқтирмаган бўларди, унда тасвирланган воқеа-ҳодисалар ўқувчини завқлантирмас, қаҳрамонлар билан бирга унинг кечинмаларини гўё ўз кечинмаларидек қабул қила олмасди.

Бу ерда адабиётнинг ажойиб хусусияти намоён бўлади, яъни унинг икки тарафламалиги; адабиёт мустақилликка интилади, айна пайтда реал оламга кулларча бўйсунушга ва бунга кўникишига мажбур. Худди оҳангни мусиқа асбобидан ажратиб бўлмаганидек, бунинг ҳам иложи йўқ.

Шакл таъсирчан бўлса ажойиботлар яратади. Шаклни эса икки муҳим элемент ташкил этади. Мен услуб билан композицияни назарда тутаяпман. Биринчиси, сўз ёки унинг ёрдамида воқеани тасвирлаш. Иккинчиси, материални уюштириш, агар яна соддалаштирадиган бўлсак, роман конструкциясининг таянчлари бўлмиш – ҳикоя қилувчи, макон ва замон.

Хатни чўзиб юбормаслик учун услуб ва тил ҳақидаги фикрларимни кейинги галга қолдираман. Тил ёрдамида воқеалар ҳикоя қилинади. Ишонтириш нуқтаи назаридан эса услуб муҳим ўрин тутади. Романнинг борини бор, йўғини йўққа чиқарадиган ҳам ана шу услубдир.

Сизни кучиб қоламан.

УСЛУБ

Қимматли дўстим!

Услуб роман шаклини ташкил қилувчи бош омил бўлса-да, у ягона эмас.

Роман сўз ёрдамида тўқилади, шунинг учун ёзувчи уни қай тарзда танлаши ва жойлаштириши бу кўп нарсани ҳал қилади, шу жумладан, унинг ишончли чиқишини ҳам. Роман тилини унинг мазмуни ва мавзусидан ажратиб бўлмайди. Роман муваффақиятли чиққанми, ёзувчи ўз олдига қўйган вазифани удалай олганми, асар ўз ҳолича, реал воқелиқдан ташқарида яшай оладими, китобхон унда ўзига хос воқеликни кўра оладими... каби масалаларни айнан асар тили аниқлаб беради.

Услубнинг характеристикаси ва хусусиятларини санаб чиқишдан олдин ростлик (тўғрилиқ) тушунчасидан воз кечишга тўғри келади. Услуб тўғрими ёки нотўғри эканлигининг ҳеч қандай аҳамияти йўқ, энг муҳими у ҳаракатдами, йўқми, ўзига юклатилган вазифани бажаряптими, йўқми, ҳикоя қилинаётган воқеаларга жон кирита олганми, йўқми?.. Масалага шу томондан ёндашиш керак. Ўз даврининг грамматик ва стилистик қоидаларига риоя қилган ҳолда ёзган ва ёзаётган муаллифларни кўплаб мисол келтириш мумкин. Масалан, Сервантес, Стендаль, Диккенс, Гарсиа Маркес ва бошқалар... Лекин машҳурликда улардан кам бўлмаган ижодкорлар борки, улар грамматик қоидаларни бузиб, уларни остин-устин қилиб ташлайдилар, мавжуд нормалардан ташқарига чиқиб ўз услубларини қўллайдилар, шунга қарамасдан улардан ажойиб романнавислар чиққан, масалан Бальзак, Жойс, Пио Бароха, Селин, Кортасар ва Лесама Лималар. Асорин аъло даражадаги прозаиклардан, лекин романнавис сифатида зерикарли. У ўзининг Мадрид ҳақидаги эссесига айтади: “Адабиётчи прозада ёзади, анъанавий тарзда тўғри ёзади, лекин унга озгина бўлса-да юмор, киноя, зарда, пичинг киритмас экан арзимас бўлиб қолаверади...” Тўғри гап: стилистик тўғрилиқ ўз ҳолича бадиий муваффақиятга эришиш учун кафолат бўла олмайди.

Романдаги воқеа-ҳодисалар бир-бирига алоқадор бўлмаслиги мумкин, аммо уни тирилтирувчи, унга жон бағишловчи тил эса бир-бирига боғланган бўлиши зарур, токи тасаввурдаги нарсалар табиий ва ҳаётий бўлиши керак. Жойснинг “Улисс”идаги яқунловчи Молли Блумнинг монологи бунга яхши мисол бўла олади. Ундаги аралаш-қуралаш бўлиб кетган хотиралар, таассуротлар, фикр-мулоҳазалар, ҳиссиётлар юзак қараганда чалкашиб тартибсиз бўлиб кетган бўлишига қарамасдан, ички тузилишида жуда нозик алоқалар яшириниб ётади. Буни онг оқимининг аниқ тафсилоти деб аташ мумкинми? Йўқ. Бу ишончлиликка кучли таъсир кўрсатувчи бадиий кашфиёт.

Умрининг охирларида Хулио Кортасар “ёзувларим тобора ёмонлашиб бораёпти” деб мақтанишни яхши кўрарди. У нимани назарда тутган? Гап шундаки, унинг асарлари нутқи бора-бора мавжуд тил қоидаларига бўйсунмайдиган ҳолатга келган. Бу эса услуб асар персонажлари, воқеа-ҳодисаларни максимал даражада ҳаққоний чиқишига хизмат қилганини кўрсатади. Ва бу нарса Кортасарнинг ёмон ёзишга эмас, яхши ёзишга олиб келган. Оғзаки нутқни, ундаги ибораларни, шунингдек, тақлидий сўзларни эркин тарзда топиб қўллаган. Қолаверса, у янги сўз ва ибораларни кашф қилган, буни истеъдод билан бажарган.

Воқеанинг ишончли чиқиши фақат услубнинг яхлитлигигагина эмас, балки ҳикоя қилиш техникасига ҳам боғлиқ. Роман қисмларининг бир-бирига мос тушиши бу жанрни оқлайдими ёки йўқми?

Услуб ёмон бўлса-да, унинг яхлитлиги таъсирчанликни таъминлайди. Бунга энг яхши мисол Луи Фердинанд Селин асарлари. Сизни билмадим, лекин унинг узук-луқ жумлалари, уч нуқталарию жаргонга тўла қуюндек ёпирилиб келгучи оҳ-воҳли саҳифалари менинг асабимга тегади. Шунга қарамасдан унинг “Тун четига саёҳат” ва “Қарзга берилган ўлим” асарлари ғоятда ишонарли чиққан. Жумлалар қанчалик даражада хунук, ғайри одатий, ҳеч қандай этик ва эстетик меъёрларга тўғри келмаса-да, ўқувчини сеҳрлаб қўяди.

Шунга ўхшаш ҳолатни Алехо Карпентерда кўрганман. Сўзсиз, у испан тилида ёзувчи буюк романнавислардан бири. Бироқ унинг муайян меъёрларга, қуруқ назарияга берилиб кетиши, китобий дабдабозлиги, XVII аср ёзувчиларини илҳомлантирган қадимий усуллари менга умуман ёқмайди. Шунга қарамасдан унинг прозаси, айниқса “Замин салтанати”даги Ти Ноэль ва Анри Кристоф ҳақидаги қиссаси проза дурдонаси ҳисобланади. Мен уни ўқиб чиқдим, кейин қайтадан яна уч марта ўқидим, улар мени ўзига тортди, мафтун этди, шунинг учун юқорида келтирилган даъво ва эътирозларим ўз-ўзидан йўққа чиқди. Ҳали айтганимдай, XVII аср расмиятчилик ва дабдабозлик услубидан фойдаланган ёзувчи қандай қилиб бундай натижага эришиши мумкин? Гап шундаки, муаллиф услубнинг яхлитлигига қатъий риоя қилган, меъёрдан ташқарига чиқмаган, натижада китобхон унинг таъсирига тушиб қолади, тасвирланаётган воқеа-ҳодисаларнинг чин эканлигига тўла ишонади. Сўз ва ибораларни шу маромда ифода-лашгина муаллиф ютуғини таъминлаган.

Яна шуни қўшимча қилишим мумкин: агар “услуг яхлитлиги”ни тушунтириш нисбатан осонроқ бўлса, у ҳолда унинг муқаррарлиги, бошқа илож йўқлигини уқтириш қийинроқ, бусиз эса роман тилининг ишончилигига эришиш мумкин эмас. Мулоҳазаларим тушунарлироқ бўлиши учун, балки, услуб натижаси муваффақиятсизликка олиб келган мисоллардан бошлаганим ўринли бўлар, чунки ёмон услуб ўқувчини қизиқтира олмайди, асарда тасвирланаётган воқеа-ҳодисалар сунъий, қаҳрамонлар кечинмалари ўқувчига бутунлай бегона бўлиб қолаверади. Сўз ифодалари ва улар воситасида сўзлаб берилаётган ҳикоя ўртасидаги жарликни муаллиф бартараф қила олмас экан асар муваффақиятсизликка маҳкум. Асар тили билан ундаги воқеаларнинг бир-бирига тўғри келмаслиги ишончилиқни ҳам йўққа чиқаради. Китобхон ўқиётганларига ишонмайди, чунки қовушмаган услуб асар тили билан унда сўзланаётган воқеалар ўртасида чоҳ борлигини, бадиий тўқима эса сунъий эканлигини кўрсатиб туради.

Бундай услуб асарни барбод қилади, биз буни ўқиётганимиздаёқ ҳис қиламиз, агар муаллиф бу воқеаларни бошқачароқ сўзлар билан, бошқа бир усулда сўзлаб берганда яхшироқ чиққан бўларди, деган фикрга келамиз. Борхес ҳикоялари, Фолкнер романлари ёки Исак Динесен асарларини ўқиганимизда биз бундай фикрга бормаймиз. Улар қўллаган услублар турлича бўлса-да, биз уларга ишонамиз. Чунки улардаги персонажлар, воқеалар ва сўзлар яхлит бирликни ташкил қилиб, уларни ажратиш ҳаёлимизга ҳам келмайди. Бадиий асарнинг хусусияти деганда ана шу “моҳият” билан “шакл” бирлиги муқаррарлигини назарда тутаяпман.

Испан тилида ижод қилувчи ёзувчилар орасида энг оригинали, балки XX асрнинг энг буюги Борхесдир. Унинг бошқа ёзувчиларга таъсири жуда кучли. Борхес услубини бошқа бирортаси билан чалкаштириш мумкин эмас. Унинг услуби ғоятда серқирра ва ажойиб тарзда таъсирчанки, шу тўғрисида асарларидан ҳаёт нафаси уфуриб туради. Борхес ички оламидаги ғоя ва фантазиялар ўзининг нафис интеллектуал қобилияти, абстракт фикрлари, бадиият нуқтаи назардан, алоҳида ажралиб туради ва бадиий тўқима учун бой манбаа бўлиб хизмат қилади. Унинг услуби мавзу билан чатишиб кетган, буни китобхон дастлабки сатрлардан оқ ҳис қилади. Эсселари ҳикояларидан қолишмайди. Уларда ортиқча сўз йўқ. Гўё маржондек тизилган, бошқача тартиб мумкин эмасдек. Уларда ақл-идрок ҳис-туйғулардан юқори туради. Ақл-заковатини ишга солиб ўз маҳоратидан усталик билан фойдаланадики, ҳиссиётларини, такаллуфни бир четга суриб, гўё уларни инсон ҳаёти учун иккинчи даражали қилиб қўяди. Борхес услубининг уйғунлиги ва нафислиги кўп жиҳатдан ажойиб тарзда дадиллик билан қўлланган киноя ва ўхшатишларга боғлиқки, улар нафақат фикрларга сайқал беради ёки қаҳрамоннинг жисмоний ва руҳий белгиларини очиб беради, балки, ўз ҳолича муаллифга керак бўлган муҳитни яратади. Шубҳасиз, бу услуб Борхесга хос ва унга тақлид қилиб бўлмайди. Агар мухлислари ва издошлари унинг бадиий усулини қўлламоқчи бўлсалар сохта ва кулгили ҳолат юзага келади. Хорхе Луис Борхес – буюк сўз санъаткори, унинг тақлидчиларида эса табиийлик йўқ, аксинча сохталик, зўрма-зўракилик, носамимийлик кўриниб туради (Самимият ва носамимият адабиётда этик эмас, эстетик тушунчага эга).

Шу муносабат билан испан тилида ёзувчи яна бир сўз санъаткорини – Габриэль Гарсиа Маркес номини тилга олиш ўринли бўларди. Борхес услубидан фарқли ўлароқ унинг услубида интеллектуализм йўқ, лекин ҳиссиётлар ва туйғулар ўйноқчилиги кўп, софлик ва тўғрилиқ уни классиклар қаторига қўшган. У дабдаба-бозликни ёқтирмайди, ўтмишга ҳам ўралашиб қолмаган. Халқнинг жонли тилидан бажонидил фойдаланади, яъни иборалар ва чет тилларни қўллаганда ўқувчи қийналмайди, мураккаб ва топишмоқли сўзларни қўлламайди. Асар енгил ўқилади, илиқлик, оҳангдошлиқ сезилиб туради, руҳий кайфият жилолари, истак ва хоҳишлар табиий тасвирланган, мажбурлаб тикиштирилган жумлалар йўқ, ёзувчини фантазияси зўрма-зўраки эмас, осонгина воқеа-ҳодисаларга айланади. “Ёлғизликнинг юз йили” ёки “Улат пайтидаги севги” асарларини ўқиганимизда у айнан шундай сўзлар билан шу усулда тасвирланиши керак деган фикр бизни тарк этмайди, чунки улар ҳаққоний чиққан, тасвирлар ҳайратга солади. Бошқача бўлганда улар бизни

ҳаяжонга солмас, мафтун этмасди. Ахир ҳар қандай воқеа-ҳодиса ўз ҳолича сўзлар йиғиндисидан иборат, холос.

Ҳа, амалда шундай. Кимки Маркесга тақлид қилар экан, кулгига қолади. Борхесдан кейин Маркесга тақлид қилувчилар ҳам кўп. Гарчи улар муваффақиятга эришиб кўп сонли мухлислар эътиборини қозонган бўлса-да, уларда сохталик мавжуд. Адабиёт сохталаштирилган ҳақиқат, лекин буюк адабиёт уни яшира олади, аммо ўртамиёнаси ўзини фош этиб қўяди.

Мен сизга услуб ҳақида билганларимни айтдим, аммо сиз амалий ёрдам сўрамоқчисиз. У ҳолда сизга айтадиганларим шуки, яхши прозаик бўлиш учун ўз услубингизни топинг. Имкон борича кўпроқ ўқинг. Чунки яхши китоб ўқимасдан туриб тилингизни бойитиш мумкин эмас. Адабиётни севишга ўргатган ёзувчиларга тақлид қила кўрманг. Уларнинг принциплари, инжиқликлари-ю ғалати камчиликларига тақлид қилишингиз мумкин, агар сиз шунга мойил бўлсангиз, лекин услубда ҳаргиз уларга эргашманг, акс ҳолда асарингиз ишончли чиқиши даргумон.

Ўз услубини излаш ва топиш мумин эмас, деган гап нотўғри. Фолкнернинг биринчи ва сўнги романини ўқинг. Ўртамиёна ёзилган “Москитлар”дан то “Сарторис”нинг биринчи вариантгача бўлган даврда у ўз услубини ва ўзига хос тилни топди. Флобер ҳам ўзининг сердиққат, шиддатли, романтик-лирик усулида ёзган “Авлиё Антоний васвасаси”нинг биринчи вариантдан то “Бовари хоним”гача бўлган даврда ўз услубини қидирди ва топди. Кейинги асарда услуб шиддати бир оз жиловланади, ортиқча ҳиссиёт ва лирик кайфиятдан “ҳаққоний иллюзия манфаатини кўзлаб” бутунлай қутулди. Бунинг учун у беш йил машаққат чекиб меҳнат қилди ва ўзининг дурдона асарини яратди. Балки унинг “*not juste*” номли услуб назарияси сизга маълумдир. Аниқ сўз деб у фикрнинг тўла маъносини англатадиган ягона сўзни назарда тутган. Ёзувчининг вазифаси ана шу сўзни топиш. Биласизми, Флобер бу сўзни қандай қилиб аниқлар экан? У ёзганларини овоз чиқариб ўқиркан, агар сўз оҳангдор чиқса, демак аниқ сўз топилди. Шакл билан моҳиятни идеал бирлашуви бу сўз ва фикрнинг мусиқий оҳангдошлигида. Ҳар бир жумлани у шу усулда текшириб кўрган.

Рубен Дарионинг куйидаги сатрлари ёдингиздами? “Шаклини топа олмаган услубим”. Бу жумла анчагача мени таажжубга солиб юрди: ахир услуб ва шакл бир нарса-нинг ўзи эмасми? Қандай қилиб ўзингда бор бўлган шаклни қидириш мумкин? Энди мен амин бўлдим, бўлиши мумкин экан, чунки ёзган хатларимнинг бирида бадиий шакл элементларидан бири бу услубдир, деганман. Ундан аҳамияти кам бўлмаган иккинчи бир нарса бу техника – яъни сўзлар, ибораларнинг қўллаш усули, чунки яхши воқеани сўзлаб бериш яхши сўзлар воситасида амалга оширилади. Яхши сўзлар эса етишмай қолади. Хатим жуда чўзилиб кетди, шекилли, яхшиси бу ҳақда кейинроқ гаплашамиз.

Сизни кучиб қолувчи.

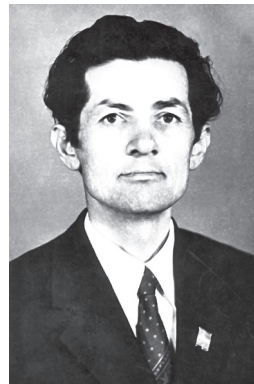
*Рус тилидан Абдунаби АБДУҚОДИР
таржимаси*

Болалар дунёси

Оллоберган ПЎЛАТ

Гул шохида капалак

Жажжи булоқ

*Жажжигина бир булоқ
Яинасин деб она ер,
Ўзи бўлса-да, ирмоқ,
Шивирлаб, у шундай дер:*

*– Юрт шиқи билан бедор,
Оқиб ором топаман.
Ерлар бўлсин деб гулзор
Мен боғларга чопаман.*

*Қай гўшадан оқсам ҳам,
Албат, обод этаман.
Чўлларга гул таққан дам,
Муродимга этаман.*

Сезгир қуён

*Ўрмон ичра ўйнайди
Бир қуёнча дикирлаб.
Тулки борди ёнига,
Ушламоқни фикрлаб.*

*Алдашдан ва аврашдан
Чиқмагач ҳеч натижа,
Ўлжа устига ўзни
Отмоқни қилди режа.*

*Сезгир қуён фурсатни
Бой бермай қолди қочиб,
Шум ва айёр тулкининг
Кўзига тупроқ сочиб.*

Қараб қолди

*Гул шохида капалак
Турганин кўриб бехос,
Секин бориб Аҳрорбек
Тутмоқчи бўлди рўйрост.*

*Лек, кўп турмай митти эсон
Бошиқа гулга йўл олди.
Қайга қўнар экан, деб,
Аҳрорбек қараб қолди.*

Китоб

*Ҳамиша тоза сақлаб,
Меҳр билан варақлаб,
Ўқигандим ардоқлаб,
Илм бердинг беҳисоб,
Азиз, қадрдон китоб.*

*Жилоланар гул юзинг,
Маъноли ҳар бир сўзинг,
Мисоли устоз ўзинг,*

*Илм бердинг беҳисоб,
Азиз, меҳрибон китоб.*

*Доим кўнглим қилиб жам,
Вақт йўқотмай сира ҳам,
Ўқиганда, дам-бадам,
Илм бердинг беҳисоб,
Азиз, жонажон китоб.*

Тойчоқ

*Ҳали сен кичик тойчоқ,
Қашқасан – пешонанг оқ,
Билмайдиган ҳеч чарчоқ
От бўлурсан, яхши от.*

*Ўсиб ва улгайиб шод,
Боғларсан учқур қанот,
Орзуинг ушалиб бот,
От бўлурсан, яхши от.*

*Мисли ўхшаб Ғирқўкка,
Тог-тошдан сакраб тикка,
Барҳам бериб шўхликка
От бўлурсан, яхши от.*

Ҳотам УМУРОВ,
филология фанлари доктори,
профессор

“АДАБИЁТ – ҲАЁТ ДАРСЛИГИ...”

“Бир қозон ошнинг таъмини билиш учун ҳаммасини еб кўриш шарт эмас, бир қошиқ ўзи кифоя”, деганларидек, адабиётшунос **Ҳакимжон Каримовнинг “Адабиёт назариясининг илмий асослари”** (Ҳакимжон Каримов. Адабиёт назариясининг илмий асослари. Тошкент. “Yangi nashr” нашриёти, 2010 йил. (Мақоладаги таъкидлар бизники – Ҳ.У.)) ўқув қўлланмасининг барча қисмларига эмас, балки биргина **“Манзурлик (оммавийлик)”** бобига тўхташни лозим кўрдик.

Боб сарлавҳасидан ҳам кўринаяптики, “манзурлик” ва “оммавийлик” синоним сўзлардек тушунилаяпти. Ҳолбуки, “Ўзбек тилининг изоҳли луғати”да таъкидланганидек, “манзурлик” деганда, “кишиларга маъқул бўладиган, ёқиб тушадиган” маънолар англашилади. “Оммавийлик” эса “оммага, кўпчиликка хос, халқ орасида кенг ёйилмоқ” тушунчасини беради. Демак, “манзурлик” ва “оммавийлик”ни фарқлаш маъқулроққа ўхшайди. **Бирида, адабиёт мазмунининг таъсирдорлик хислати гавдаланса, иккинчисида, адабиёт вазифаси (шакли)нинг инсоншуносликдан кейинги иккинчи томони англашилади.**

Иззат Султоннинг “Адабиёт назарияси” (Иззат Султон. Адабиёт назарияси. Тошкент. “Ўқитувчи” нашриёти, 1980 йил) дарслигидан ҳам маълумки, рус танқидчиси В.Г.Белинский “Адабиёт сўзининг умумий маъноси” асарида адабиётнинг ҳамма томонидан тан олинган оммавийлик хусусиятини алоҳида қайд этган.

“В.Г.Белинский таърифича, “адабиёт доимо оммавийликка суянади, ўз тасдиғини жамият фикридан олади”, у “фақат билимдонларнинг... ёки мумтоз ҳаваскорларнинг... кичик доираси эътиборидан эмас, балки бутун халқдан, энг камида – халқнинг маърифатли синфларининг эътиборидан мадад олади. Адабиёт бутун жамиятнинг мулкидир”. (9-бет.) Бу мақолада В.Г.Белинский “оммавийлик” терминини омма онгини инъикос эта билувчилик маъносида ишлатади. Иззат Султон бу маъно “кенг ўқувчилар аудиториясига мўлжалланганликни ҳам ўз ичига қамраб олишини таъкид эта”ди. (124-бет.)

Ҳакимжон Каримов Иззат Султоннинг оммавийликка оид мулоҳазаларини сиқик тарзда қайта баён қилар экан, унинг асосли фикрларини рад этолмайди. Лекин, томдан тараша тушгандай, “оммавийликка берилган таъриф сакта” (аслида, “сакта” сўзи шеърда вазн жиҳатидан тўмтоқлик, етишсизликни билдиради) деган хулосага келади. Ва, шу ишончнинг таъсирида Иззат Султонни ноўрин айблаш бошлайди: **“Домла Навоий фикрига берилиб кетганиданми, ёки даврнинг қарашлари таъсириданми (албатта, шундай бўлса керак) бир оз хушёрликни унутиб, қуйидаги мантиққа**

зид фикрни ҳам ёзиб юборади: “Навоий худди Пушкин каби ўз асарларининг келажак авлодлар томонидан қадрланишини ўз “Хамса”сида орзу қилади. Бу факт ҳам оммавийликка интилиш – классик адабиёт вакилларини фақат ўз замондошлари учунгина эмас, келажак авлодлар учун асар ёзиш вазифасига кўтарилганлигини кўрсатади”.

“Демак, Иззат Султоновнинг фикрича, ўз она тилида, кенг оммани кўзлаб ёзса, оммавий бўлади. Оммавийликнинг асосий хусусияти шундан иборат... Лекин бу фикрларга қўшилиб бўлмайди”. (58-бет).

Иззат Султоннинг юқоридаги фикрида на Навоийнинг, на даврнинг қарашлари таъсири бор. Ҳушёрликни йўқотиш ҳам, мантиққа зидлик ҳам йўқ. Балки, санъаткорнинг оммавийликка интилишининг исботини кўрсатувчи факт мавжуд. У замондошларгагина эмас, келажак авлодларга ҳам (уларнинг ёши, жинси, касби, ижтимоий мавқеига қарамасдан) тегишли эканини, уларда ҳам қизиқиш уйғотишини, фойда етказишини, адабий мерос бўлиб қолишини таъкидловчи мантиқий далилдир.

Адабиётнинг оммавийлик хусусияти чексиз, уни бир таърифга сиғдириб бўлмайди. Шу боис ҳам устоз Иззат Султон унга таъриф беришни лозим кўрмаган.

Негадир, Ҳақимжон Каримов Иззат Султон мулоҳазаларини **ўзига мослаб** изоҳлайди: “ўз она тилида, кенг оммани кўзлаб ёзса, оммавий бўлади. Оммавийликнинг асосий хусусияти шундан иборат” эмиш.

Ҳолбуки, Иззат Султон: “Адабиётнинг оммавийлик характери, яъни, адабий асарларни кенг аудиторияга мўлжаллаб ёзиш эҳтиёжи халқлар тарихида ажойиб бир ҳодисани – халқ тилида бадиий адабиёт учун кураш ҳаракатини келтириб чиқариш”ини (122-бет) таъкидлайди. Ва, шу ўринда, бу фикрнинг исботини келтиради: “Данте италянларнинг лотин тилида (итальян халқи учун бегона, кам тушунарли бўлган тилда) бадиий асарлар яратишига қарши чиқиб, она тилида ёзган буюк асарлари билан жаҳон адабиётини ҳам бойитади”. (122-бет.) Айни пайтда: “Форс тили поэтик асарлар яратиш мумкин бўлган бирдан-бир тил сифатида ҳукмрон бўлиб турган бир пайтда, туркий шоирларнинг, шу жумладан, Алишер Навоийнинг туркийда” (қадим ўзбек тилида) етук бадиий асарлар яратишлари жаҳон адабиёти хазинасини бойитишга олиб келганлигини таъкидлайди. Бунинг асосий сабаби деб, Иззат Султон “ёзувчи ўз халқининг ҳаётида майдонга келган жуда муҳим социал, психологик ва ахлоқий масалаларни ёритганда ва ёзувчи тасвирининг марказида турган нарса – одам бўлгани туфайли, асар мазмуни дунёдаги ҳамма кишиларни қизиқтирадиган умумий масалаларни қамраб олиши”ни (107-бет), уларнинг етук бадиий ижросини тушунади.

Шу ўринда, Расул Ҳамзатовнинг отаси Ҳамзат Цадаса билан қилган (отасининг ҳақ эканлигига кўп бор имон келтирган) суҳбатини эслаш фойдадан холи эмас:

“– Ўғлим, сен унчалик ҳақ эмассан. Сенинг услубинг ва йўналишинг, сенинг феъл-атворинг ва ахлоқинг шеърларингда иккинчи даражали бўлиши керак. Биринчи ўринга эса, халқнинг феъл-атвори ва ахлоқи чиқиши шарт. Аввало, сен аварсан, тоғликсан, кейин Расул Ҳамзатовсан. Мисраларингда шундай ифода қўллагансанки, ҳеч бир тоғлик ҳаётда фикрини шундай ифодаламайди. Агар сенинг шеъринг мисраларинг тоғликлар руҳига, феъл-атворида бегона бўлса, сенинг йўналишинг – йўналишлигича қолиб кетади. Ёзганларинг эҳтимол чиройли кўринар, кўғирчоқлардан ҳам чиройли кўринар. Ўзинг яхши биласан: агар булут бўлмаса, қор қаёқдан ёғади? Агар Доғистон ва авар халқи бўлмаса, Расул Ҳамзатов дунёга келармиди? Халқимизнинг асарлар синовидан ўтган урф-одатлари бўлмаса, шаклларармиди?!” (Расул Ҳамзатов. Менинг Доғистоним. Тошкент. “tafakkur” нашриёти, 2011 йил, 159-бет.)

Демакки, шоирни шоир, ёзувчини ёзувчи қиладиган нарса – халқ ва унинг ҳаёти: тарихи, руҳияти, ўзлиги. Шу боис ҳам ёзиладиган асарларнинг барчаси халқ ҳаётидан озиқланади ва халқнинг барча вакиллари учун “ҳаётини дарслик” тарзида битилади. Ўткир Ҳошимов айтганидек, “Бадиий ижод шундай дарахтки, шоҳида умуминсоний мевалар етилади, илдизи эса миллий заминда ётади”.

Ҳа, санъаткор ижодида, унинг чинакам асарида миллийлик ва умуминсонийлик бир вужуддан озиқланади. Миллийлик қанчалик чуқур ва ёрқин ифодаланса, унда умуминсоний хислатлар шунчалик улуғ ва таъсирчан кудрат касб этади: миллион-

миллионларни инсонийлик йўлида ҳамкорликка чорлайди, қалблар ва онглари бир-лаштириб эзгуликка, комилликка етаклайди.

Тўғри, ҳар қандай асарнинг тақдири ёзувчининг бадиий маҳорати даражасига боғлиқ. Бу фикрни Иззат Султон ҳам дарслигида тўлиқ қўллаб-қувватлайди. Ҳакимжон Каримов эса, адабиётнинг вазифаларини адабиётнинг ўзига хослик хусусиятлари билан аралаштириб юборади. Натижада, ғализроқ мулоҳазалар юритади.

“Башарти, бадиий асар барчага тушунадиган ва савиясига мослаб ёзилса, у ўзининг гўзаллиги, жозибаторлигини йўқотади. Чунки адабиётни англаш хос кишиларнинг ишидир. Бадиий асардаги воқеаларнинг қизиқарлилиги эмас, балки унинг моҳиятини англаш, қаҳрамонлари тақдири, қисматидан маълум хулоса ясаб, ўзини саодат йўлига бошлаши, одам ва оламнинг сир-асрорини англаши хос кишиларга хос хусусиятдир. Оддий омма адабиётнинг бу иқтидорини ҳеч қачон идрок этмайди. Ҳатто ҳозирги кунда ҳам “Навоий” романи у ёқда турсин, “Ўтган кунлар” романи ҳақидаги тушунчаси Кумушнинг фожиасига ачинишу унинг қотили Зайнабни қоралаш, деб биладиган одамларнинг сони жуда кўп. Ҳатто романни ўқимаган одамлар ҳам кўплаб топилади...” (59-бет.)

Бу, энди, **адабиётни жудаям жўн тушунишнинг оқибати.** XXI асрда, Ўзбекистонда ҳамма саводхонликка эришган пайтда, “оддий омма адабиётнинг иқтидорини ҳеч қачон идрок этмайди”, уни “англаш хос кишининг иши”, деб айтилса, ажабланганингдан нима дейишни билмас экансан.

Ахир: “Адабиёт фикр, туйғуларимиздаги тўлқинларни сўзлар, гаплар ёрдами билан тасвир қилиб, бошқаларда ҳам худди шу тўлқинларни яратмоқ” (Фитрат) эмасми?

Ахир: “Асли, ёзувчилик айтмоқчи бўлган фикрни ҳаммага баравар англата билишда, орага англашилмовчилик солмаслик”да (Абдулла Қодирий) эмасми?

Ахир, бадиийлик деганда, ҳаётни жонли ва таъсирли қилиб қайтадан яратиш санъати, ҳаёт ҳодисалари устидан чиқарган “ҳукми”, шу “ҳукм” руҳида тарбиялаш тушунилмайдими?

Ахир, китобхоннинг, Ҳакимжон Каримов айтганидек, “Кумушнинг фожиасига ачинишу унинг қотили Зайнабни қоралаш”га иқтидори етса, ўзини эзгуликка тоблагани шу бўлмайдими? Худди шу тушунчадаги “одамларнинг сони жуда кўп” экан, демак, “Ўтган кунлар” оммавийлик талабларига мос асар-да. Асар ўқувчини ҳаяжонга сола билса, ҳиссиётини ларзага келтирса, руҳини тозалаган саналмайдими? Ахир, “асар барча тушунадиган ва (ўз даврининг китобхонлари –Ҳ.У.) савиясига мўлжаллаб ёзилсагина жозибаторлигини, гўзаллигини йўқотади”, дейишни бадиий ижод қонунияти рад этади-ку! А.Қодирийнинг “Ўтган кунлар” ва “Ўтган кунлар” танқиди устида баъзи мулоҳазалар”идаги Европада мода бўлган, мураккаб усулда ёзишни талаб қилувчиларга берган жавобида, “халқимизнинг савиясини эътиборга олиб” ёзиш лозим, деган сабоғи ҳаммага маълум-ку! Шу асосда яратилган “Ўтган кунлар” XXI асрда ҳам ўзининг биринчи ўрнини, таъсирини, гўзаллигини, оммавийлигини йўқотмай келаётгани ҳақиқат-ку!..

Ҳакимжон Каримов юқоридаги фикрини: “Менга марҳум истеъдодли адабиётшунос олим Таълат Солиҳов машҳур математик олим, академикнинг: “Таълатжон, сизларга маза-да, бош қотирмайсизлар, ҳамма ўқийдиган нарсани ўқийсизлар-да, гапириб берасизлар”, деганини куйиниб гапирган”лиги (59-бет) билан далилламоқчи бўлади.

Математик олимнинг фикрича, тайёр асарни ўқиб, мазмунини сўзлаб бериш осон, бу вазифани ҳар бир тингловчи ўзининг илғашига боғлиқ тарзда бажариши мумкин. Ҳа, бу тўғри гап.

Лекин асар истеъдоди бордан туғилиши, юрак қони билан ёзилиши жараёни ғоятда масъулиятли ва нозик эканлигини ҳамма тўлиқ англаб етмайди. Айни пайтда, ўша асар қаърига яширинган маънони, унинг жозибасини, умрбоқийлик сирларини адабиётшунос таҳлил ва тадқиқ қила билади. Ҳатто, минглаб сўзлар орасидан шоир танлаган битта сўзнинг маъзини “чақиш” орқали санъат ва оламнинг кўплаб сирларини очиб бера билади.

Бу ишни бажариш бошқа соҳанинг академиги қўлидан келмаслиги аксиомадир. Дарвоқе, кўп йиллар Ўзбекистон Давлат кинематография комитетида раис бўлиб иш-

лаган, академик Азиз Қажумовнинг: “Латиф Файзиёв яратган фильмларнинг ҳаммасини бирма-бир таҳлил этиш учун ўзимни бошқа киношунослар билан бараварман деб ўйламайман, томошабин сифатида ва шу соҳада ишлаган одам сифатида фикр билдира олишим мумкин” (Раъно Иброҳимова. Мулоқот бахти. Тошкент. “Фан” нашриёти. 2010 йил, 112-бет.) дейишлари ҳам мулоҳазаларимизга исботдир.

Шундай бўлгач, сиз келтирган “ҳангома” кўча-кўйининг гапидек бўлиб, адабиётнинг ва адабиётшуносликнинг “дунёси”га дахлдор бўлолмайди. “Ҳолва деган билан оғиз чўчимайди”, деган мақол бекорга айтилмаганлигини хотирга келтиради, холос.

Бизнингча, ҳар қандай асарнинг ғоявий-бадий қимматини аниқлаганда, унинг қайси даврда яратилганлигини, тарихий воқелик ва ижтимоий тузум билан алоқадорлигини унутмаслик зарур. Чунки ҳар қандай бадий асарда ўз даври одамлари ва воқелигининг, жамиятининг, сиёсатининг, бош ҳақиқатининг “тамға”си бўлади.

Шунингдек, ҳар қандай қоидани ҳам, тушунчани ҳам мутлақлаштириш, (ўзгармас, эскирмас) дейиш унчалик тўғрига ўхшамайди. Қадимги юнон адабиёти ҳам, гарчи “бугун инсониятнинг мулки” бўлса-да, ўтмишга айланди... Маълумки, адабиёт бугун буюк ўзгаришларни бошидан кечирмоқда, Истиқлол даври талабларига монанд адабиётга айланмоқда. Лекин ҳаммавақт ҳам ёзувчининг инсон ва унинг қалбини кашф этиш маҳоратини ўрганиш, унинг сирларини очиш – фойдадан холи эмас. Унинг ёзганларини “чиқит”га чиқаришдан кўра, танқидий ёндашиб, ўзига хос бадий маҳорати “мағзи”ни ўрганган фойдалироқдир.

Ҳакимжон Каримов “Адабиёт назариясининг илмий асослари” ўқув қўлланмасининг учинчи бобини шундай яқунлайди: “Қолаверса, Иззат Султон таъкидлаганидек, Юсуф Хос Ҳожиб, Аҳмад Югнакий, Навоий асарлари оддий оммани назарда тутиб ёзилмаган, балки хос кишилар, яъни, дostonларида, шеърларида назарда тутган ғояни англайдиган, улар замиридаги моҳиятни идрок этишга қодир ва уларни бошқаларга етказиш иқтидорига эга кишиларни назарда тутиб ёзилган. **Адабиётни англаш оддий омманинг эмас, хос кишиларнинг ишидир.** Адабиёт бундай кишиларни саодатга етаклайди, уларни комил қилади. **Шундан бадий асарни оммавий дейишликнинг ўзи мантиққа зид.** Масалан, Навоий шеърляти ҳеч қачон оммавий бўлмаган, ҳозир ҳам оммавий эмас. Чунки оддий омма бу ёқда турсин, адабиёт мутахассисларининг барчаси ҳам унинг шеърлятининг мағзини чақа олади, дейишлик душвор. Чақа олганларни эса шеъри ўзига сеҳрлаб олади. Негаки, у фикрлар умонидир. (“умон” сўзининг маъноси йўқ; “уммон” (денгиз) бўлса керак – Ҳ.У.) Шу нуқтаи назардан **“Адабиёт назарияси”даги оммавийлик атамасини оммавийлик деб эмас, балки манзурлик деб, унга куйидагича таъриф берган маъқул. Яъни ҳар қандай миллатдаги, тоифадаги одамни комиллик сари қадам ташлашга кўмак берадиган, жамият тараққиётига хизмат қилишга йўналтирилган ҳаётбахш, умумбаршарий ғоялар билан йўғрилганлиги, воқеалари ва қаҳрамонларининг ўйлари хатти-ҳаракатлари, ҳис-туйғулари, эҳтирослари жозибали бўлиб, инсоний, табиий, ҳаётий бўлгани учун миллионлаб одам ва олам сирларини англаш учун кишиларга манзур бўлишлик. Манзурлик деганда шундай иқтидорга эга асарни тушунмоқ лозим**”. (60-61 бетлар.) Ўз фикр ва мулоҳазаларини етарли исботлай олмагани боис, Ҳакимжон Каримов назариячи олим Иззат Султонни ёрдамга чорлайди, у киши айтган “оммавийлик” ҳақидаги мулоҳазаларнинг тескарисини ёқлагандек қилиб – (“Иззат Султон таъкидлаганидек”) “бадий асарни оммавий дейишликнинг ўзи мантиққа зид”, деган фикрни ўқувчига сингдирмоқчи бўлади. Иззат Султонга “илмий мантиққа амал қилмайдиган олим” тамғасини ёпиштиришга кўр-кўрона ҳаракат қилади. Гўё “ўзимдан бошқа одам Иззат Султоннинг “Адабиёт назария”сини билмайди”, деган ўй-мулоҳазадан келиб чиққан тадқиқотчига ўхшаб иш кўради. Бу танқидий этикага тамоман хилофдир.

“Навоий шеърлятини оммавий эмас... унинг мағзини адабиёт мутахассисларининг ҳаммаси ҳам чақа олмайди... у фикрлар уммони”, деган мулоҳазаларга келсак, бу ерда адабиёт билан адабиёт ҳақидаги илмни фарқламаслик яққол кўзга ташланади. Адабиётнинг вазифаси – бадийликка асосланиб, одамларнинг ҳисларини кўзғатиш, “туйғуларимиздаги тўлқинларни” уйғотмоқ орқали ҳаяжонлантириш, қалбни ҳаракатга

келтириш орқали уни комилликка етаклаш экан, бундан (Навоий шеърятидан) ҳеч ким бебахра қолмайди. Навоий асарларини чуқур ва илмий англаш, унинг ипидан-игнасиғача мағзини чақиш, замонамизга алоқадорлиги ва тушунишнинг қийинлиги сабабларини очиш омманинг эмас, адабиётшуносларнинг, навоийшуносларнинг ва-зифасидир.

Ниҳоят, “манзурлик” атамасига берилган таъриф, бизнингча, таъриф қонун-қоидаларига унчалик мос келмагандай таассурот қолдирди.

Биринчидан, **“манзурлик”ка берилган таъриф “пишмаган”лиги сабабли, унинг нуқси услубий ғализликда ҳам, имло хатоларда ҳам кўпчиликка яққол кўриниб турибди.** Унинг таҳлилидан чекинишни маъқул кўрдик.

Иккинчидан, “манзурлик” ва “оммавийлик” атамаларининг бир-биридан катта фарқ қилишини, бир маъно ва унинг нозик оҳанглари ифода қиладиган иккита сўзнинг бўлмаслигини юқорида эслатган эдик. Шунга ва юқоридаги мулоҳазаларимизга таянган ҳолда “манзурлик” атамасини бундай ҳолида адабиёт назариясига боғлашнинг **илмий асосини** кўрмадик, фойдадан кўра, кўпроқ чалғитишини, адабиётнинг оммавийлигига раҳна солишини исботлашга интилдик. Чунки “оммавийликсиз “адабиёт” сўзи маъносиз товуш, қалбсиз вужуддир”. “Оммавийлик, бадий асарларнинг жамият учун ҳаммабоплиги маъносида, адабиёт тириклигининг энг асосий белгиларидан бирини ташкил қилади”. В.Г.Белинский қайд этган мазкур ҳақиқатларни рад этишга эҳтиёж йўқ.

Шу боис, ушбу мулоҳазамиз асносида баъзи хулоса ва сабоқлар ҳам чиқардик:

1. **“Адабиёт назариясининг илмий асослари”ни ўргатиш чуқур билимлар асосига қурилиши керак.** Унинг нашрида жиддий масъулиятни унутмасдан, “Етти ўлчаб бир кес”ган маъқул.

2. **Ўзингдан олдин яратилган илмий ва назарий бақувват асарларга таяниш, таянганда ҳам эҳтиром ва ҳурматни йўқотмасдан баҳолаш лозим.** Иззат Султоновнинг “Адабиёт назарияси” дарслиги бугунгача муҳим қимматга дохил бўлиб, бир неча авлод назарийчилари учун илмда намуна эканлигини мардона тан олиб, уни исботланмаган айб ва нуқсонлардан, зўраки чиранишлардан баланд тутиш аҳамиятга молиқдир. Шунинг учун ҳам **ўтган улуг олимларни, устозларни ардоқлаш, эъзозлаш ўзликни англашнинг бир қиррасидир,** деган ҳикматомуз фикр бор.

3. Филология фанлари доктори, профессор Ҳақимжон Каримовнинг мазкур қўлланмаси “Yangi nashr” нашриётида 2010 йилда чоп этилган. “Манзурлик (оммавийлик)” номли учинчи бобида “Адабиётлар” кўрсатилар экан, унда Иззат Султоннинг “Адабиёт назарияси” (Тошкент. “Ўқитувчи” нашриёти. 2005 йил) дарслиги ҳам қайд этилади. Бу дарслик 1980 йилда ҳам чоп этилган. Бироқ, муаллиф бу дарсликка, унинг сўнги нашрига суянмасдан, “Адабиёт назарияси” (1-том. Тошкент. “Фан” нашриёти. 1978)даги “Адабиётнинг спецификаси” мақоласига муносабат билдиради. Ҳолбуки, илмда энг сўнги нашрдаги адабиётга таяниш лозимлиги аксиомадир.

4. “Филология факультети магистрларига ва адабиётшунослик масалалари билан шуғулланувчи мутахассисларга мўлжалланган” мазкур ўқув қўлланманинг бир боби мисолидаги чалкашликлар шунча бўлса, уни тақризчилар, мувофиқлаштирувчи кенгаш аъзолари сезишмаганмикан? Балки улар тўғри ва асосли маслаҳатлар беришганда, магистрлар ва адабиётшунослик ихлосмандларига адабиётимизнинг назарияси илмий асосларини чалкашликлардан, хатоликлардан, ғализликлардан сақлаган ҳолда, фойдали бўлган қўлланмага айлантира олишарди.

Ўйлаймизки, муаллиф айтилган холис мулоҳазаларимизни тўғри қабул қилади ва ўқув қўлланманинг қайта нашрида унинг пухта, пишиқ, илмий-назарий жиҳатдан чуқур ва асосли бўлишига жиддий эътибор қаратади.

*Дамин ТЎРАЕВ,
филология фанлари доктори,
профессор*

АДАБИЙ МАКОН, ЖАМИЯТ ВА ИНСОН МУАММОСИ

Бадиий ижодда қайси ва қандай адабий маконни тасвирлаш ҳам муҳим аҳамиятга эга. Адабий маконнинг аниқ ва равшан тасвирланиши бадиий асар қаҳрамонлари ҳаракат қилаётган ижтимоий ва табиий муҳитнинг ишонарли, ҳаётий бўлишини таъминлайди. Атоқли адибимиз Ойбек “Навоий” романида Ҳирот шаҳри, подшоҳ саройи, масжидлар ва мадрасаларда илм олаётган толиблар ҳаётини, “Қутлуғ қон” романида Тошкентнинг дала ва боғларини, “Қуёш қораймас” асарида жанг майдонларини; Одил Ёқубов “Улуғбек хазинаси” романида Самарқанд саройларини, расадхоналарни; Пиримқул Қодиров “Юлдузли тунлар”, “Авлодлар до-вони” (“Хумоюн ва Акбар”) романларида Андижон, Аҳси, Самарқанд, Қобул, Агра шаҳарларини; Саид Аҳмад “Уфқ” трилогиясида ўзбек халқи ижтимоий ҳаётида муҳим ўрин тутувчи воқеалар ва бунёдкорлик ишлари амалга оширилган жойларни адабий макон қилиб кўрсатганлар.

Кейинги авлод вакилларида бири – Шойим Бўтаев “Кунботардаги боғ” қиссасида дунёнинг бир четидаги Галабулоқ ва Иторчи (уруғ-аймоқ номи) қишлоқларининг жонли ва равшан манзараларини чизади. Адабий маконда ёзувчи Ўлғай (Улуғ ой) кампирни, ягона ўғли рассом бўлиб пойтахт – шаҳарда қолиб кетганини, ёлғиз кампирга ғамхўрлик қилувчи софдил аёллар ва болаларни тасвирлайди. Бу адабий макон – Ўлғай кампирнинг боғи асарда бадиий умумлашиб, ундаги ҳар бир дарахт, ҳар бир тош, булоқ, қабристон, қишлоқ йўли турли-туман, кўпчилик одамларнинг кўнгли тозалиги бирлашиб, маконни гавдалантиради.

Бу адабий макон одамларининг кунботардаги боғ – иккинчи адабий маконга – борди-келдилари асносида, ушбу қишлоқ одамларининг руҳий олами, характери лари очилади. Ёзувчи бу икки адабий макон ўртасидаги муносабатларни қисқа диалогларда бундай ифодалайди:

“ – Эшитдингми, Қурбон ота боққа келибди?

– Наврўз ҳам кепти-да!

– Ўлғай энанинг эртапишар ўриги қизарибди.

– Ўрикни таёқ билан қоқиш керак эмас.

– Шохини силкитса бўлади.

– Эртага Хушхол энанинг ток чопиғига ҳашарга!

– Биратўла Холбой буваникини ҳам чопа қолайлик.

Одамларнинг гап-сўзлари оҳангидан, – дейди ёзувчи, – Галабулоқ уларнинг ўзиники эканлигини, кўчиб борганлар ҳам уни ҳеч қачон рад этмаслигини англаш мумкин эди”.

Ҳар иккала адабий маконда: боғда ҳам, қишлоқда ҳам Ўлғай эна ҳар гал сигир соққанида қаймоғини шаҳардан келиб қолиши мумкин бўлган яккаю ягона рассом ўғли учун насиба деб, хонтахта устига қўйиб, косани дока билан ёпиб қўяди. Бу қаймоқ ва нон уч-тўрт кунда янгисига алмаштирилади. Кунлар, ойлар ўтади, рассом ўғил шаҳарда ўз иши – ижоди билан андармон. Тўғри, Тўхтасин энасини соғинади, аммо қишлоғига йилига бир-икки марта келади, холос. Кампирга ҳар куни ўғлини кутиб яшаш осон эмас. Ўлғай эна ўлимлиги учун зарур нарсаларни тайёрлаб қўйган.

Ўлғай энанинг қарилиги ва ёлғизлигини билган қишлоқ аҳли кунора хабар олиб туришади. Қишлоқ аҳли шу қадар бир-бирига меҳр-оқибатлики, қари энасини ёлғиз қолдириб кетган рассом ўғилни ҳам айбламайдилар. У келгусида машҳур рассом бўлиб танилса, қишлоқдошлари учун ҳам фахрли эканлигини тушунадилар.

Адабий маконда фақат бир одам – Ўлғай энадан доимо хабар олиб турадиган Руқия келинббининг эри, ўғиллари Элёр ва Илёснинг отаси – колхоз боғининг қоровули Нўмон қиртиш (доимо бирор хабарни қиртишлаб, текширувчи) рассомнинг қишлоққа қайтишига ишонмайди. Бу гапи ростдир, аммо ёмон томони шунда эдики, у кампирнинг тезроқ ўлиб кетишини, боғ ўзига қолишини ўйлайди. Унинг бу шум ниятини англаган Аҳмад бригадир қаттиқ танбеҳ беради.

Ёзувчи Нўмон қиртиш характери адабий макондаги воқеа ва образлар фонода очишга ҳаракат қилади. Хусусан, кампирнинг боғини қўлга киритиш фикридан қайтмаган Нўмон қиртиш раисга совға-салом олиб бориб, хушомадгўйлик қилиб, уни кўндиради. Ўз навбатида, раис ҳам Аҳмад бригадирдан хавотирда бўлади. Аҳмад ҳалол меҳнати билан туман раҳбарлари орасида яхши обрўга эга эди. Раис унинг ўзига хушомад қилмаганини, обрўси яна кўтарилса, раислик ўрнини олиб қўйиш эҳтимолини ўйлаб, ичида Аҳмад бригадирни йўқотишга қарор қилади.

Адабий макон – боғ эгаси – Ўлғай эна ҳам, агар Нўмон қоровул боғни гуллатса, унга йўқ демас эди. Ўлғай энанинг: “Боғни сенга берсам нима қиласан?” деган саволига; Нўмон қиртиш севиниб: “Гуллатаман”, дейди. Кампир: “Қандай қилиб?” деса; у: “Майиз жойларини йўқотиб, картошка экаман, даромади кўп!” дейди.

Ўлғай эна: “Э, Нўмон-а, колхознинг шунча боғини хароб қилганинг етар... Боғ юз йил, минг йилда бир дунёга келади. Дарахтларда одамларнинг қолган умри яшайди. Дарахтларга ҳам, одамларга ҳам сенда меҳр йўқ экан. Шунин билатуриб, боғни сенга қандай топширай?” дейди.

Аммо, Нўмон қоровул боғни олишга яна ҳаракат қилаверади. Шу тариқа, адабий макон-боғ атрофида турли характерлар очилади. Макон ва замонда меҳр-оқибатли одамлар ҳам, пасткаш одамлар ҳам юз кўрсатади. Бадиий асарда макон фақат ҳаракатларни очиш воситаси бўлиб қолмай, балки қаҳрамонлар тақдири кечадиган асосий майдон хизматини ҳам бажаради.

Хуршид Дўстмуҳаммад ярим реалистик, ярим фантастик, қисман романтизмга хос сирли, рамз ва тимсолларга бой, одамларни хавотирга солувчи тоталитар тузум қаҳрамонларининг кирдикорларини фош этувчи “Сўроқ” қиссасида нопок яшаб, олий табақага кўтарилган зотларнинг ўзга сайёраликлар томонидан сўроққа тутилишини тасвирлайди. Улар бу сўроқларга жавоб беролмай, жиний қилмишларидан кўрқиб, қалтираб, айбни оддий, ҳалол одамларга ағдариб, ҳовлиқиб кетишини кўрсатади. “Сўроқ” қиссасида реалистик адабий макон пахта заводи, ҳосил ғарами, тўқиб чиқарилган адабий макон-самовий келгиндиларнинг “Учар баркаш”и.

Асарнинг ижобий қаҳрамонлари – оддий меҳнатқаш, тракторчи Бозор, унинг меҳрибон онаси, хотини-сулув келинчак Шабнам. Эл қатори яхшигина яшаб турган меҳнатсевар Бозор хотини ва туғилажак фарзандининг фаровон яшашини ўйлаб, амакиси Амин гуппи ёрдамида пахта заводига юкчи бўлиб ишга ўтади. Шу билан, ўзи билмаган ҳолда, туман, вилоят, республика миқёсидаги жиний тўдаларга араллашиб қолади ва самовий махлуқлар томонидан сўроққа тутилади. У ҳеч бир айби йўқ бўлса-да, осмондан келган терговчилар (булар истибод йиллари собиқ

иттифоқ марказларидан келган Т.Гдлян ва Н.Иванов бошлиқ терговчиларга ишора – Д.Т) унинг бошлиқлари катта жинойтчилар эканини айтиб, булар тўдасида сен қандай ишларни қиласан? деган сўроқларидан қўрқувга тушади. Йигит айби йўқлигини билгани учун бу сўроқлардан қўрқмасликка ҳаракат қилади. Лекин терговчилар унга катта жинойтчиларга алоқадор эканлигини айтгач, мансабдорларнинг жинойтига шерик бўлиб қолибман, энди булар мени умрбод қамоқда азоблайдилар, деб, қўриқиб, мушук чангалига тушган сичқондай қалтирай бошлади. Пахта заводи раҳбари Раҳматов, унинг тумандаги бошлиғи Давлатов, ҳатто шўролар давридаги компартия раҳбари (асарда бу шахс фақат Оқсоқол деб аталган – Д.Т) сўроққа тутиладилар. Ёзувчи тасаввурича, номаълум учар жисмларда – НУЖларда келган ўзга сайёраликлар ер юзига одамларнинг жинойий тўдалари кўпайиб, бу тўдаларга ҳеч кимнинг кучи етмай қолгани сабабли ерликларга ёрдамга келганлар. Бу фантастик воқеа, қисман машҳур қирғиз адиби Чингиз Айтматовнинг “Асрга татиғулик кун” романида ҳам қаламга олинган эди. Фарқ шундаки, Хуршид Дўстмуҳаммад фантазияси реализмга яқинроқ, унинг асарида ўзга сайёраликлар “пахта иши”ни, қўшиб ёзишларни текширгани келадилар. Аслида, шўро мустамлакачилари Ўзбекистон далаларида деҳқонларни қулдай ишлатишар, “беш миллион, олти миллион тонна пахта берасанлар, бермасанг кунингни кўрсатаман”, деб қўшиб ёзишга мажбур қилар эдилар.

Хуршид Дўстмуҳаммад “Сўроқ” қиссасида пахта заводларига алоқадор коррупцияда, жинойий ишларда Оқсоқолнинг ҳам қўли борлигига ишора қилади. Мазкур қиссанинг Чингиз Айтматовнинг романига ижобий маънода ўхшаш томони шундаки, бу адабий маконда ҳам Оқсоқол ўзга сайёраликлар билан мулоқотлар ёлғонга чиқарилсин, деб буйруқ беради. Аммо асарда тасвирланишича маҳаллий раҳбарлар қўрқув салтанатида жони халқумига келиб, бу сўроқларни яширишни эпполмайдилар. Улар бу хабарни яширишга уриниб, ёвузларча иш тутиб, ўз ҳамтовоқлари бўлган Амин гуппини касалхонага ётқизишиб, уни дўхтирлар орқали йўқ қиладилар.

Ёзувчи шўролар давридаги қўрқув салтанатини тасвирлашда, қаҳрамонларнинг руҳиятини очишда диалог ва монологлардан маҳорат билан фойдаланади. Бу ҳол, айниқса, Бозор ва Нарзиқул амаки ўртасидаги диалогда реал ва жонли ҳолда кўзга ташланади:

– Нимани сўради? – Луқма ташлади Бозор амакининг ҳикоя қилишидан тоқатсизланиб.

– Яхшилаб ўйладингми? – деди...

– Кейин: “Маошни қаердан олдинг?” – деди. Сўрайверди.

– Нима жавоб қилдингиз?

– Айтдим, Бозор... Йўқ, дарров айтмадим. “Раҳматовдан сўранглар”, – дедим. “Директор у-ку”, – дедим!.. Тўғримасми, иним, ўзинг айт, завудди ишини мен қайдан билай? Қора ишчи бўлсам... Оқсоқолди мен қайдан билай? Уни кўрмаган-нетмаган...

– Оқсоқолни сўрадимми?

– Сўради. “Оқсоқол завудга неча марта кеган?” – деди. “Кўрмаганман”, – дедим.

“Ёрдамчилари билан келганми?” – деди. “Билмайман”, – дедим...

– Урдими?! – Чўчиб сўради Бозор.

– Урмади, Бозор ургандан баттар қилли: “Оқсоқолга бўйсўнасанми?” – деди.

“Бўйсўнаман”, – дедим. Ким бўйсўнмайди у кишига, Бозор?..

– ...Сўнг тагин Оқсоқолга бурди сўроқди: “Оқсоқол заводга келганми?” – деди.

Сўрайверди, сўрайверди. Жонимда жон қолмади, Бозор!..

– Кўрмагансиз-ку Оқсоқол кеганини?

– Ўша топда жонимни оларди, Бозор!.. Кўрмаганман, десам, болаларим етим қоларди, иним!.. Ажалим ўшаларнинг қўлида бўп қолди, ука!..”

Бу диалогда ёзувчи ўзга сайёраликлар деб, мустамлакачи марказ вакиллари Т.Гдлян ва Н.Иванов каби ёвузлар ўн минглаб миллатимиз вакиллари сўроқ қилиб, қийнаб, жонини олганликларини, маҳбус қилиб, қамоқларда чиритганини, оилаларини боқувчисиз, болаларини етим қолдирганлигини ёдимизга туширади.

Ёзувчи қаҳрамонларнинг руҳияти вазиятга қараб, тез ўзгариб, турлича тов-ланишларини руҳий таҳлил билан кўрсатади. У оддий, меҳнаткаш, ҳалол ишла-ётган Бозорнинг ўзи билмаган ҳолда сирли ва номаълум жиноятчиларга қўшилиб қолганидан қўрқиб кетганлигини, сира айби йўқлиги сабабли, ўзини хотиржам ту-тишга уринса-да, пахта заводи юкчиси Нарзиқул қўрқоқлигидан ўзини ҳам бу жи-ноий ишларга аралаштирганини ўйлаб, қаттиқ қўрқувга тушиб қолишини унинг руҳий кечинмалари, ички монологи орқали кўрсатади. Бозор оддий меҳнаткашни ҳақоратлаб, ерга урувчи мансабдорларнинг қўрқувдан қалтираётганини эслаб, ку-лади, аммо ўзини соғ қўймасликларини ҳам эслаб кулади. У сўроқларда матонат бўлишига аҳд қилади: “Номсиз махлуқлар учар баркашга миндириб олгудай бўлса, сўроққа тутса – Бозор жавоб қайтармаса, улар холи-жонига қўймай сўрайверса... Бозор оёғини тираб тураверса (ҳеч вақони билмаса нима деб жавоб қилади, ахир), баркаш гувиллабми-гувилламай ҳовлиснинг тепасига бориб тўхтаса, “Айт!” деса, айтмаса; “Айтмасанг ташлаб юбораверайликми?” деса, “Қўлингдан келса ташлаб юборавер!” деб тураверса, Бозор. “Хотинчангни оёғи устига тушиб, мажақ-мажағинг чиқиб кетса майлими?” деса, Бозор без бўлиб тураверса, уни қўл-оёғидан кўтариб баркашнинг очиқ эшигига судраб келишса, энди туртиб юборишмоқчи бўлганда, “Тўхтанглар! Қонхўрлар!.. Келгиндилар!.. Одамхўрлар!.. Иблислар!.. Ва яна алла-нималар деб сўкса, шовқин кўтарса...” Оддий деҳқон, тракторчининг бу сўзларида “Сизларга адолатни тиклаш учун ёрдамга келдик, порахўрларни тозалаб, ўчингизни олиб берамиз!” деб алдаб, бегуноҳ одамларни қийнаб, қилмаган “айб”ларини бўйинларига олдирган зўравонларга нисбатан халқнинг муносабати ифодаланган.

Асар қаҳрамони фақат ўзи жабр чекса, сабот матонатли бўлиб, золимларга ўзининг айбсизлигини исботлар, қийноқларга, ҳатто ўлимгача чиқар эди. Аммо, у онасини, севимли хотинини, боласи етим қолишини ўйлаб, қилмаган жиноятини қилдим, дейишга мажбур. Қаҳрамон оғир ҳолатларда онги ёришади ва бу фалокат-ларга йўлиққанига Аминбой, Давлатов, Раҳматов каби бошлиқлар айбдорлигини тушуниб етади.

Ёзувчи айбсиз ва ҳалол, пок яшаётган, далада трактор ҳайдашдан, камбағал-чиликдан қутулиш илинжида Нарзиқул амакиси ёрдамида пахта заводида яқинда ишга ўтган соддадил йигит Бозорнинг терговчилар олдида жуда қаттиқ қўрқувдан одам гавдали сичқонга айланган лаҳзаларини тасвирлар экан, унинг учар махлуқлардан қўрқилишининг бир қанча сабабларини қаҳрамоннинг саросимали ке-чинмалари орқали кўрсатади. Биринчи сабаб, текширувчи, терговчи ўзга сайёра-ликларнинг чексиз куч-қудрати ва золимлиги. Иккинчи сабаб, у айби йўқ бўлса ҳам жиноий тўда (пахта иши найранглиги)га алоқадор пахта заводида ўлаётгани. Учин-чи сабаб, амакиси Нарзиқул ўлишдан қўрқиб, Бозорни ҳам Оқсоқолга алоқадор, деб ёлғон кўрсатма бергани, яъни, бўҳтон, тўхмат қилгани. Нарзиқул қўрқувдан шундай дейишга мажбур бўлдим, деб, йиғлаб Бозорни огоҳлантиради ва ўзининг тубанлик-ка юз тутганини тан олади: “Айтдим, ўлиб қомай, осмондан ташлаб юбормасин, де-ган хавотирда айтдим: “Бозор Оқсоқолни кўрган. Бирга кўрганмиз дедим... Қандоқ тилим борди – ўлай агар билсам, Бозор?! Энди нима қиламиз, иним?.. Ким деган одам бўлдим?..” Китобхон тасвир орқали Нарзиқулнинг ёмон одам эмаслигига амин бўлади, уни терговчилар ҳаракати ёмонга айлантирганларини англаб етади.

Юқорида таъкидлаганимиздек, ёзувчи асарнинг баъзи ўринларида, танқидий реалист, баъзи ўринларда романтизм услубида сирли, қайғули ва фожеий ҳолатларни фантастик бўёқларда кўрсатади. Ўз хаёлида (гоҳида ростдан ҳам) сичқонга айланган қаҳрамоннинг хотинига жинниларча, “қайта одамга айланиши-мизда, ундай яшаймиз, бундай яшаймиз, бировларга қўл бермаймиз”, деганида, аёли уни ростдан ҳам ақлдан озибди, деб қўрқиб кетади.

Ёзувчи қаҳрамоннинг руҳий ҳолатини равшан кўрсатиб, унинг кечинмалари, ўйларини “палапартиш” ҳолда, гўё бир-бирига боғламагандай, граматик қоидалар бузилган ҳолда тасвирлайди: “Хайр-хўшни насия қилиб, кула-кула чиқди амакиннинг уйдан, кула-кула излади Аминвойни, кулиб-йиғлаб, йиғлаб-кулиб айтди Аминвой-га бор гапни...” Шу ҳолатда, Бозорнинг қўрқувдан жинни бўлиши Аминвойга ҳам

ўтади. Аслида, яширин, хуфия иш қилувчи бошлиқлар қўл остидаги одам олдида сўз айтмайди, суҳбатдошини сўзга номуносиб деб билади, фақат нафрат билан, еб юборгудай тикилади. Аммо, бу ҳолатда, оддий пахта юкловчилар Нарзиқул ва Бозор “катталар”ни айтиб, “чақиб” қўйганликларидан Аминвой ўзини тутолмай қолади:

“Аминвой шарақлаб кулди, бехосдан кулди... Ҳайрон бўлиб, кўзлари олайиб, итлиги тутиб, ижирғаниб, иржайиб кулди... – “Ўчир!” деди туйқус!.. “Турқинг курсин!” деди, “Сўтак! Даюслар!” деди, “Латтачайнар!” деди, сўкинди, бўралатиб сўкди...”

Бозорга бу гаплар таъсир қилаётганини сезган Аминвой уни тарсакилаб юборади: “...Қулоқ чаккаси шарақлаб кетди – чайқалиб бориб бошини деворга урди – кўзидан ўт чақнади...” Аминвой бу билан ҳам қаноатланмай, яна ҳақорат қилади: “Сенларни қатимга олган мен аҳмоқ! Мен!.. Сенлар сотасанлар!.. Сендақа хотинчалиш дўстлардан еттиёт бегона афзал, душман афзал!..”

Асар бош қаҳрамони Бозор “катталар” бир амаллаб, уни йўқ қилиш пайига тушганларини сезиб қолгач, “келгиндилар”га нисбатан ўз бошлиқлари ёвузроқ эканлиги ҳақида хулоса чиқаради: “Келгиндилар одамсимон махлуқ бўлса, булар – одам-ку!” Унинг бу хулосаларида онги ёриша бораётгани яққол кўзга ташланади: “Аминвой ким ўзи?!... Бозорнинг тақдирини, босадиган қадамини Аминвой белгилаб бериши керакми? Ахир, Бозорнинг сўроқдан қўрқадиган жойи йўқ!.. Фақат банда-да, нима қилса ҳам кўнгли бир суст кетиб, қарз-парздан бир йўла кутилиб олай деганди. Шу ўйда Аминвойга маслаҳат солганди, холос!.. Аминвой сўроқдан қўрқса, Бозорда нима гуноҳ?!”

Аминвой сўроқда сотгани учун Нарзиқулни касалхонага ётқизиб, дўхтирларга тайинлаб, йўқ қилгач, унинг ўрнига Бозорни ҳам ётқизмоқчи бўлганида, у табиий фаросати билан бу найрангни сезиб қолади. Ёзувчи қаҳрамоннинг ана шу жараёндаги ботиний ўй-кечинмаларини қуйидагича ифодалайди: “Дўхтирлар амри фармонни айтилганидан аълороқ қилиб ўринлатишади, кейин Бозорбой, қарабсизки, онаизорию хотинини, бўғзигача ғалваю машмашаларга ботган бу ёруғ дунёга келишни истамай оёқ тираб туриб олган ўғилчасини зор қақшатиб кетади-қолади. Шундайми?.. Шуми ерлик одамсимон махлуқларнинг марҳамати?!” Бу ерда руҳий тасвир чуқурлашган, адиб оила тинчлиги, шахс дахлсизлиги масалаларини китобхон муҳокамасига қўяди.

Асарда адабий макон гоҳ бош қаҳрамон софдил йигит Бозорнинг ҳовлиси, гоҳ пахта заводининг баланд хирмони, гоҳ учар тарелкалар бўлиб, воқеалар давомида кинодаги каби ўрин алмашиб туради. Аммо адабий макон асарда унчалик равшан тасвирланган эмас. Фақат Бозор сўроқлар ва учар махлуқлар таъқибидан уйига қочиб кираётганида, бир неча кичик деталлар тасвирланган. У эркаклик шаънини сақлаб, қўрқувдан хотинининг пинжига кирмаслик учун ҳовли этагидаги ҳужрага қараб юради. Бу деталь асарда икки бадий эстетик вазифани бажарган: бири қаҳрамон орияти. Сўнг, барибир, қўрқув ғолиб келиб, у хотинининг олдига яширинади. Хаёлида сичқонга айланади.

Асар қаҳрамони – фикрловчи инсон. У ўйлаб-ўйлаб фалокатларнинг илдизи қаерда эканлигини тушуниб қолади. У шундай хулосага келадики, фалокатлар, таҳлика, қўрқув манбаи – инсон ўзини-ўзи сўроққа тутмай, нафс истакларига берилиб, кибр ва манманлик билан қонунларни бузиб яшашидадир. Инсон турли хатолари учун охирада сўроқ борлигини ўйлаб, ўша сўроқларга аввалдан жавоблар тайёрлаб яшаши, яъни, доимо ўз-ўзини сўроққа тутиш-келгусидаги сўроқлардан қўрқмасликнинг ягона йўлидир. Бундай яшаш учун, жамият ва шахс муносабатларида адолат ва ҳақиқат тантана қилиши учун инсон қалбида яратганга, охирада жазо топишга иймон-эътиқоди кучли бўлиш талаб этилади. Шахс дахлсизлигига, эркин ҳаётга эришган жамиятгина инсонларга бахт-саодат бера олади. Мана шу фалсафий ғоя “Сўроқ” қиссаси воқеаларининг мантиғидан келиб чиқади. Бу эса адабиётда макон, жамият ва инсон – учлигининг ҳам моҳиятан, ҳам мантиқан узвийлигини тақозо этади.

*Йўлдош СОЛИЖОНОВ,
филология фанлари доктори*

ГЎЗАЛЛИКНИНГ ТУРФА РАНГЛАРИ

(Бир ҳикоя атрофидаги ўйлар)

Достоевскийнинг “Гўзаллик дунёни қутқаради”, деган гапи кенг тарқалган ва унинг вазифаси нимадан иборат эканлиги барчага тушунарли. Бироқ дунёни қутқаришга қодир ана шу гўзалликни ким яратади? У ниманинг эвазига дунёга келади? Яралган гўзалликни ким қадрлайди ва асраб қолади? Унга ким ёки нима куч бағишлайди? Дунёни қутқаришга хизмат қиладиган, гўзалликнинг қадрини белгилайдиган бу саволлар кўпинча ҳеч кимнинг хаёлига келмайди. Аслида, гўзалликни яратувчи ҳам, асраб қолувчи ҳам, қадрига етувчи ҳам, аксинча, уни барбод қилувчи ҳам инсоннинг ўзидир. Гўзалликнинг пайдо бўлиши, яшаб қолиши, дунёни жаҳолат ва норасоликдан қутқариш учун кураши, нечоғлиқ қийин ва оғир кечса, унинг йўқолиши ёки қадрсизланиши шунчалик осон ва тез рўй беради. Чунки гўзаллик ниҳоятда нозик ва юпқа бўлади. Унинг йўқолиши эса табиатнинг ҳам, жамиятнинг ҳам инқирозга учрашига олиб келади.

Бундай хилма-хил саволлар ва мулоҳазалар менда истеъдодли ёзувчи Абдуқайюм Йўлдошевнинг “Алвидо, гўзаллик...” деб аталган навбатдаги китобидан жой олган, шу номдаги ҳикояни ўқигандан кейин пайдо бўлди. Чунки унда адиб гўзалликнинг барқарорлигини, куч-қудратини эмас, аксинча, ожизлигини, ўзи тушиб қолган муҳитга мослашишга мажбур бўлганлигини ва бу ҳодисанинг мудҳиш оқибатларга олиб келишини ўқинч билан ҳикоя қилади. Асарда тасвирланишича, исми жисмига мос гўзал Ойсулув тақдир тақозосига кўра, узоқ тоғлик қишлоқдан “чўлнинг қоқ киндигига жойлашган” овулга келин бўлиб тушади. Ойсулув ниҳоятда чиройли, айна чоғда, тили ширин ва одобли эди. Айниқса, Омон тракторчининг: “Эй, аммо-лекин бир қошиқ сув билан ютиб юборса бўларкан-да!” деган қишлоқча таърифидан сўнг, уни кўришга ишқибозлар тағин ҳам кўпаяди. “Ҳатто, айтишларича, баъзи одамлар ишгаям тўғри йўл қолиб, Марварид момонинг уйи ёнидан ўтиб қайтадиган бўлишибди”. Бироқ бу қишлоқдагилар гўзалликдан ҳайратга тушгани билан (чунки бу ерда ҳеч ким унчалик гўзал эмасди-да) уни қадрлашдан йироқ эдилар. Гўзаллик бу қишлоқни аллақачон тарк этган, одамлар ундан маҳрум бўлгандилар.

Бу ҳодиса ёзувчи томонидан табиат ва инсон кўринишларини параллел равишда тасвирлаш орқали янада чуқурлаштирилади. Гўзаллик, аввало, макон билан боғлиқдир. Қаернинг табиати гўзал бўлса, ўша ернинг одамлари ҳам чиройли бўлади. Гарчи батафсил тасвирланмаса-да, Ойсулув тоғдаги қишлоқда туғилиб, табиатнинг сўлим кучоғида вояга етганлиги туфайли чиройли, назокатли ва кўнгли тоза қиз. У келин бўлиб тушган қишлоқ эса сизот сувлари ер сатҳига кўтарилиб, шўрлай бошлаган, ҳосилдорлик камайган, илгари “гуркираб ўсиб турган дарахтлар аста-секин сўла бошлаган” эди. Бу кўриниш қишлоқ аҳолисининг қиёфасига ҳам таъсир этган. Бу ернинг эркаклари дағал, кўпол, фақат ичишу жанжаллашишни билишади. Аёллари эса шаллақи, кўрс, қарғиш билан кун ўтказадилар. Улар: “Чўл шамолида **роса** қорайган (шунчаки эмас – Й.С.), лаблари, қўллари **тарам-тарам** ёрилиб кетган (бир озгина эмас – Й.С.), фақат кўз оқигина йилтираб кўриниб” турадиган даражада “чи-

ройли” бўлсалар, Ойсулув, аксинча, “Атлас кўйлак-лозим кийган, ялтираб турган сочи тақимини ўпадиган, оппоқ юзли, киприклари узун-узун, жисми нозиккина” эди.

Бу фарқ уларнинг ташқи кўринишигагина хос бўлмай, ички оламига ҳам дахлдордир. Шаддод, одамнинг юзига тик қараб, терс жавоб берадиган, оғзидан боди кириб, шоди чиқадиган қишлоқ аёлларига зид ўлароқ, Ойсулув уятчан, биров гапирганда, “ерга қараганча ийманиб” туради. У эрига ҳам, бошқаларга ҳам ҳар доим “ердан бошини кўтармасдан” муомала қилади. Эри Муслим камситиб, ҳақорат қилиб гапирганда ҳам, қишлоқ аёлларининг пичинг гапларини эшитса ҳам индамайди. Жуда жонидан ўтганда, бир четга чиқиб юм-юм йиғлаб олади, холос. Гап қайтариш унинг учун уят. Шу боисдан, қишлоқ “аёлларининг шаңги овозда бир-бирини менсимай гаплашишлари, ҳатто беҳаё сўзларни бемалол айтиб ташлашларини кўриб каловланар, бундай маҳаллари киприк қоқмай аёлларга қараб қолар, аммо миқ этиб оғиз очмасди”. Ойсулув она қишлоғининг гўзал табиатидан илҳомланиб, шеър ёзишга ҳам одатланган эди. Аммо бу ерда уни на эри, на бошқа хотинлар тушунмайди. Аксинча, бундан огоҳ бўлган аёллар уни мазах қиладилар. Натижада, Ойсулув шеър дафтарларини тутантириққа бериб қутилади.

Энди, айтинг-чи, жоҳиллик ва қўполлик ҳукмрон бўлган муҳитда гўзаллик нима қила олади? Қанийди, ёнида шундай гўзалга уйланиш бахтидан масрур бўлган эри Муслим турса! Афсуски, на эри, на бошқа биронта одам Ойсулувдаги гўзалликни кадрламади (ҳикоячи-қахрамон бундан мустасно.)

Мана шу ерда ёзувчи Абдуқаюм Йўлдошевнинг: “Биз Достоевскийга эргашиб “Дунёни гўзаллик кутқаради”, деб такрорлаймиз. Гўзалликни эса муҳаббат яратади. Шундай экан, ишқ-муҳаббатсиз дунёни англаб бўладими? Бу оламни, одамни адабиётсиз, санъатсиз ҳам англаб бўлади дегани эмасми?” (“Ёшлик” журнали. 2011йил. 8-сон) деган фикри ҳикоянинг моҳиятини англаб етишимизга ёрдам беради. Ҳикоядан маълум бўлишича, ҳарбий хизматдан қайтгандан кейиноқ, онаси – Марварид момонинг топганига уйланган Муслим билан Ойсулув ўртасида муҳаббатдан асар ҳам йўқ. Улар тақдирга тан бериб турмуш қуришган, шунчаки эр-хотин, холос. Муслим учун Ойсулув гўзаллик маъбудаси эмас, шунчаки хотин (у янада қўполроқ қилиб “кампир” деб атайди), хизматкор. Шу боис, уни мутлақо менсимайди, дағал муомала қилади, сўқади. Бу қилиғидан ўзи фахрланади ҳам. Чунки унинг назарида эр шунақа бўлиши керак. Муслим фақат ичишни, гап сотишни билади. Унинг учун далада ҳам, уйда ҳам хотини Ойсулув ишлаши керак. Кетмон чопган ҳам, ўт ўрган ҳам, мол-ҳолга қараган ҳам, уй ишларини қилган ҳам шу Ойсулув.

Оқибат шу бўлдики, муҳит ўз исканжасига адашиб тушиб қолган бу гўзалликни емира бошлади. Ҳикоячининг айтишича: “Орадан бир ҳафта ўтар-ўтмас Ойсулув янганинг юз-қўллари қорайиб кетди, лаблари пўрсиллаб ёрилди”. Орадан бир йилга яқин вақт ўтгач эса, “қоп-қорагина, доғ босган муштдай юзини ажин тўрлатган, сочлари тўзиб кетган, эски халат кийган” бақироқ ва шаллақи аёлга айланди-қолди.

Ўйланиб қоламан. Мабодо, ёзувчи “Дунёни гўзаллик кутқаради” деган ақидага амал қилиб, Ойсулувни исёнкор, курашчан образ сифатида тасвирласа бўлмасмиди? Айтайлик, далада қишлоқ аёллари ўртасида чиройли бўлиш тўғрисида суҳбатлар уюштириб, пардоз-андозни ўргатса, шеърларидан ўқиб бериб, уларнинг кўнглини овласа бўларди-ку! Мабодо, ниятига эриша олмаса, исён кўтариб, қишлоғига кетиб қолиши мумкин эди-ку! Шунда, ўша овулда ҳеч йўқ битта одамнинг (эркакми, аёлми – барибир) кўзини очиб кетармиди?..

Ҳа, адабиётнинг имкониятлари кенг... Бироқ чинакам санъаткор ўқувчи ёки мунаққиднинг хоҳиш-истагига қараб қалам тебратмайди. У ҳолда ўзининг ғоявий ниятига етолмайди, ўзлигини бой беради. Мабодо, Абдуқаюм Йўлдошев мен айтгандек йўл тутганида ҳикоя эмас, шунчаки бир мақола ёки очерк ёзган бўларди. Ваҳоланки, муаллифнинг ғоявий нияти биз ўйлагандан бутунлай бошқача ва у катта эстетик ҳамда мантиқий кучга эгадир. Менимча, Ойсулувнинг ўз гўзаллигини қурбон қилиши бақувват миллий илдизига бориб тақалади. Бу илдизларнинг моҳияти ҳикоячи – мен нутқидаги айрим чизгиларда, сўзларнинг матностига яширинган мазмунида сезила-

ди. Дастлаб шунга эътибор бериш лозимки, Ойсулувнинг уятчанлиги, тортинчоқлиги, биров гапирганда қизариши, хижолат чекиши, эрининг юзига тик қарай олмаслиги (энди ҳикояда тасвирланмаган бўлса-да, унинг қайнонаси – Марварид момо олдидаги ҳолатини бир тасаввур қилинг. – Й.С.) қиз оиласида қандай тарбия олганлигини исботлайди. Мусулмон аёлларига ёшлигидан эр – худонинг ердаги сояси, деб ўқтирилган. Демак, унинг ота-онаси қиз онгига исломий руҳда тақдирга тан бериш, оилага садоқат, “тош бўлса кемириб, сув келса симириб” сабр-тоқат билан яшаш психологиясини сингдира олишган. Шунинг учун ҳам Ойсулув лом-мим демасдан: дағаллик, қўполлик ва жоҳиллик ҳукм сурган шароитга мослашишга мажбур бўлади. Ваҳоланки, бу муҳитга табиат ҳам дош беролмади. Ёзувчи ҳикоя бошида шўр босган қишлоқдаги дарахтларнинг сўла бошлаганини таъкидлаган бўлса, охирида дарахтлар қуриб қолганлигига ишора қилади. (“Мен чеккароққа, қуриб қолган дарахт ёнига ўтдим”.) Ҳар ҳолда Ойсулув қуриб қолмади, қовжираб бўлса-да, яшашга куч топди!

Дарвоқе, яшашга иштиёқ китобдан жой олган барча асарларнинг туб моҳиятига тегишлидир. Абдуқаюм Йўлдошев ҳамма нарсадан, ҳатто, ўлим, айрилиқ, дағаллик сингари ҳодисалардан ҳам гўзалликка хос рангларни қидиради. Масалан, қизи Олиянинг вафотидан сўнг уй-жойи ука-сингиллари ва ўйнаши Исроил ўртасида талаш бўлганидан, дили ранжиган Солиҳа кампирнинг хужрасига келиб, тоат-ибодат қилгач, худодан ўзига ўлим тилаши ва нияти мустажоб бўлгани, одамнинг қадри мол-мулк олдида икки пул бўлганлигига қарши исённинг гўзал кўриниши эмасми?! Ёки етти яшар қизчаси олдида хўрланиб, калтак еган Нўъмонжоннинг “безори”лиги одамлар ишончсизлиги ҳамда менсимаслигига қарши гўзал исён эмасми? Эҳтимол, экстрасенс Эржигитнинг (“Юракдаги из” қиссаси) қилмишидан пушаймон бўлиб, ўзини ўлимга маҳкум этиши, барбод бўлган гўзаллик олдидаги тазаррусидир?

Ёзувчи асарларидаги персонажларни ҳам гўзалликка муносабатига қараб бир неча гуруҳга ажратиш мумкин. Масалан, адибнинг биргина “Муаммо борми?” сарлавҳали ҳикоясининг ўзида гўзалликка муносабат билдирувчи ва уни қабул қилувчи одамларнинг тўрт хил тоифасини учратамиз. “Компьютер дастурчилари танловида ютиб, Европа мамлакатларидан бирига саёҳат йўлланмасига эга бўлган” Икром нуқтаи назари орқали дастлаб ташқи ва ички гўзаллик манзаралари ифодаланади. Чет элда: “... Ҳаммаёқ ям-яшил. Йўллар ойнадай текис. Чанг, ғубор кўринмайди”. Табиатидаги бу гўзалликка яраша яна: “Бу мамлакатда бир-бирларига мутлақо бегона одамлар кўчакўйда, дўконда, истироҳат боғларида, иш жойларида, қўйинги, ҳамма-ҳамма жойда бир-бирларига табассум билан қарашар, бир-бирларига меҳрибонлик билан муомала” қилишар экан. Аммо, Икром яна шуни сездики, бу ташқи гўзаллик бари сунъий, сохта, табассумлари чин юракдан эмас, “гўё одамлар юзларига табассумдан ниқоб осиб олишгандек” туйилади. Лекин сохта бўлса-да, бундай муносабатни ўз ҳамюртларида кўрмагани учун, барибир, Икромга ёқди ва юртига қайтгач, ҳаммага – танишми, нота-нишми – жилмайиб, табассум билан қарашни одат қилди. Афсуски, бу табассуми учун олган жавоби ҳақорат ва камситиш бўлди. Биттагина табассум билан қараб, худди чет элда эшитганидек: “Муаммо борми?” деб сўраган аёл эса ўғри бўлиб чиқди.

Бугина эмас, балки тўпламга киритилган ўн етти ҳикоянинг ҳар бири ўқувчини мушоҳадага ундайди ва, табиий, ахлоқий, маънавий, маданий гўзаллигини шахсий манфаати йўлида қурбон қиладиган, керак бўлса, ундан жирканишгача борувчи табақаларнинг асл қиёфасини фош қилади. Ёзувчи “Алвидо, гўзаллик...” ҳикоясида шўролар даврида кўп йиллар ҳукмронлик қилиб, инсонни ҳақиқий гўзалликдан маҳрум этган: “Гўзалликнинг манбаи меҳнатдадир”, деган ақидага ҳам тузатиш киритади. Ўзи учун эмас, кўпчилик учун жамоа хўжалигида қилинган мажбурий меҳнат Ойсулувдек нозик ва маъсума аёл гўзаллигини барбод қилди. Гўзаллик қадрланган жойида азиздир. У қўллаб-қувватланса, униб-ўсиши, яшнаши учун шароит яратиб берилсагина камолга етади. Муаллифнинг асари сўнгида ҳикоячи тилидан: **“Ойсулув янгани ким, кимлар шу кўйга солди? Наҳот, наҳот, энди бир инсоннинг умри шу билан ўтиб кетса?..”** дея қилган нидоси бизни ўйлашга ундаб, кўнглимизни безовта қилади.

*Нормат ЙЎЛДОШЕВ,
филология фанлари номзоди*

ЁНИҚ ҚАЛБ МУНАҚҚИДИ

“Озод Шарафиддинов ҳаётида ҳам, ижодида ҳам ўзининг халқона сўзи, ирода ва матонати билан юртдошларимизга, авваламбор, ёшларимизга ибрат бўлаётган том маънодаги маърифатпарвар инсондир”.

*Ислом КАРИМОВ,
Ўзбекистон Республикаси Президенти*

Атоқли мунаққид Озод Шарафиддинов адабиётшунослик майдонига ўтган асрининг эллигинчи йилларида кириб келди. Бу хусусда, улуғ ёзувчи Абдулла Қаҳҳорнинг ушбу сўзларини эслаш жоиздир: “Озод Шарафиддинов адабиёт илмига, аниқроқ қилиб айтганда, адабий танқидчиликка ёниб кирди ва ҳозиргача мана шу фазилатни сақлаб қолди”. Дарҳақиқат, Озод Шарафиддинов умрининг охирига қадар ушбу эътиқодидан собит туриб: адабиётга, ижодга, ҳақиқатга садоқат ила хизмат қилди.

“ЗАМОН, ҚАЛБ, ПОЭЗИЯ”

Озод Шарафиддинов “Замон, қалб, поэзия”дан то “Ижодни англаш бахти”га қадар йигирмадан ортиқ китоблар ёзди. Ўзбек адабий танқидчилигида ўзига хос мактаб яратди.

Мунаққид тоталитар тузум даврида, эллигинчи йилларда филология фанлари доктори Умарали Норматов қайд этганидек, “устози Абдулла Қаҳҳордан руҳланиб адабиётдаги ҳалтурага, ўртамиёначиликка қарши мардона кураш олиб борди. 40-50-йилларда кенг тарқалган ўта сиёсатлашган, нуқул мустабид тузум мафқураси тарғиботига қаратилган қуруқ риторика, ваъзхонликдан иборат шеърининг астар-аврасини чиқариб ташлади. Улардан кўплаб мисоллар келтириб: “Шеърми шу асарлар, поэзия борми уларда”, деган кескин саволни қўяди ва теран илмий таҳлил, рад этиш мумкин бўлмаган далил ва мантиқ асосида, “йўқ”, дея жавоб бера олади. 50-йиллар шароитида бундай фикрни айтиш мислсиз жасорат эди”. Ҳақиқатан ҳам Озод Шарафиддинов “Замон, қалб, поэзия” китобида энг номдор шоирларнинг шеърларидан мисоллар келтириб, уларнинг камчиликларини холисона исботлаб берган.

Мунаққид: “Поэзия нима? Унинг моҳияти нимадан иборат, чинакам санъат, чинакам поэзия, чинакам истеъдод қандай бўлиши керак?” деган саволларга ўтган асрнинг олтмишинчи йилларидаёқ жавоб берган эди. “Чинакам санъат, поэзия ҳамиша санъаткорнинг воқеликка янгича муносабатидан, янгича қарашидан, янгича фикрлашидан

бошланади... Чинакам шоир, биринчи навбатда, мутафаккирдир, ҳаёт ҳақида фикрловчи, унинг устидан ҳукм чиқарувчи файласуфдир.

Чинакам поэзия эса ҳаммавақт ҳис-туйғуга айланиб кетадиган фикрдан ёки фикрга айланган ҳис-туйғудан иборатдир”.

Мунаққид шеърятга муносабатида жаҳон адабиётининг энг юксак мезонлари асосида ёндашди. Чинакам поэзия билан назмбозликни бир-биридан фарқ қилиш кераклигини, поэзия-талантдан бошланишини, талант эса ҳаётнинг ҳеч ким кўрмаган томонларини кўра олиш қобилияти эканлигини ҳар жиҳатдан асослаб берди.

“Замон, қалб, поэзия” китобига кирган “Поэзиянинг бағри кенг”, “Чаманзорда гуллар кўпайсин” мақолаларида, лирик қаҳрамон муаммоси ҳақидаги баҳсу мунозараларга ойдинлик киритди. Шеърятимизда овозлар, созлар ҳар хил жанранглашини, ҳар бир шоир ўз овози ва созига эга бўлиши кераклигини Миртемирнинг халқона, Асқад Мухторнинг интеллектуал шеърят мисолида асослаб берди. “Замон, қалб, поэзия” ниҳоясида мунаққид: “Мен фақат поэзиямизнинг ижобий тенденцияларини ва уларнинг ўсишига халақит бераётган айрим ҳодисаларни таҳлил қилдим”, деб ёзган эди.

Табиийки, Озод Шарафиддиновнинг айрим номдор шоирлар ҳақидаги танқидий мулоҳозалари кўпларга ёқмади. Бунинг оқибатида, мунаққид маломатларга ҳам дучор бўлди. Аммо ўз эътиқодидан қайтмади. Энг муҳими, Озод Шарафиддинов олтмишинчи йилларда кириб келган истеъдодли ёшларни ҳимояси остига олди. Абдулла Ориповнинг илк шеърларига “Оқ йўл” тилади. “Ҳаёт билан ҳамнафас” мақоласида Эркин Воҳидов шеърятини таҳлил қилди. Ўткир Ҳошимовнинг “Дунёнинг ишлари” қиссасига тақриз ёзди. Шу аснода, мунаққид адабий жараённинг қайноқ нафаси билан яшади.

Бугунга келиб замон, давр ўзгарди. Адабиётга қараш ҳам ўзгарди. Кўпгина ижодкорларнинг шўро даврида яратган асарлари эндиликда, адабий тамойилларга тўғри келмай қолди. Аммо Озод Шарафиддиновнинг аксарият мақола ва китоблари бугунги кунда ҳам ўз кучини йўқотган эмас. Масалан: “Биринчи мўъжиза” китобидаги Ғафур Ғулом, Абдулла Қаҳҳор, Асқад Мухтор, Одил Ёкубов ижоди ҳақидаги портретлари бугунги адабиёт учун ҳам муҳим манбадир.

Озод Шарафиддинов “Замон, қалб, поэзия”дан кейин яратилган “Адабий этюдлар” (1968), “Истеъдод жилолари” (1976), “Талант – халқ мулки” (1979), “Адабиёт – ҳаёт дарслиги” (1980), “Ҳаёт билан ҳамнафас” (1983), “Гўзаллик излаб” (1985), “Абдулла Қаҳҳор” (1988), “Ҳақиқатга садоқат” (1989) китобларига қадар адабиётшунос, мунаққид сифатида ўз эстетик принципларига содиқ қолди.

“ИСТИҚЛОЛ ФИДОЙИЛАРИ”

1991 йил сентябрининг илк тонги миллат китобига зарҳал ҳарфлар билан ёзилди. Миллатнинг асрий орзулари ушалди. Барча миллат фарзандлари сингари Озод Шарафиддинов ҳам мустақилликни кучоқ очиб кутиб олди. Мустақиллик барча ижодкорлар сингари мунаққидга ҳам чексиз имкониятлар эшигини очди. Мунаққид биринчи галда, кўнглидаги энг буюк армони – миллат истиқлоли йўлида шаҳид кетган, ноҳақ қатағонга учраган адибларнинг муборак номларини оқлаб, асарларини халққа қайтаришдек масъулиятли вазифани ўз зиммасига олди.

1969 йилда Чўлпон, Фитратлар қаторида ноҳақ қатағон қилинган шоирлар шеърларидан жамланган “Тирик сатрлар” китоби бевосита Озод Шарафиддинов раҳбарлигида нашр этилди. Аммо бу китобнинг бошига қийин кунлар тушди. Бу ҳақда мунаққид “Тирик сатрлар”нинг қийин қисмати” мақоласида муфассал фикр юритган.

Озод Шарафиддинов мустақилликнинг илк кунларидан истиқлол фидойилари ҳақида туркум мақола ва рисолалар ёзди. Айниқса, Чўлпон ижоди мунаққид ижодининг марказида бўлди. 1991 йилда нашр этилган “Чўлпон” рисоласида шоирнинг ҳаёти ва ижодий мероси илк бор монографик йўсинда ўрганилди. “Истиқлол фидойилари” китобида Туркистон истиқлоли фидойилари: Мустафо Чўқаев, Отажон Ҳошимов ҳаёти, ижоди, тақдири ҳақида ҳикоя қилинади. Чўлпоннинг адабий-танқидий қарашлари кенг таҳлил назаридан ўтказилади.

Чўлпонни англаш борасида мулоҳаза юритиб, мунаққид шундай фикрни келтиради: “Чўлпонни англаш – сўз санъатининг ботиний қонуниятларини теран англаш, уларнинг шоир ижодида қандай зоҳир топишини англашдир. Чўлпонни англаш – унинг умумбашарий ғояларини, унинг юксак инсоний туйғуларини юракка сингдириб олишдир. Чўлпонни англаш-Ватанни, кўҳна Туркистонимизни Чўлпон кўзи билан кўриб, Чўлпон юраги билан сева билмоқдир”.

Озод Шарафиддиновнинг ўзбек профессионал адабий танқидчилигига тамал тошини қўйган Отажон Ҳошимов ҳақидаги мақоласи ҳам характерлидир. Мақолада мунаққиднинг ҳаёти, ижоди, тақдири қаламга олинган. Москва, Санкт-Петербург шаҳарларининг нуфузли олий даргоҳларида таҳсил олган, Осфальд каби шарқшунос олимлар назарига тушган Отажон Ҳошимов 20-йилларнинг ўрталарида адабиётга кириб келган, 30-йиллардаёқ илмий жамоатчилик эътиборига тушган эди.

Отажон Ҳошимов ҳаёти ва ижодининг мураккаб, зиддиятли томонлари, илк адабий-танқидий мақолалари, Ўзбекистон адабиёти, маданиятини юксалтиришдаги хизматлари Озод Шарафиддинов томонидан кенг қамровли таҳлил қилинади. Мунаққид Отажон Ҳошимовнинг “Диалектика ва диалектика усулида ўйлаш”, “Адабий мерос ва Чигатой адабиёти” мақолаларини, фольклор бўйича тадқиқотларини зукколик билан таҳлил назаридан ўтказди.

“ИЖОДНИ АНГЛАШ БАХТИ”

Ушбу китобни янги ўзбек адабиётининг ярим асрлик манзараси деб изоҳлаш мумкин. Китобга ёзган сўзбошисида Умарали Норматов ҳақли равишда таъкидлаганидек, “... Озод Шарафиддиновнинг сўнги йилларда яратилган адабий-танқидий асарлари, суҳбат ва бадиалари (адабий-танқидчилик асарлари) мустақиллик даври миллий адабиётимизда, маънавий ҳаётимизда жиддий ҳодиса бўлди, дейиш учун тўла асос беради...”

Дарҳақиқат, истиқлол Озод Шарафиддиновга ижод имкониятларини кенг очди. Йиллар давомида қалбида ўйлаб, ёзишга ундаган оғриқли нуқталарини баён қилишга имконият берди. Шу саъй-ҳаракатларнинг натижаси ўлароқ юзага келган – “Ижодни англаш бахти”нинг илк рукни – “Истиқлол нурларида эврилаётган адабиёт”да янги миллий адабиётимизга тамал тошини қўйган – Чўлпон, Фитрат, Абдулла Қодирий, Ҳамза ижодининг янги қирралари қаламга олинади. Жадид адабиётининг ўзига хос хусусиятлари белгилаб берилади.

Озод Шарафиддиновнинг ижод ва ижодкорнинг адабиёт ҳамда жамият олдидаги бурчи тўғрисидаги қирралари, айниқса, суҳбат-мақолаларида ёрқин ифодаланган. Устоз истиқлолдан кейинги йилларда жуда кўп адабиётшунослар, ёзувчилар, журнал-листлар билан адабий ҳаёт ҳақида қилган суҳбатларида ҳозирги адабий жараёндаги муаммоли масалаларни қаламга олди. “Истиқлол адабиёти энг илғор адабиётдир...”, “Боқий мўъжиза”, “Истеъдод билан учрашиш байрам” каби мулоқотларида юксак бадиий асарлар яратиш учун ижод эркинлиги ва, энг муҳими, юксак истеъдод бирлашгандагина, бирор натижага эришиш мумкинлиги таъкидланади.

Мустақиллик даврида адабиётда ижобий қаҳрамон, яъни, замонамиз қаҳрамонини яратиш масаласи қўйилди. Мунаққид адабиётнинг ижтимоий функцияси ҳақида гапирар экан, қаҳрамон масаласига ҳам ўз муносабатини билдириб ўтган: “Адабиётнинг асосий предмети – инсон. Бу жиҳатдан адабиёт дунёдаги энг демократик ҳодисалардан бўлмоғи керак. Унга шоҳ ҳам, гадо ҳам, ёш ҳам, қари ҳам, чолу кампир ҳам, буюк саркардаю оддий аскар ҳам, давлат арбоби ва талаба ҳам, дунёдаги машҳур актрисаю турли сабаблар билан танини сотиб тирикчилик қиладиган фоҳиша ҳам барибир. ...Хуллас, адабиётда инсон ёхуд қаҳрамон муаммосини самарали ҳал қилмоқ учун, биринчи навбатда, фалсафий планда инсон концепциясини мукамал ишлаб чиқмоқ керак...” Ҳақиқатан, истиқлолдан кейинги йилларда яратилган бадиият намуналарида инсоннинг мураккаб руҳий оламини кашф этиш тамойиллари кўзга ташланаётир. Бу ҳодисаларни Эркин Аъзам, Омон Мухтор, Назар Эшонкул, Улуғбек Ҳамдам каби адиб-

лар насрида: Усмон Азим, Икром Отамурод, Баҳром Рўзимухаммад, Фахриёр каби шоирлар шеъриятида кузатиш мумкин.

Озод Шарафиддинов назаридан, адабиётда йилт этган ҳодиса-да, четда қолмас эди. Айниқса, адабий танқидчилик бобида айтилган фикрлар бугунги танқид учун ниҳоятда муҳимдир. Нозиктаъб адабиётшунос Иброҳим Ғафуров ўринли таъкидлаганидек, “Озод Шарафиддинов – туғма танқидчи эди”. Озод Шарафиддиновнинг танқидчилик касби ҳақидаги мақоласи 1976 йилда ёзилган. Ваҳоланки, мақола бугунги кунда ҳам танқидчи бўламан, деган ижодкор учун маълум даражада дастур вазифасини ўтайди. Танқидчи қандай бўлиши керак, деган саволга мунаққид шундай жавоб беради: “Танқидчи бўлишни истаган одам адабиётни бутун вужуди билан севиши, унга сидқидилдан фидойилик билан хизмат қилиши лозим. Чинакам сўз санъати танқидчи учун оламдаги энг муқаддас, энг қутлуғ нарса бўлмоғи даркор! ...Танқидчининг адабиётга мухаббати унинг адабиёт ютуқларидан кувона билишида, адабиёт учун ифтихор туйғусида, унинг қусурларидан изтиробиди, адабий асарга эҳтиромли муносабатида, санъаткорга нисбатан ички иззат-икромида намоён бўлади...” Озод Шарафиддинов танқидчи учун ниҳоятда зарур бўлган уч элемент – эстетик туйғу, фикрлаш қобилияти, сўз санъатига нисбатан эҳтиросни алоҳида таъкидлаб, буларсиз танқидчи таланти тарбия топмаслигини асослаб беради.

Озод Шарафиддинов мунаққидлик фаолияти давомида ҳақли равишда қаҳрамонга айланди. Нафақат ижоди билан, балки амалий фаолияти билан ҳам. Адабий ҳаётимизнинг бирор нуқтасида йилт этган истеъдод бўлса Озод Шарафиддиновнинг назаридан четда қолмади. Буни бугунги кунда танқидчилигимиз қиёфасини белгилаб бераётган – Умарали Норматов, Иброҳим Ғафуров, Иброҳим Ҳаққулов, Дилмурод Қуроно, Аҳмад Отабоев, Баҳодир Карим, Раҳмон Қўчқор каби танқидчилар ҳақидаги фикрлари тасдиқлаб турибди.

Озод Шарафиддинов “Адабий танқид ва янги тафаккур” мақоласида мустақилликнинг адабий танқидга берган имкониятларидан тўлқинланиб сўз юритади: “Мустақиллик адабиёт каби адабий танқидда ҳам эски қолиплар ва исканжаларни улоқтириб ташлаб, эркин ижод қилишга имкон яратди”.

Ҳозирги адабий жараёнда модернизм, абсурд адабиёти билан боғлиқ баҳслар давом этмоқда. Бу ҳақда Озод Шарафиддиновнинг “Модернизм – жўн ҳодиса эмас...” мақоласини алоҳида таъкидлаш жоиз. Айрим адабиётшуносларнинг мазкур масалага бирёқлама муносабат билдирганини эътиборга олсак, Озод Шарафиддиновнинг бу муаммога ҳолисона ёндашганини мақола сарлавҳасидан-да англаймиз. Мунаққид назарида адабиётдаги барча оқим ва йўналишлар яшашга ҳақли. Қачонки, у ўзининг адабиёт олдидаги, жамият ва халқ олдидаги вазифасини унутмаса. Ҳар бир даврнинг ўз модерн ижодкорлари бўлади. Масалан, Чўлпон, Фитрат, Абдулла Қодирий, Ойбек ҳам ўз даври учун модерн ижодкорлар бўлишгани маълум. Ҳозирги миллий адабиётимизда тобора нашъу намо топиб бораётган модерн адабиётининг келажагига катта умид боғлаган мунаққид суҳбатни: “Яшасин эркинлик, йўқолсин қолиплар”, деб хулосалайди.

“Ижодни англаш бахти” китобида Озод Шарафиддиновнинг устозлари – Ғафур Ғулом, Абдулла Қаҳҳор, Саид Аҳмад ҳақидаги этюдлари китобхонлар учун қимматли маълумотлар беради. Энг муҳими, улуғ адиблар ҳаёти ва ижодининг ўқувчига номаълум бўлган жиҳатлари ёрқин, юморга бой, образли тилда ифода этилади.

Юқоридаги мулоҳазалардан чиқадиган хулоса шуки, Озод Шарафиддиновнинг ҳаёт ва ижод йўли, нафақат, адабиёт остонасига қадам қўяётган ҳар бир ижодкор учун, балки, ҳар бир инсоннинг маънавий камолоти учун ибратли йўл ҳисобланиши, шубҳасиз.

*Маиҳура ШЕРАЛИЕВА,
Анджон давлат университети
тадқиқотчиси*

НАСРДА ЛИРИЗМ ВА КИНОЯ

(Эркин Аъзам асарлари мисолида)

Мунаққид Раҳимжон Отаев Эркин Аъзам асарлари таҳлилига бағишланган “Дилрабо кўшиқлар айтилаверсин” номли мақоласида (“Шарқ юлдузи” журнали, 1984 йил, №2) шундай ёзади: “Гап Эркин Аъзам ҳикоялари ҳақида кетар экан, уларнинг айримларида кўзга ташланувчи бир ачинарли ҳолни ҳам айтиб ўтмасдан илож йўқ: бу – муаллифнинг, билибми-билмайми, ўз-ўзини маълум даражада такрорлаб қўйишидир”. Мунаққиднинг фикрича, қаҳрамонларнинг “касб-кори, туриш-турмуши, муҳит тасвирида фарқли томонлар бўлса-да, **уларнинг руҳий қурилиши, туйғулар оламида деярли айният** кўзга ташланади: барчасида **ўз муҳитига сиғишни истамай, аллақандай юксаклик сари талпинган** ёшларнинг бир-бирига ҳамоҳанг кечинмалари ифодаланади. Уларни ёнма-ён қўйиб, муқояса қилар эканмиз, “бир ҳикоянинг ҳар хил вариантларига, яъни, тўрт-беш хонанда ижро этган биргина кўшиққа ўхшамайдими?” дея ўйлаб қоламиз” (таъкид бизники – М.Ш.). Мунаққид фикридаги танқидий нуқтаи назарни эътибордан соқит қилган ҳолда айтиш мумкинки, Раҳимжон Отаев ўз вақтида ёзувчи асарларининг муҳим бир жиҳатига диққатни тортган эди.

Ҳар бир ёзувчи ижодида унинг барча асарларига хос, боғич бўлиб ўтадиган хусусият бўлади, бу ҳолни ёзувчи дунёқараши билан, унинг олам ва одам ҳақидаги қарашларидаги ўзига хослик билан изоҳлаш мумкин. Бизнингча, Эркин Аъзам ҳикоялари (нафақат ҳикоялари)даги қаҳрамонларнинг “*руҳий қурилиши, туйғулар оламидаги*” ўхшашликка, “*ўз муҳитига сиғишни истамай, аллақандай юксаклик сари талпиниш*”ларига ўринсиз такрор сифатида эмас, балки инсонга, унинг маънавий-руҳий ва ижтимоий қиёфасига ижодкорнинг ўзига хос ёндашуви натижаси, деб қарасак тўғрироқ бўлади.

Раҳимжон Отаев айна мақоласининг бошланишида Эркин Аъзам асарлари “тасвирдаги *шоирона тиниқлик*, самимият, ўзига хослик” билан мафтун этгани ҳақида ёзади. Шунингдек, ёзувчининг ўзига хослиги сифатида “фикрий ва ҳиссий эркинлик, тиниқ чизилган кичик-кичик лавҳаларнинг фавқуллодда “комбинацияси”, “*гоҳ енгил кулги, гоҳ заҳарханда пичингга мойиллик* ва бир қарашда ғаройиб қистирмалар”ни санаб ўтади, ниҳоят, “ёзувчининг ижодий индивидуаллигини таъмин этувчи етакчи хусусият, назаримизда, *туйғулар бойлигида* очиқ сезилади”, деган хулосага келади. Мунаққиднинг кузатишлари Эркин Аъзам асарларидаги икки муҳим жиҳатга урғу беради: биринчидан, ижодкор инсонга ёндашувда кўпроқ лиризмга мойил бўлиб, инсоннинг ҳис-туйғулар, кечинмалар оламини акс эттиришни маъқул кўради, иккинчи томондан, ёзувчининг лиризмга мойиллиги унинг асарларига “**енгил кулги, гоҳ заҳарханда пичинг**”нинг кириб келишига халал бермайди.

Дарҳақиқат, лиризм ва киноя (“енгил кулги, заҳарханда пичинг”)га ёзувчи асарларидаги воқеликка муносабатнинг асосий кўринишлари сифатида қараш мумкин. Лиризм, албатта, ёзувчи истеъдоди табиати билан боғлиқ. Бироқ киноянинг асардан-

асарга кучайиб боришини ижодкорнинг “енгил кулги, заҳарханда пичинг”га табиатан мойиллиги билангина изоҳлай олмаймиз.

Гоголь асарларидаги романтик киноянинг хусусиятларини тадқиқ этган А.Смирновнинг фикрича, “Романтик киноянинг моҳиятини ҳар қандай, ҳатто ўз нуқтаи назари ҳамда қадриятлар тизимининг чекланганлигини ва шартли-нисбийлигини англаш ташкил қилади”. Мазкур фикри билан А.Смирнов нафақат романтик киноя принципи, балки умуман киноявийликнинг муҳим жиҳатини таъкидлайди. Ўтган асрнинг етмишинчи-саксонинчи йиллар ўзбек насридаги воқеликка киноявий муносабат ҳам ёзувчилар ишонган идеаллар ва қадриятлар тизимининг чекланганлигини, реалликка номувофиқлигини англаш натижасида юзага келдики, бунга Эркин Аъзам асарлари таҳлилида ҳам ишонч ҳосил қилиш мумкин.

Ёзувчининг “Баҳор” ва “Баҳорни қувиб” (1976) ҳикояларида ҳаётга лиро-романтик муносабатдаги қаҳрамоннинг реаллик билан тўқнашуви икки жиҳатда – қаҳрамон нуқтаи назаридан романтик (“Баҳор”) ҳамда муаллиф нуқтаи назаридан киноявий (“Баҳорни қувиб”) тасвирланади. “Баҳор” ҳикоясида тўсатдан эсан баҳор шабадаси зерикарли, биқик муҳитнинг бир қисмига айланиб бораётганини ҳис қилган Имомовга янгиликка интилиш, жонли, тўлақонли ҳаёт кечириш истагини эслатади. Ушбу ҳикоянинг мазмунан давоми бўлган “Баҳорни қувиб”да эса Имомов шаҳарда ўқиб юрган кезларидаги каби жўшқин ҳаёт кечириш ниятини яна қайта жонлантириш мақсадида “баҳорни қувиб” шаҳарга отланади, у ерда дўсти билан учрашади, театрга, музейга боради, бироқ ҳамма нарсага ҳиссиизлик, бекфарқлик билан қарайди – шаҳардан ҳафсаласи пир бўлиб, излаганини тополмай қайтади. Мазкур ҳикоялар ёзувчи дунёқарашида иккиёқламалилик юзага келганлиги ҳақидаги фикримизни далиллайди. Фақат муаллиф ўзидаги зиддиятли томонларнинг орасига чегара қўйишга интилади – воқеликка иккиёқлама муносабатининг ҳар икки кутбини иккита ҳикоянинг бутунлигида алоҳида-алоҳида акс эттиришга ҳаракат қилади.

“Баҳор”да лиризм етакчилик қилгани ҳолда, асар киноядан бутунлай холи эмас. Ҳикояда қаҳрамон онги орқали воқеликни кузатаётган ровий нутқида енгилгина киноявий муносабатни сезиш мумкин. Магазиндаги бекорчихўжалар даврасидан ўз кайфиятига мос мулоқотни қидириб борган Имомов “мағзи данагига тўғри келмайдиган” суҳбатга дуч келади:

– Кечаги бозор мол тоза қиммат бўптими?

– Э, э, шундай бўптими? Билмай қопмиз-да, савил...

– Нима, тузукроқ ун келмаяпти-я?”

Асарга латифанамо мотивларнинг кириб келиши ёзувчи киноясини ифодалаш усулларида бири ҳисобланади. Суҳбат нафақат латифадаги карларнинг суҳбатини эслатгани учун, балки Имомовнинг кайфияти, туйғуларига тескари бўлгани учун ҳам киноявий муносабат уйғотади.

Шунингдек, ёзувчи ҳикояда киноявий қаршилантириш усулини қўллайди: ҳар иккала даврада – магазиндаги ва ресторандаги суҳбатда қаҳрамондаги маънавий-руҳий кўтаринкиликка тескари равишда қанақадир нарса-буюмлар, пул, ўйинчи аёл ҳақида гап кетади, иккала суҳбатни ҳам деярли гап қўшмасдан тинглаб ўтирган Имомовда атрофдагиларга нисбатан киноявий муносабат кучайиб боради. Имомовнинг кайфиятига тескари эканлигини таъкидлаш учун ҳам муаллиф синфдошлар суҳбатини мазмунан бир қолипда эканини таъкидлаб, бир абзацли матн ҳолида беради: “...Нима десларинг денглар, лекин тўйи зўр ўтган. Деновдан олиб келган ўйинчи қизи қойилмақом эди. Пул қистириб турганингдан кейин қойилмақом бўлади-да. Ким энг кўп қистирган эди ўшанда, Норбой чойхоначими? Иззат сартарош дегин (“Санаб ўтиришган экан, чамаси”). Аммо-лекин ўйинчиси қойил эди, белини қимирлатишлари!.. Совхознинг бухгалтери Салом Тошқул яна Ленинградга бориб келганмиш. Нечта гилам олиб кепти?”

Ушбу суҳбатнинг китобхонга ҳавола қилинган бир бетликкина қисмида мавзу ўн марта ўзгаради. Синфдошлар кинотеатр ёнига “кино кўриш учун эмас, шунчаки” йиғилганлари сингари, ресторанда ҳам айнан нима ҳақда гаплашиш муҳим эмас, улар умуман гаплашиш учунгина йиғилишган. Имомов эса бундай мулоқот иллюзияси билан қаноатланолмайди, унга чинакам мулоқот – айни дамдаги руҳий ҳолати,

кайфиятига мос суҳбат керак. Тўсатдан деразани очиб юборган баҳор шабадаси Имомовда (китобхонда ҳам) лирик кайфиятни қайта тиклайди, натижада, юқорида айтиб ўтганимиздек, лиризм асар бутунлигидаги етакчи мақомини сақлаб қолади. Киноя эса ҳикоя давомида қаҳрамонни атрофдагилардан четлаштираётган воқеликка лиро-романтик муносабатни кучайтириш, таъкидлаш ва асослашга хизмат қилган.

“Баҳор”да муаллиф ва қаҳрамон кинояси қаҳрамоннинг лиро-романтик кайфиятига зид воқеликка, унинг туйғуларига бефарқ кишиларга қаратилади. Бунда қаҳрамон бой маънавий олами, гўзал туйғулари билан атрофдагиларидан баланд туради, шунинг учун ҳам унинг ўзи киноядан холи. “Баҳорни қувиб” ҳикояси ҳақида эса бундай деёлмаймиз. Унда киноя, энг аввало, баҳорни қувиб шаҳарга отланган қаҳрамонга қаратилади (эътибор беринг: “Баҳор” ҳикоясининг охирида айтилгандек, “Баҳорни қидириб” эмас, баҳорни қувиб дейилишида ҳам муаллиф кинояси сезилади). Шунинг баробарида ривоянинг характери ҳам ўзгаради. Аввалги ҳикояда ровий қаҳрамон билан бир хил нуқтаи назар, бир хил муносабатда эди, бунда ровий қаҳрамон билан китобхон ўртасида воситачи бўлса, “Баҳорни қувиб” ҳикоясида муаллиф билан китобхон ўртасидаги воситачига айланади. Яъни, аввалги ҳикояда ровий қаҳрамоннинг воқеликка муносабатини ифодалашга хизмат қилса, кейинги ҳикояда қаҳрамондан, унинг лиро-романтик кайфиятидан четлашган муаллифнинг муносабатини ифодалаш биринчи планда туради. Натижада, китобхон Имомовнинг ички оламига “Баҳор”даги каби ичдан эмас, *четдан, ташқаридан* назар ташлайди.

Киноя ҳар қандай қадриятларга, нуқтаи назар ёки баҳо-муносабатга четдан назар ташлаш, уларнинг чекланганлигини англаш ва англатиш имконини беради. “Баҳорни қувиб” ҳикоясидаги кинояни, аввало, ёзувчининг ўз-ўзига – “Баҳор” ҳикоясига кинояси деб ҳисоблаш мумкин. “Баҳор” ҳикоясида воқеликка сохта ёки носамимий муносабат акс эттирилмаган, аксинча, ёзувчи ҳам, унинг қаҳрамони ҳам ғоятда самимий, туйғулари, кайфиятлари ҳам рост. Бироқ ҳикоя ёзувчи англаган ва ўқувчига ҳам англатишни истаган ҳақиқатни тўлиқ ифодалай олмайди, “Баҳор”да ифодаланган бадиий ҳақиқат ўзи англаган ҳақиқатнинг фақат бир қисмигина эканини ҳис қилган ёзувчи ҳақиқатнинг бошқа томонини ҳам кўрсатишга эҳтиёж сезади. “Баҳорни қувиб” ҳикоясида муаллиф кинояси қаҳрамон ҳаётининг позициясининг, шу билан бирга, “Баҳор”даги ўз эстетик позициясининг ҳам чекланганлигини кўрсатади. “Баҳор”да Имомов одамлар орасида бўлса ҳам, улар билан руҳан ва маънан бирга эмаслиги таъкидланган, бу ҳолат қаҳрамон позициясидан туриб лирик тарзда тасдиқланган эди. “Баҳорни қувиб”да Имомовнинг бундай ижтимоий-руҳий ҳолати меъёр ҳисобланмайди – киноявий инкор қилинади.

Ёзувчининг “Совуқ” ҳикоясидаги лиризм, айтиш мумкинки, емирилаётган, парчаланаяётган лиризм. Асар бутунлигини “Баҳорни қувиб” ҳикоясидаги каби киноявий муносабат белгиланган. Агарда “Баҳорни қувиб”да муаллифнинг қаҳрамонга киноявий муносабати ривояда очиқ-ошкора ифодаланган, ривоянинг ўзи китобхон ва қаҳрамон орасига чегара қўйган бўлса, “Совуқ” ҳикоясида муаллиф кинояси кўпроқ композицион усуллар орқали ифода этилган. Бу, аввало, нуқтаи назарлар зидлигида кўринади. Биз ривоя орқали воқеликка Ўрмоновнинг кўзи билан қараймиз, Ҳамидулланинг қилмиши эса бизни Ўрмоновга Ҳамидулланинг кўзи билан қарашга мажбур қилади. Натижада, муаллиф китобхонга қаҳрамонни иккиёқлама кузатиш имконини беради. Шунга кўра, ривояни бир пайтнинг ўзида икки хил – қаҳрамон нуқтаи назаридан жиддий, муаллиф нуқтаи назаридан қаҳрамонга, унинг ҳаётининг позициясига билвосита ифодаланган киноя сифатида қабул қилиш мумкин.

Ёзувчи ушбу ҳикоясида ҳам “Баҳор”даги каби қаҳрамоннинг маънавий-руҳий олами орқали воқеликка назар ташлайди, бироқ уни воқелиқдан баланд қўйишга интирмайди. Аввалги ҳикояларида (“Баҳорни қувиб”да ҳам) муаллифнинг қаҳрамонга муносабатида ҳамдардлик сезилган бўлса, “Совуқ”да Ўрмоновга нисбатан ачиниш ҳиссини туямиз. Ҳарҳолда ҳамдардликда объект (қаҳрамон) билан ўзининг тенг, бир қаторда ҳис қиласан, ачиниш эса маълум даражада субъектни объектдан ажратади, ажратибгина қолмай, объектга юқорироқдан қарашни ҳам билдиради. Шунга кўра, “Совуқ” ҳикоясидаги киноя қаҳрамондан *четлашишигина* эмас, балки унга *юқоридан қарашнинг* ҳам натижасидир.

Ҳикоя қаҳрамони Ўрмоновнинг ҳаётида тескарилик, мантиқсизлик талайгина. Ҳатто шундайки, уларнинг тескарилик, мантиқсизлик эканини ўзи англамайди, китобхон ҳам бирдан сезиб олиши қийин – билиб-билмасликка олиб тасвирлаётган муаллиф кинояси бирданига юзага чиқмайди. Қаҳрамон ёши ўттиздан ошганига қарамай, эртақлардан олган таассуротларидан ҳалигача қутулолмаган: ўзига уй берилишини эшитиб, “Ўрмоновнинг кўз олдига Ҳамидулланинг каталакдек хонада сиқилишиб ўтирган болалари келдию *ўзини раҳм-шафқатдан йироқ ёвуз кимсага ўхшатиб*, айбдор ҳис этди”. Ёки у қоровул чол Дўстмурод ака ҳақида *ўйлаганида ҳам унинг яхши одам* эканини таъкидлайди. Ўзига берилган уйдан Ҳамидулланинг фойдаси учун воз кечаркан, бу ишни ўзи ҳақида *яхши одам* деб ўйлаш, бошқаларнинг ҳам шундай деб ўйлашларини истаганлиги учун қилади.

Ўрмонов, умуман олганда, ўзи ўйлаганидек яхши одам. У ҳамкасби, ҳамхонаси Рихсиев ҳақида: “Бу одам фойда-зарарни бунчалик кўп ўйлайди”, деб ўйлар экан, айти пайтда, ўзининг (“яхши одам”нинг) ҳаётини нуктаи назарини ҳам таъкидламоқчи бўлади. (Мен ўз фойдаси кетидан қувмайдиган, яъни, яхши одамман). Ўрмоновнинг атрофидагилар – ҳамкасблари ҳақидаги фикрлари (“Бугун нима иш қилди ўзи бу одам? Куни бўйи алланималарни кавшаб, алланималарни вайсаб, ҳукуматдан қарзини узганмиш!”) кўча-кўйдаги одамларни кузатиб ўйлаганлари (“Эгниларида қалин-қалин пўстин, қўлларида қўша-қўша тўрхалта – бугун иш маҳали югуриб-елиб топган-тутган бозорликлари, ер тепиб туришибди”) умуман олганда тўғри. Ҳақиқатан ҳам нуқул ўз фойдаси ҳақида ўйлаш, ишга муносабатда масъулиятсизлик ижтимоий-маънавий меъёрнинг бузилиши ҳисобланади. Бироқ Ўрмонов ўз фойдасини ўйламаслик, ўз қадрини билмаслик ҳар доим ҳам у ўйлаганидек фазилат бўлолмаслигини, баъзан бу ҳолатлар ҳам меъёрнинг бузилиши эканлигини англамайди – ёзувчи киноясининг асоси ҳам шунда. Ўрмоновга нисбатан кинояни асослайдиган яна бир муҳим жиҳат шундаки, ўзидаги меъёр бузилишини (ўз фойдасини, қадрини билмаслиқни) фазилат ҳисоблаш учун у бошқалардаги меъёр бузилиши (нуқул ўз фойдасини ўйлаш)ни асос қилиб олади. Қачонки, ўзига Ҳамидулланинг кўзи билан қарашга мажбур бўлмагунча Ўрмонов ана шу ўзанда фикрлайди.

Ҳар бир одамнинг атрофдаги кишилар билан ўзаро муносабатларидан иборат “бошпанаси”, ўз олами бўлади. Ўрмонов туфайли янги уйли бўлганига қарамай, Ҳамидулла уни ўз даврасида, ўз оламида кўришни хоҳламайди. Ҳамидулла Ўрмоновни менсимаслик билан бирга, бундай ожиз, қадрини билмайдиган, “лапашанг” одамни ўз даврасида кўришни, демакки, ўзини ҳам у билан бир қаторда ҳис қилишни истамайди. Ўрмонов буни тушуниб қолган дақиқада ундаги эртакона, қолип тасаввурлар парчаланиб кетади – Ҳамидулла Ўрмоновни *яхши одам* ролида қабул қилмади, у ўзини эртақдаги яхши одамнинг яхшилигидан миннатдор бўладиган ожиз, заиф бола каби тутмайди, натижада, Ўрмонов ўз ҳаётини позицияси учун ясаб олган қолип мувозанатдан чиқиб кетади. Ҳарҳолда Ҳамидулланинг қилмиши ўзини қадрламаганни бошқалар ҳам қадрламаслигини кўрсатади. Кимнингдир фойдаси учун ўз манфаатидан кечиш эса ҳаммиша ҳам ижтимоий-маънавий меъёр бўлолмас экан.

Ҳикояда киноявий эффект Ўрмоновдаги қолип тасаввурларнинг парчаланиши билангина тугамайди. Ўрмонов ўзи тушиб қолган ноқулай вазиятда ҳам эртакона тасаввурларидан бутунлай воз кеча қолмайди, ўз-ўзига ачиниш уни яна эртакка қайтаради – эртақдаги совуқда қолган ожиз, заиф бола билан руҳан бирлашиб, уни иссиққина уйда, ўгай эмас, ўз онаси, меҳрибон отаси бағрида хаёл қиларкан, реалликдаги аянчли ҳолатидан қочиб таскин топади. Шу билан ўзи ҳақидаги “яхши одам”лик иллюзиясини ҳам тиклаб олади. Бу ўринда, муаллифнинг қаҳрамонга ачиниш аралаш киноявий муносабати сезилиб туради.

Андерсеннинг гугурт сотувчи қиз ҳақидаги эртаги бор. Унда арзимаган пулга гугурт олиб, уни озгина қимматроққа сотиб тирикчилик қилмоқчи бўлган, ота-онасиз қизчанинг аянчли қисмати – совуқда музлаб қолиб вафот этиши ҳикоя қилинади. Қизча совуқда ягона нажот бўлиши мумкин бўлган нарсани – гугуртни сотиб кун ўтказмоқчи бўлгани сингари, Ўрмонов ҳам ўз имкониятларидан фойдаланмайди (қаҳрамоннинг фамилияси ҳам шу ҳақда “сўзлайди” – ўрмон, бошқаларга иссиқлик берадию лекин

ўзи совуқ қотади). Ўрмоновнинг ҳолати алтруизм кўринишидаги худбинликдан иборат: Ҳамидулла яхшиликка муҳтож бўлгани учунгина эмас, Ўрмонов ҳақида “яхши одам” деб ўйлаши учун, бошқалар ҳам шундай деб ўйлашлари учун яхшилик қилади (акс ҳолда, Ҳамидулланинг миннатдор бўлмаслигидан бу қадар қийналмаган бўларди). У уй олишга эҳтиёжи борлиги учун Ҳамидуллага, қишлоқдаги ёзин-қишин юпун юрайдиган укаларига, касалманд онасига, ташқарида совуқда қолган кучук – Эльзага, Нью-Йоркда қор босқинида қолган қанчадан-қанча одамларга... – барча-барчага ачинади. Бироқ, бу ўринда муаллиф кинояси қаратилган тескарилик шундаки, ҳаммадан ҳам кўпроқ унинг ўзи ачинишга лойиқ одам экан. Қилган яхшилиги эвазига миннатдорлик ўрнига, оғир руҳий зарбага дуч келган Ўрмонов ҳақида ёзувчи шундай ёзади: “Сира-сира эримайдигандек туюлган музларни эритиб, илиқ ва жонсарақ шамоллари билан баҳор кириб келмоқда! ...Улкан бир шаҳардаги улкан бир бино деразаси олдида турган бир одамнинггина елкалари қалт-қалт титрайди.

У совқотаётибдими?”

Ўрмонов одамлар орасидаги шафқатсиз, совуқ муносабатлар шароитида, ўзининг реалликка мос, аниқ позициясини белгилаб олиш ҳақида жиддий ўйлаб кўриш, улғайиш ўрнига яна *эртакдан* таскин топишга, реалликдан қочишга уринади.

“Совуқ” ҳикояси ёзувчи ижтимоий-эстетик позициясидаги жиддий силжиш бўлди, дейиш мумкин. Ҳикоянинг яна бир эътиборга лойиқ жиҳати шундаки, адибнинг бошқа асарларида мазкур ҳикояда қўйилган муаммо икки хил йўсинда таҳлил қилинади: бир тарафдан, ёзувчи Ўрмоновнинг вазиятига тушиб қолмаслик учун ҳаётдан ўз ҳақини юлиб олишга, аста-секин ўзибўларчилиқка кўникиб бораётган қаҳрамонлар ҳаётини қаламга олади (“Жиян”, “Турмуш”, “Анойининг жайдари олмаси”); иккинчи томондан, Ўрмонов мавзусини ривожлантириб, бу типдаги кишиларнинг турли кўринишларини таҳлил қилади (“Анойининг жайдари олмаси” ҳикоясида Рамазон, “Жавоб” қиссида Элчиев). Эркин Аъзам ҳар икки типдаги қаҳрамонларни тасвирлаш жараёнида, уларда ўзи илгари сураётган ижтимоий-маънавий меъёрга мос бўлмаган жиҳатларни кўради, кўрсатади, натижада, қаҳрамонларнинг ҳар икки типига нисбатан ҳам ёзувчининг киноявий муносабати сезилиб туради.

Юқорида киноя ижодкорнинг ўз қадриятларига, ижтимоий идеалларига четдан назар ташлаши, уларни қайтадан кўриб чиқиши натижасида юзага келишини айтиб ўтдик. Бизнингча, ижтимоий идеалларнинг ҳаётдан узоқлигини ҳамда идеаллар ва реалликнинг ўзаро номувофиқлигини англаш жараёнида Эркин Аъзам дунёқарашида ҳам ўзи мансуб бўлган авлоднинг аксарият вакилларидаги каби анъанавий тафаккурдан четлашиш ҳодисаси юз берган.

Ўтган аср саксонинчи йиллар ёш ижодкорлари катта авлод ёзувчилари каби воқеликни маънавий мавқедан идрок этишни давом эттирган бўлсалар ҳам, лекин, улар энди фақат маънавий қадриятларнинг қимматини тасдиқлашнинг ўзи билангина чекланмаганлар. Чунки инсонни маънавий жиҳатдан баҳолаш жараёнида, муаммонинг илдизи ижтимоий-сиёсий масалаларга бориб тақалиши аён бўлиб қолди. Ўша давр шарт-шароитлари инсон имкониятларини юзага чиқаришга, унинг нималарга қодирлигини намоён этишига йўл қўймас эди. Аксинча, инсонни берилган кўрсатмаларни бехато бажарадиган, ҳар қандай буйруққа сўзсиз бўйсунадиган машинатахлит фуқарога айлантиришга интилди. Бундай шароитда инсон *ижтимоий-сиёсий муносабатларнинг субъекти эмас, фақат объекти* сифатидагина мавжуд бўлиши мумкин эди. Собиқ тузум моҳиятидаги ана шу талаб инсон омилнинг қимматини пасайтириш, уни фақат бажарувчи, сўзсиз итоат этувчи ролидагина тутиб туришга қаратилган эди. Ўша давр зиёлилари учун дастлаб ижтимоий фаолиятсизлик, ўз-ўзини намоён қилолмаслик ижтимоий муҳитга нисбатан норозилик ифодаси эди. Тузум моҳиятидаги юқорида айтилган хусусиятни англаш, у билан келишолмаслик эса фаолиятсизликка, ўзини реаллаштирилмасликка салбий муносабатнинг туғилишига, аксарият ҳолларда, киноявий инкор қилишга олиб келди. Шунга кўра, саксонинчи йиллар ижодкорлари асарларидаги энг муҳим муаммо *инсоннинг ўз-ўзини англаши ва ўзлигини намоён этиши масаласи* бўлиб қолди.

Эркин Аъзамнинг “Жавоб” қиссаси асар ёзилган давр зиёлиларининг дунёқарашидаги ўзгаришларни акс эттирган. Ёзувчи айрим асарларида ижтимоий-маънавий, миллий қадриятларни тор миқёсда, маиший турмуш доирасида бўлса-да тасдиқлашга интиланган, бунда қаҳрамоннинг ижтимоий муносабатлардан четлашиши қадриятларнинг қимматини тасдиқлаш воситаси бўлиб хизмат қилган эди. “Жавоб” қиссасида эса ижтимоий муносабатлардан четлашиш, фаолият доирасини кенгайтиришдан қочиш ўз-ўзини реаллаштиролмаслик, воқеликка муносиб жавоб қайтаролмаслик сифатида қаралади. Муаллиф ўз қаҳрамони Нуриддин Элчиевнинг қадрсизланиб, камситилишининг асосий сабабини шу тарзда унинг ўзидан, ҳаётий позициясидан излайди.

Нуриддин Элчиев ўз ҳаётида содир бўлган воқеалар таъсирида қайта ижтимоийлашиш жараёнини бошдан кечиради. Инсон ўзлигини қайтадан англаш жараёнида, ўзини қайта баҳолайди ҳам. Афсуски, бу баҳо ҳар доим ҳам кишини хурсанд қилавермайди. Бу жараёнда ижтимоий мақомидан қониқмаган қаҳрамон кўп ҳолларда ўз-ўзига киноявий муносабатда бўлади. Қаҳрамон кинояси унинг ижтимоий стереотиплардан, қолипга айланган тасаввурлардан халос бўлишига ёрдамлашади. Қаҳрамон ўзлигини қайтадан англаш жараёнида ўз-ўзини реаллаштиролмасликнинг субъектив ва объектив сабабларини таҳлил қилар экан, муаллиф позициясига яқинлашади. Натижада, у нафақат ўзидан ташқаридаги воқеликка, балки ана шу воқеликнинг бир қисми сифатида ўз-ўзига ҳам киноявий муносабатда бўлади: “Аканг – совхоз директори, катта одам, муҳим вазифалари бор, комиссиялар билан иш кўради, сеникига келгани кўли тегмайди унинг. Дўстинг ...Ҳайдар Самадович! У келмайди, сеникига келмоқдан нима фойда унга? Хотининг-чи, Мастура-чи? Нега? Негаки сен кичкина одамсан, кичкина!” Тутган йўлининг нотўғрилигини кеч бўлса-да англаш, ўзлигини қайтадан идрок этиш билан Элчиев ўз ожизлигини енгил учун дастлабки қадамни қўйди. Бу унга руҳий ҳаловат ва хотиржамлик олиб келади. Зотан, энди у бошқалардан мурувват кутиб яшайдиган, ўз тақдирини ўзгалар қўлига кўр-кўрона топшириб қўйган “кичкина одам” эмас, ўз оиласи ҳамда жамият олдидаги бурч ва масъулиятини теран англаган инсонга айланиб боради.

Қисса давомида Нуриддин Элчиевнинг айна даврдаги ҳолати тасвирида киноявий муносабат етакчилик қилса, қаҳрамон хотиралари орқали берилаётган ёшлик даврлари тасвирида лирик кайфият ифодаси кузатилади.

Шундай қилиб, ёзувчининг ижодий тадрижини кузатиш асосида қуйидагича хулосага келиш мумкин: Эркин Аъзамнинг дастлабки асарларида етакчилик қилган лиризм ёзувчи дунёқарашидаги ўзгаришлар натижасида, аста-секин кинояга ўз ўрнини бўшатиб берди. Киноя эса, ўз навбатида, адиб яратган қаҳрамонларнинг қайта ижтимоийлашиш жараёнини ифода этиш билан бирга, унинг ижтимоий-эстетик позициясидаги жиддий ўзгаришларни акс эттирди.

*Дилором ТЎРАЕВА,
тадқиқотчи*

“ЎЗИ УСТОЗ БЎЛАР УСТОЗ КЎРГАНЛАР”

“Устоз кўрмаган шогирд ҳар мақомга йўрғалар”, дейди доно халқимиз. Инсон зоти борки, оддий устадан тортиб, таниқли олимгача, кимнидир ўзига устоз деб билади. Унинг этагидан маҳкам тутиб, панду насиҳатларига қулоқ солиб, сўнгра, ўзи ҳам мустақил қадам қўя бошлайди. Инсоннинг дунёга келишига ота-она сабабчи бўлса, унинг “ҳаёт” аталмиш умр сўқмоқларида ўзининг тўғри йўлини топиб боришида устозларнинг ўрни бекиёсдир.

Қисқа умри давомида ўзбек болалар шеъриятининг ривожига салмоқли ҳисса қўшган Қудрат Ҳикмат қалбида шеъриятга муҳаббат мактабда ўқиб юрган вақтларидаёқ пайдо бўлган. У ёш шоир сифатида, дастлаб, мактаб деворий газеталарида кўрина бошлайди. Қалбидаги шеъриятга бўлган ошнолик, уни адабиёт тўғараги томон етаклайди. Бўлажак шоирнинг истеъдоди ушбу тўғарақда шаклланади.

Қудрат Ҳикмат дастлабки шеърларини катталар учун ёзган эди. Устози Қуддус Муҳаммадий раҳбарлик қилган тўғарақда қатнашгандан сўнг, унинг шеърларидан илҳомланибми ёки болалар ҳаётига нисбатан бўлган қизиқиши боисми, у ижодини буткул болаларга бағишлади.

Адабиётшунос олим Матёқуб Қўшжонов устоз-шогирд ижодларига назар ташлар экан: “Қуддус Муҳаммадий ўзбек болалар адабиётининг катта авлодига мансуб шоир. Қудрат Ҳикмат эса ундан кейинги авлод вакилидир. Бир-бирларига яқин турган икки авлод вакиллари – биринчисидagi шоирона оддийлик, халқ ижодига ниҳоятда яқин туришлик, фольклор оҳангларидан, шакл ва маъно хусусиятларидан унумли фойдаланишлик, иккинчисидagi, мазкур хусусиятларни ўзлаштирган ҳолда шеърий маданийлик, шакл ва мазмундаги мукамаллик ва тугаллик бизни ўзига жалб қилди”, деб ёзади. Назаримизда, бу икки шоир ижодининг ўзаро уйғунлашиб кетишида, яна бир муҳим восита бор. У ҳам бўлса, ҳар иккаласининг Ислом шоирга адабий котиблик қилганликларида, шу боис, уларнинг халқ оғзаки ижодининг намуналари билан яқиндан танишишганликларида намоён бўлганлиги, шубҳасиз. Кундалик воқеалардан хабардор қилиб, янги-янги терма, қўшиқлар яратишга даъват этган содиқ шогирди Қудрат Ҳикмат номини Ислом шоир ўз сатрларида мамнун бўлиб тилга олади. У ўзининг “Юртимиз абадий обод бўлсин” шеърини қуйидаги мисралар билан яқунлайди:

*Ислом шоир шеърни айтди тил билан,
Қудрат уни ёзди сидқидил билан,
Ҳар мушкул иш ҳал бўлади эл билан,
Юртимиз абадий обод бўлсин деб.*

Қуддус Муҳаммадий она табиат куйчиси, Қудрат Ҳикмат эса манзара яратиш устаси. Қуддус Муҳаммадий табиатшунос муаллим ва шоир сифатида табиат ҳодисалари сирини болалар онги ва савиясига мос равишда ифода қилиш йўлини моҳирлик билан топади. Унинг “Баҳор келди” шеъри шу жиҳатдан характерлидир:

*Қўлларида соз билан, // Гул-ғунча пардоз билан,
Силкиниб парвоз билан, // Учиб турна ғоз билан,
Севиқли баҳор келди.*

*Баҳорни кутинг боғда, // Баҳор эмас, дала, тоғда,
Майса яшнаган чоғда, // Қушлар сайрар бутоғда,
Қадрдон баҳор келди.*

*Ҳар нарсада ўзгариш, // Эриб, оқиб, жўнар қиш,
Қайнар, гуркирар турмуш, // Ўрик гуллари кулмиш,
Меҳнат баҳори келди.*

Шеърнинг ўйноқи оҳангига назар солсак, қулоғимиз остида гўё халқ кўшиқлари жаранглагандай бўлади. Баҳор уйғониш фасли, фасллар келинчаги. Бу келинчакни “қўлларида соз билан” дея таърифлар экан, шоир қушларнинг баҳорда севиқлиб ўз ватанларига қайтишларини, қалдирғочларнинг чуғурлай бошлашини майин создан таралаётган ёқимли куйга менгзайди. “Гул-ғунча пардоз билан” сатрида турфа ранглардаги гул-ғунчалар пардоз қилган гўзалларга менгзалган бўлса, “учиб турна ғоз билан” мисрасида турнаю ғозларнинг учиб келиши баҳордан дарақдир. Буларнинг барча-барчаси, назаримизда, хонадонига келин тушираётган ҳовлининг тараддудларига қиёсланаётгандай таассурот қолдиради. Гўё, бутун борлиқ бир ҳовлию, баҳор шу ҳовлининг эрка келинчаги. Шеърни ўқиган китобхон кўз олдида шундай гўзал манзара намоён бўлади. Шоир бу гўзалликни тасвирлаш билан бир қаторда, ёш китобхон қалбида унга бўлган меҳрни ҳам оширади. Зеро, болалар шеърятти катта тарбия воситасидир. Шеърда баҳорнинг нафақат гўзаллик фасли эканлиги, балки айна меҳнат палласи эканлиги ҳам таъкидлаб ўтиладики, унинг гўзаллигига ошно бўлишнинг ўзи етарли эмас. Чунки баҳор фақат гўзаллик фасли эмас, балки меҳнат фасли ҳамдир. Баҳорда деҳқонларнинг ишлари қизгин бўлади, халқимиз дастурхони тўкин-сочин бўлиши учун улар бор кучларини сарфлаб, жавлон уриб меҳнат қиладилар. Шоир “қайнар, гуркирар турмуш” дер экан, ана шу яратувчанлик меҳнатини тараннум этади. Деҳқонлар иштиёқидан завқланган ўрик гуллари ҳам уларни олқишлаб, ўзларининг табассумларини ҳадя қилгандай. Бинобарин, ушбу шеър тағмаъносида болаларни ҳам гўзалликни севишга, ҳам табиатни асрашга, ҳам меҳнат кўникмаларига ундаш асосий мақсад қилиб олинган.

Қудрат Ҳикматнинг устозидан манзара яратиш маҳоратини пухта ўрганганлиги, унинг юқоридаги шеърга ҳамоҳанг “Чиқди майнинг олдига” шеърда кўзга яққол ташланади:

*Тоғлар шалола билан, // Адирлар лола билан,
Юрт обод дала билан, // Ғўзалар тола билан
Чиқди майнинг олдига.*

*Баҳор иттифоқчидай, // Яшил дарахт соқчидай,
Кўк чеҳраси шод бирдай, // Қуёш илк байроқчидай
Чиқди майнинг олдига.*

*Уйлар елкан, яп-янги, // Йўл пояндоз, йўқ чанги,
Ҳамкор дўстлик оҳанги, // Рус, ўзбек, ҳинд, фаранги
Чиқди майнинг олдига.*

Ушбу шеърда ҳам табиатнинг бетакрор манзараси акс эттирилган бўлиб, фасллар келинчаги бўлмиш баҳорнинг келишига гўё бутун борлиқ ўзининг кўрманасини тайёрлаётгандай таассурот қолдиради. Шоирнинг жонлантириш ва ўхшатиш маҳоратидан усталик билан фойдаланганлиги баҳорнинг иттифоқчига, яшил дарахтларнинг соқчига, қуёшнинг олға қадам босаётган байроқдорга менгзалишида намоён бўлади.

Ҳозирги ўзбек болалар шеърятининг фаол ижодкорларидан бўлган Турсунбой Адашбоев “Ҳар бир манзара устида ишлаш ва картина яратиш санъатини устоз Қудрат Ҳикматдан ўрганганман”, деб бежиз айтмаган. Унинг “Баҳор тушиб келар тоғдан” шеър ушбу эътирофга яққол далил бўла олади:

*Қорлар эриб, // Туни билан,
Ерга ёзиб // Яшил гилам,
Баҳор тушиб келар тоғдан.
Бойчечакдан // Чамбар бошда,
Таъзим қилиб, // Юрт, қуёшга,
Баҳор тушиб келар тоғдан.
Тобланиб // Қиш аёзида,
Синчалакнинг // Баёзида,
Баҳор тушиб келар тоғдан.
Қўлга олиб // Янғроқ торин,
Кўз-кўз қилиб // Иқтидорин,
Баҳор тушиб келар тоғдан.*

Мазкур шеърда ҳам йилнинг энг гўзал фасли бўлмиш баҳор тараннум этилган бўлиб, баҳор қишнинг қорларини эритиб, бошига бойчечакдан чамбар тақиб, ям-яшил гиламлар ёзилган ердан, келинчак янглиғ бутун кўрку тароватини кўз-кўз қилиб тушиб келади.

Ушбу шеърларда шогирдларнинг устоз изидан борганлиги куйидагиларда намоён бўлади: а) ҳар уч шеърнинг бандлари бешлик тарзида тузилган; б) ҳар уччала шеърда банднинг сўнги мисраси (“Баҳор келди” шеърида қисман бўлса-да) такрорланган ва такрор ёрдамида тасвирнинг, оҳангдошликнинг янада кучайишига эришилган; в) ҳар уччала шеърда ўхшатиш, жонлантириш ва сифатлаш бадий восита тарзида етакчи ўрин тутади; г) “Баҳор келди” шеърида табиатнинг уйғонганлиги, қадрдон баҳорни соғиниб кутганимиз, бир-бирининг дийдорига тўйган “ўрик гуллари”нинг табассуми, баҳорнинг нафақат гўзаллик фасли, балки “меҳнат баҳори”, яъни, меҳнат фасли эканлиги тараннум этилса, “Чикди майнинг олдига” шеърида табиат бутун чиройини кўз-кўз қилиб, “тоғларни шалола билан”, “адирларни лола билан”, “ғўзаларни тола билан” ясантриб, байрамга муносиб тайёргарлик кўради, “Баҳор тушиб келар тоғдан” шеърида баҳорнинг ўзи табиат келинчаги янглиғ яшил гилам ёзилган ердан оҳиста юриб, бошига бойчечакдан чамбар тақиб, юртга, қуёшга таъзим қилиб тоғдан тушиб келади. Натижада, ҳар уччала шеърда ҳам бадий маҳорат туфайли, гўзал табиат манзарасини яратишга эришилади. Бу гўзалликни бутун вужуди билан ҳис этиш натижасида, устоз-шогирдлар, айнан, бир манзаранинг жонлилигини ўзларига хос тарзда янада яққолроқ тасвирлашга эришганлар. Шунингдек, ҳар уччала шеърда ҳар бир банддаги алоҳида чизгилар ўзаро умумлашиб, умумий бир манзарани яратиб бериши Қудрат Ҳикматнинг “Чикди майнинг олдига” шеъри Қуддус Муҳаммадийнинг “Баҳор келди” шеъридан, Турсунбой Адашбоевнинг “Баҳор тушиб келар тоғдан” шеъри эса Қудрат Ҳикматнинг “Чикди майнинг олдига” шеъридан таъсирланган ҳолда яратилганини яққол кўрсатиб турибди. Бу ўринда, шуни ҳам қайд этиш керакки, айни бир мавзуда яратилган уч шеър уч шоирнинг ижодий мусобақасига ҳам ўхшаб кетади. Буни шеърдан – шеърга бадий мукамаллик, яхлитлик тобора ўсиб боришида кузатиш мумкин. Бу, ўз навбатида, уч авлод шоирларининг ижодларидаги ўзаро уйғунлик ҳамда авлодлар оша устозлар анъанасининг бардавомийлигидан далолатдир.

Мухтасар қилиб айтганда, инсон ҳаёти унинг неча йил умр кўриши билан эмас, балки ўзидан сўнг қандай ном қолдириши билан мазмун касб этади. Атиги қирқ уч йил умр кўрган, ижодининг энг юқори чўққисида ҳаётдан бевақт кўз юмган Қудрат Ҳикмат ижодининг давомини ҳозирги болалар адабиётининг етакчи намояндаси Турсунбой Адашбоев шеърларида кўриш мумкин. Шундай устозлар қўлида тарбия топган шогирдлар бор экан, ўзбек болалар адабиёти ривожланиш сари дадил қадам ташлайверади. Зеро, ўзбек халқининг суюкли шоири Эркин Воҳидов айтганидек:

*Афлотунга шогирд эди Арасту,
Ул шогирдга шогирд бўлди Искандар.
Бу олтин силсила давоми мангу,
Ўзи устоз бўлар устоз кўрганлар.*

Тоҳиржон УМИРЗОҚОВ,
филология фанлари номзоди

МИЛЛИЙ МАЪНАВИЯТ ВА ТИЛ МАДАНИЯТИНИНГ ТАРЖИМАДА АКС ЭТИШИ

Миллий маънавиятимиз ва тил маданиятимизнинг ривож топишига фаннинг бошқа барча соҳалари қатори таржимашунослик ҳам ўз улушини қўшиши лозим.

Айни пайтда, таржимондан хорижий тиллардан ўзбек тилига бевосита ёки билвосита ўгирилаётган аслият асарида мужассам бўлган миллий маънавият ва тил маданиятини таржима тили халқига аслиймонанд тарзда етказиб бериш талаб қилинади.

Таржимоннинг вазифаси аслият асарида ижодкор томонидан моҳирона тасвирланган миллий маънавият ва тил маданиятини таржима тилида қайта яратишдан иборат. Агар таржимон аслиятда мужассам бўлган миллий маънавият ва тил маданиятини таржима тилида нотўғри талқин этса, биринчидан, аслиятдаги асар ва унинг муаллифи ҳамда ана шу асар мансуб бўлган халқ шаънига доғ тушириб қўяди. Иккинчидан эса таржима тили халқининг миллий маънавияти ва тил маданиятига нисбатан ножоизлик пайдо бўлади.

Фикримизнинг тасдиғи сифатида қуйидаги таржималарга назар солайлик:

1. Ирланд ёзувчиси Ж.Жойснинг “Улисс” асари рус тилига нотўғри таржима қилинганлиги оқибатида, русча таржимани ўқиган китобхон кўз олдида асардаги қаҳрамонлар ва улар тимсолида бутун ирланд халқи ичкиликка хуруж қўйган ҳамда зинога берилган маънавиятсиз миллатга айланиб қолган. Эҳтимол, шу сабабли ҳам ўзбек ёзувчиси Пиримкул Қодиров “Улисс” асарининг русча таржимасига асосланган ҳолда ушбу асарни ўзбек тилига таржима қилинишини мақсадга мувофиқ эмас, деб билган.

Асар бошланишида Маллиган ўзининг энг яқин дўсти Стивенга ҳазил-тойипа қилиб, уни **буюк иезуит** деб чақиради. Аммо русча таржимада **fearful jesuit** жумласининг аслиятдаги **very great jesuit (великий иезуит)** маъносига бутунлай қарама-қарши маъноли **несчастный иезуит** жумласи ишлатилганлиги, **called up** сўзининг **крикнул** эмас, балки **позвал** маъносида эканлиги ва **coarsely (внезапно)** сўзининг **грубо** маъноси йўқ эканлиги эътиборга олинмаганлиги оқибатида, русча ва ундан қилинган ўзбекча таржимада аслиятдаги қаҳрамон нутқ маънавияти ва тил маданияти бузилган:

– He held the bowl aloft and intoned: Introibo ad altare Dei. Halted, he peered down the dark winding stairs and **called up** coarsely: – Come up, Kinch. Come up, you **fearful Jesuit** // Он поднял чашку перед собою и возгласил: – И подойду к жертвеннику Божию. Остановясь вниз, в сумрак винтовой лестницы, и грубо крикнул: – Выходи, Клинок! Выходи, **иезуит несчастный!** // У қўлидаги идишни баланд кўтариб хитоб қилди: – Раббим меҳробига киргайман. У тўхтаб пастга қоронғи бурама зиналарга назар ташладида, хириллаган товуш билан қичқирди: Бу ёққа чиқ, Кинч. Кел бу ёққа, **разил шайтон.**

Инглиз тилидаги **harlot** сўзининг луғавий маъноси **проститутка (фоҳиша)**, аммо унинг **сотқин** кўчма маъносига ҳам эга эканлиги луғатларда кўрсатиб қўйилган. Масалан, рус тилида “**политическая проституция (сиёсий сотқинлик)**” бирикмаси мавжуд. Асарда **harlot** сўзи ишлатилган речитатив (ашула оҳангида айтиладиган сўзлар) берилган жойдан олдин, бу сўзнинг **сотқин** маъносида эканлигини англа-тувчи контекстга эътибор бермаганликлари оқибатида, таржимонлар инглиз халқини фоҳишага чиқариб қўйишган:

*The harlot's cry from street to street
Shall weave old England's winding sheet.
И крики шлюх глухой порой
Британия, ткнут саван твой.
Қизларнинг саси келур,
Баданларин сотурлар,
Кўҳна Англия кафан,
Тинмай кафан тикурлар*

Ушбу вазиятда, Ж.Жойс ўзининг прототиби Стивенга унинг ҳамсуҳбати тилидан: “Англия яҳудийлар қўлида. Улар барча муҳим ўринларни молияни ҳам, матбуотни ҳам эгаллаб олишган. Бу эса миллатнинг таназзулидан дарак. Яҳудийлар бирлашиб олган жойда, улар миллатнинг бутун қонини сўриб оладилар. Ҳеч шубҳа йўқки, яҳудий чайқовчилар бизни хароб қилувчи кори бадларини аллақачон бошлаб юбордилар. Кўҳна Англия жон бераяпти”, деб айтиши билан сиёсий сотқинликни назарда тутган. Бизнингча, ушбу речитативда Ж. Жойс назарда тутган фикр қуйидагича бўлган:

Сотқиннинг бетўхтов аюҳанноси
Кўҳна Англияга чақирар кафан.

Қуйидаги вазиятда эса Ж. Жойс ирланд халқининг бир-бирларига меҳр-оқибатлилиги ва маънавиятлигини ифодалаган, аммо русча ва ўзбекча таржималарда ирланд халқи ичкиликка хуруж қўйган миллатга айланиб қолган:

*Then here's a health to Mulligan's aunt
And I'll tell you the reason why.
She always kept things decent in
The Hannigan famileye.
За тётку Маллигана бокал
Мы выпьем дружно до дна
Она приличья свято блюдет
В семье у Ханнигана.
Дўстлар ичайлик хола учун,
Бордур холаси Маллиганнинг,
Саранжом-саришта рўзғори,
Хонадони Ҳанниганнинг...*

Бизнингча:

*Маллиган холаси бўлсин саломат,
Сабабин сўрсангиз мен сизга айтай:
Хола фаросати ва саранжомлиги*

Ҳанниган рўзгорин қилди саришта.

Асарнинг бошқа бир жойида Ж. Жойс Маллиган номидан ўзининг айрим нопок аёлларга бўлган нафратини ифодалаган, аммо таржимонлар ушбу маънони ифода-лай олмаганлар:

– *Redheaded women buck like goats.*

(Сўзма-сўз: Қизилсочли аёллар сакрайди ўхшаб эчкиларга.)

Рыжие бабы блудливы, как козы.

Малла хотинлар анави эчкига ўхшаб кулишарди.

Таъкидлаш жоизки, **Redheaded** сўзи **рыжие** деган маънони англатмайди. **Рыжий** сўзига инглиз тилида **blonde** сўзи тўғри келади. Бундан ташқари, **buck** феълининг рус тилида **блудливый** маъноси йўқ. Ушбу вазиятда эчкининг бошқа ҳайвонларни тўғри йўлга бошловчи ҳайвон эканлиги таржимонларнинг хаёлига келмаганлиги оқибатида, у зинокорга айланиб қолган. Бизнингча, ушбу гапнинг таржимаси ўзбек тилида “– Бу аёллар шаҳар кўрган эчкига ўхшайди-я!” тарзида берилганда, Ж. Жойс назарда тутган маъно ифодаланган бўларди.

Асардаги қуйидаги вазиятда Ж.Жойс асар персонажи нутқи орқали китобхонни аллоҳ қудратига тан беришга чақирган, аммо ушбу маъно русча таржимада **А кто говорит, я не бог** тарзида нотўғри ифодаланганлиги оқибатида, аллоҳга ширк келтириб қўйилган. Ўзбекча таржимада эса, **худо ўғлидирман** жумласининг берилиши билан ислом динига мансуб бўлган ўзбек халқи нутқ маънавиятига путур етказилган:

If anyone thinks that I amn't divine

He'll get no free drink when I'm making the wine

But have to drink water and wish it were plain

That I make when the wine becomes water again.

А кто говорит, я не бог, тем плутам

Винца, что творю из воды, я не дам.

Пусть пьют воду, и тайна ясна,

Как снова я воду творю из вина.

Мен худо ўғлидирман, ким ишонмаса,

Мен билан текин асло ичиша олмас.

Мен сувдан ароқ ясаб, кўза тўлган кун,

Томоғидан сув ўтмас, ўзидан кўрсин.

Бизнингча:

Ким мени демаса худога яқин,

Насиб этмас сувдан қилган шаробим.

Ва, у мўъжизага пол қолар, албат,

Ясаган шаробим айланса сувга.

2. Жанубий Африка ёзувчиси П.Абрахамснинг “Қабрдаги гулчамбар” асарининг рус тили орқали қилинган ўзбекча таржимасидаги қуйидаги вазиятларда инглиз ва рус тилларидаги саломлашишни ифодаловчи бирликлар ўзбек тилига нотўғри таржима қилинган. Ушбу бирликлар ўзбек тилига “Салом!” – “Салом!” тарзида эмас, “Ассалому-алайкум!” (Сизга аллоҳнинг саломи (яхшилиги) бўлсин!), “Ва алайкум ассалом ва раҳматуллоҳу ва баракотух!” (Сизга ҳам аллоҳнинг саломи (яхшилиги), раҳмати ва баракоти бўлсин!) бирликлари билан таржима қилинганда, ўзбек китобхо-

нининг аждодларга хос миллий маънавияти ва тил маданиятини қайта тикланишига эришилган бўларди:

1. – *Good morning! Доброе утро!* // – **Салом!**
2. – *Good evening!*
- *Good evening!, he said.*
- *Добрый вечер!,*
- *Добрый вечер!, – сказал он.*
- **Салом!**
- **Салом!**, – дея жавоб берди йигит.

3. Рус ёзувчиси М.Горькийнинг “Тубанликда” асарининг ўзбекча таржимасида рус тилидаги “Ей богу!” жумласини: “**Худо урсин!**” тарзида берилиши билан ўзбек халқининг миллий маънавияти ва тил маданиятига хос бўлмаган ҳолат юзага келиб қолган:

“Дедушка! Ей богу ... было это! Студент он ... француз был ... И так он меня любил! ...” // “Буважон! Худо урсин ... ошиқ бўлганман! Ўзи студент ... француз эди ... Мени бирам яхши кўрардики, асти қўяверинг!”.

Ислон дини ахлоқий меъёрларига кўра, “Худо урсин!” деб қасам ичиш маънавий-ятсизлик ҳисобланади. Шунинг учун, “Ей богу!” жумласи ўзбекчада “Худо хақи!” тарзида берилганда маънавийтимиз ва маданиятимизнинг ифода шаклига мос тушарди.

Хулоса қилиб айтганда, таржима асари китобхон учун миллий маънавият ва тил маданиятини шакллантириш ҳамда ривожлантириш омили бўлиши лозим.

Санъатшунослик

Саъдулло ҚУРОНОВ

БИР ТЕАТР ТАРИХИГА НАЗАР

“Халқ уйи”, Ҳамза театри, “Ёш гвардия” театри, Аброр Ҳидоятлов театри, Ўзбек Давлат драма театри – санъатсевар халқимиз учун кадрдон номлар. Бу номлар 1919-1924 йиллар давомида азим Тошкентнинг Эски шаҳар ҳудудида барпо этилган театр биносига тегишли. Салкам юз ёшни қоралаган ва ҳамон оҳори тўкилмайд келаётган бинода бугун Ўзбек Давлат драма театри фаолият кўрсатмоқда. Биз, бежиз, бино ва театрни айро ҳолда қўйишга уринмадик. Зеро, бино тарихи театрникидан бирмунча олдинроқ бошланади. Бино

қурилишида Тошкентнинг бир гуруҳ бойлари жонбозлик кўрсатадилар. Машҳур Зариповлар сулоласининг етакчиларидан бўлган бойлар қурилишга раҳнамолик қилишиб, ўз ёнларидан йигирма тилла тангани бу хайрли иш учун ажратадилар. Бино халқ ҳашари йўли билан, лойиҳа асосчиларидан бири Саид Каримбой ҳовлиси ўрнида қад ростлайди. Ғулом Зафарийнинг “Ҳалима” номли спектакли мазкур театр биносида қўйилган илк саҳна асари бўлган. Тошкентликларнинг энг севимли гўшаларидан бирига айланган театр, дастлаб, “Халқ уйи” номи билан аталади. 1939 йилдан бошлаб, бинода Ҳамза театри ўз фаолиятини бошлайди. Биз фаолиятини ёритмоқчи бўлганимиз Ўзбек Давлат драма театри 1968 йил, Ҳамза театри бошқа биного кўчирилганидан сўнг ташкил топади. Театрнинг илк номи “Ёш гвардия” бўлиб, Максим Каримовнинг “Дийдор” спектакли билан очиб берилади. Шундан сўнг, “Ўн саккиз ёшлигим”, “Биринчи бўса”, “Учинчи орзу”, “Беш кунлик кувёв”, “Отасининг қизи”, “Эзоп”, “Отилмаган ўқ”, “Хур қизлар” сингари спектакллар саҳна юзини кўриб, томошабинлар кўнглидан жой олди. Ўша кезлари театрга Эргаш Масафаев бош режиссёр этиб тайинланади. Ширин Азизова, Тўғон Режаметов, Азиза Бегматова, Каромат Агзамов, Исамат Эргашев, Фарход Аминов, Мадина Тўхтаева, Доно Бобохонова, Малика Иброҳимова, Ноила Тошкенбоева каби артистлар биринчи ижодий жамоа ҳисобланадилар.

Албатта, янги жамоанинг фаолияти осон кечмаган. Асосан, ёшлардан ташкил топган ижодий гуруҳни олдинда машаққатли меҳнат, тинимсиз изланишлар кутарди.

Истеъдодли бу ёшлар жамоасига чинакам санъаткор-рахбар сув ва ҳаводай зарур эди. Шу маънода, театрдаги ижодий, бадиий юксалиш 1984 йилдан бошланган десак, хато бўлмайди. Боиси, ўша йилдан театрга бош режиссёр этиб Баҳодир Йўлдошев тайинланади. Маҳоратли режиссёр бунга қадар Ҳамза (ҳозирги Ўзбек Миллий академик драма) театрининг бош режиссёри эди. Ўзбекистонда хизмат кўрсатган санъат арбоби ва бир қанча Давлат мукофотлари совриндори бўлмиш Баҳодир Йўлдошев қўл остида шаклланган ижодий гуруҳ фаолиятида янгилинишлар юзага келди. Биринкетин XX аср ўзбек театрининг энг сара спектакллари сахна юзини кўра бошлади. Айниқса, режиссёр сахналаштирган "Вейтсайд воқеаси" ва "Қора камар" спектакллари алоҳида аҳамиятга молик. Ўзбекистон халқ ёзувчиси Шукур Холмирзаевнинг "Қора камар" пьесаси асосидаги спектакль театрининг бадиий савиясини юқори поғонага олиб чиқиш асносида, Давлат мукофотида сазовор бўлди. Бу спектакль халқимиз ҳаётидаги юксак ижтимоий-маданий воқеа даражасига кўтарилади. Чунки, илк бор бу спектаклда босмачи тамғасидаги чинакам ўзбек ватанпарварининг асл қиёфаси озодлик йўлида, мустақиллик ғояси учун қаҳрамонона кураш олиб борган фидойи ўғлон сифатида ҳаққоний тасвирланади.

Шу йиллар мобайнида, театрининг мавқеи юксалиб, ижодий гуруҳ республиканиннг энг кучли жамоаларидан бирига айланди. Ўзига хос йўналишда сахналаштирилган "Майсараниннг иши" (1988) спектакли Олмаота шаҳрида ўтказилган Марказий Осиё ва Қозоғистон театрларининг нуфузли "Наврўз" фестивалида бош мукофотга сазовор бўлиб, ижодий гуруҳ Москва шаҳри, кейинчалик эса Германия республикасида гастрол сафарларига чиқадилар. 1989 йил "Шарқ алломалари" номли спектакль Ирландия ва Буюк Британия бўйлаб намойиш этилди. Ўтган давр мобайнида, театрда "Келинлар кўзгалони" (янгидан тикланган вариант), "Фармонбиби аразлади", "Зиёфат", "Маъмура кампир", "Қитмир", "Бухорои шариф" каби спектакллар сахна юзини кўрди.

1990 йил 24 сентябрдан театр Абдор Ҳидоятлов номидаги Ўзбек драма театри деб атала бошланди. Шу даврларда театрга Россия, АҚШ, Туркия, Тожикистон мамлакатларидан режиссёрлар таклиф этилиб, "Алвидо, ҳаёт", "Қирол Лир", "Гўзаллар ва миршаблар", "Отелло" спектакллари ўзбек томошабинларига тақдим этилди.

2008 йилга келиб, бу даргоҳ Ўзбек Давлат драма театри деб атала бошланди. Бугун театр ижодий жамоасида Ўзбекистон халқ артистлари Афзал Рафиқов, Элёр Носиров, Дилбар Исмоилова, Азиза Бегматова, Ўзбекистонда хизмат кўрсатган артистлар Доно Бобохонова, Неъмат Алимов, Жумадилла Раметов, Мадина Тўхтаева, Назира Абдувоҳидова, Муножот Тешабоева, Раъно Зокирова, Ҳошим Арслонов ҳамда

Гулбахор Йўлдошева, Муҳаббат Абдуллаева, Шоҳида Узоқова каби таниқли актёрлар ва бир қатор ёш ижодкорлар фаолият кўрсатмоқдалар. Ижодий гуруҳга истеъдодли режиссёр Сайфиддин Мелиев ва труппа раҳбари Хадича Ризавалар бошчилик қилишмоқда.

Ҳозирда, маъмурият ва ижодий гуруҳ театр фаолиятида янги саҳифани очмоқда, десак адашмаймиз. Зеро, ёш истеъдодларнинг кашф этилиши ва театр труппасида уларнинг аҳамияти ортиши, ижодий гуруҳнинг янгилиги, ёшариб бораётганидан далолат беради. Бу борада, ёш ва изланувчан режиссёр Сайфиддин Мелиев фаолиятига ҳам алоҳида тўхталиб ўтиш жоиз. Унинг янги ва ўзига хос йўналишлардаги ижодий изланишлари театрни бадиий жиҳатдан янги босқичга олиб чиқмоқда. Чунки кейинги йилларда саҳналаштирилаётган спектакллар ғоявий-бадиий жиҳати билан нафақат шу театр тарихидаги саҳна асарларидан, балки бутун ўзбек спектакллари-дан фарқланиб туради. Сайфиддин Мелиев саҳналаштирган “Бахт эшик қоққанда”, “Қуроқ”, “Медея”, “Эзгулик йўлида”, “Жийдалийлар”, “Кўкка учган орзулар”, “Мувозанат” каби спектаклларда турмушимиздаги жиддий мавзуларга эътибор қаратилиб, уларда жамиятимизнинг айна дамдаги муаммолари ўзининг бадиий аксини топади. Хусусан, Шўхрат Ризаев ва Нуруллоҳ Аббосхонларнинг асари асосидаги “Эзгулик йўлида” ва Улуғбек Ҳамдамнинг “Мувозанат” романи асосидаги “Мувозанат” спектакллари ижтимоий-маданий ҳаётимиздаги катта ҳодиса, деб аташ мумкин. Бу спектаклларда мустақилликка эришганимиздан сўнг эришилган ютуқлар, жамиятдаги ўзгаришлар ва муайян воқеа-ҳодисалар силсиласида шаклланган кишилар руҳияти бутун сабаб-оқибатлари билан ифодаланган. Спектакллардаги ҳақиқий ватанпарвар инсоннинг юрти ва миллати равнақи йўлида кечган заҳматлари жамиятимиз аҳли учун ибрат бўлиб, биз улар сиймосида чинакам замона қаҳрамонларини кўришимиз мумкин. Яқиндагина Бухоро шаҳрида бўлиб ўтган Театр санъати ҳафталиги давомида “Эзгулик йўлида” спектакли намойиш этилиб, мутахассислар томонидан замонамиз қаҳрамони сиймосини ёритиб берувчи сара асарлардан бири сифатида эътироф этилди. “Медея” (Еврепид) ва “Кўкка учган орзулар” (Жон Стейнбек) каби спектаклларни ҳам театрдаги ижодий юксалишни кўрсатувчи асарлар қаторига киритиш мумкин. Юртимизда бўлиб ўтган Art Week Style.uz – 2011 санъат ҳафталиги доирасидаги иккинчи Халқаро театр фестивалида Сайфиддин Мелиевнинг “Медея” спектакли махсус диплом билан тақдирлангани ҳам фикримизни тасдиқлайди.

Бу юксалишларда театр бадиий кенгашининг муаллифлар билан қилаётган ижодий ҳамкорлиги ҳам алоҳида ўрин тутади. Албатта, кенгаш томонидан ҳозирги томошабин талабадаги асарлар драматургларга буюртма қилиб ҳам ёздирилади. Аммо Э.Носиров, С.Мелиев, Д.Исмоилова, С.Аҳроров, Х.Ризаева каби ижодий кенгаш аъзолари бу билан чекланиб қолмай, жаҳон ва ўзбек адабиётининг ёрқин намуналарини саҳналаштиришга жиддий аҳамият қаратмоқда. Саҳналаштирилаётган асарлар, асосан, замонавий адабиётимизга мансублиги боис, аксарият спектакллар бевосита муаллифларнинг иштирокида, улар билан ҳамкорликда саҳналаштирилмоқда.

Шуни таъкидлаш жоизки, бу каби спектакллар томошабин эстетик дидини шакллантиришда муҳим аҳамият касб этади. Айнан, шундай саҳна асарлари томошабиннинг театрда бўлган муҳаббатини янада оширмоқда. “Медея”, “Эзгулик йўлида”, “Мувозанат” каби спектаклларга томошабинларнинг қўйилиб келиши ва икки юз эллик кишига мўлжалланган ўриндиқларга сиғмай, спектаклни тик турган ҳолда кузатиши фикримизга далил бўла олади.

Театр фаолиятининг юксалишида, маъмурият томонидан олиб борилаётган ишларнинг ҳам аҳамияти катта. Ҳозирда, театрда санъатшунослик фанлари номзоди Саидамин Аҳроров директорлик қилиб келмоқда. Талабчан ва табиатан янгиликларга хайрихоҳ раҳбар қўл остидаги бир юз олтмиш уч кишилик театр жамоаси мавқеи кундан-кунга ортиб бормоқда.

Раҳбарият театрда истеъдодли ёшларни жалб этишга жиддий аҳамият қаратади. Ижодий гуруҳнинг саксон фоизи ёшлар бўлиб, улар билан ишлаш ва уларга кенг имкониятлар яратиб беришда ушбу театр олдинги сафларда туради. Бугун театрда П.Норматов, Д.Масаидов, Б.Мирмақсудов, Т.Мирмақсудова, Ф.Мелибоева, И.Муродова,

С.Лутфуллаев, Ф.Мухторов, Р. Эгамбердиев, С.Мансуров, Ю. Хайдарова, И.Очилов, Н.Тошматова каби ихтидорли ёшлар фаолият юритмоқдалар. Улар нафақат сахнада, балки, “Ўзбектелефильм” ва бошқа тижорат киностудиялари томонидан суратга олинаётган фильмлар орқали ҳам халқимиз кўнглидан жой олиб келмоқдалар.

Кейинги йилларда театр жамоаси юртимизнинг турли вилоятларига тез-тез сафарлар уюштириб туришни яхши йўлга қўйиб олган. Буни, театрнинг ажралиб турувчи

хусусияти сифатида ҳам кўрсатиш мумкин. Ижодий гуруҳ ўзларининг жиддий мавзудаги сахна асарлари билан турли давлат ташкилотлари ва бевосита театрға келиб спектакль кўриш имконияти чегараланган муассасаларда ҳам намоишлар кўрсатиб туришади. Баъзан, худди шу каби чиқишлар Тошкент маҳаллалари бўйлаб ҳам амалга оширилади. Бу эса театр санъатининг юртимиздаги барча ҳудудларга ва жамиятимизнинг турли қатламларига кириб боришини таъминлайди.

Театрда яна бир хайрли ишга қўл урилган. Ўзбекистонда ҳизмат кўрсатган артист Жумадилла Раметов ташаббуси билан театр қошида махсус соқовлар студияси иш олиб бормоқда. Бу студияда эшитиш қобилияти бўлмаган ногирон одамлар учун имошорали спектакллар, соқов артистлар ижросида сахналаштирилиб келинмоқда. Жумадилла Раметов режиссёрлигида сахналаштирилган “Беш кунлик кувёв”, “Қақилдоқ” спектакллари юртимизнинг турли вилоятларида ногиронларга хайрия йўли билан намоиш этилди.

Кейинги пайтларда, мутахассислар ёки санъатга яқин кишиларнинг “Одамлар театрға қайтишмоқда” деган сўзларини кўп эшитмоқдамиз. Албатта, бу гаплар бежизга эмас, зеро, қайси театрға юзланманг қизгин ижодий фаолиятга дуч келасиз. Хусусан, мамлакатимизнинг нуфузли жамоаларидан бири – Ўзбек Давлат драма театри ижодкорлари ҳам томошабинларнинг сахна асарларига бўлган муҳаббати янада ошишига ўз ҳиссаларини қўшиб келишмоқда. Биз эса уларга мана шу заҳматли ва хайрли ишларида янаям зафарлар тилаб қоламиз.

Гулқайчи

Шухрат МАТКАРИМ

КИЧИК ҲИКОЯЛАР

ФИКРСИЗ ОДАМ

Бу одамнинг юзи йўқ. Демак кўзи йўқ, қоши йўқ. Умуман боши йўқ.

Унинг силлиқ таралган сочи бор, холос. Яна оғзи ҳам. Лекин лаблари йўқ. Чунки, лаблар қимтилиши ё кулиши муқаррар. Шунинг билан бирор кайфият ифода этилиши мумкин. Бу эса хавфли. Сабабики, бу одамнинг ўз фикри йўқ, демак ўз кайфияти йўқ. Шунинг учун унинг юзи йўқ, кўзи йўқ, қоши йўқ, боши йўқ.

Ялтираган сочлари орасида эса худди ақчадондаги каби тирқиш бор. Ақчадонга танга ташланса, бу тирқишга ундан юқориқда турган одамлар фикр ташлайдилар. Ва бу одамнинг юзида, айтайлик, кўз пайдо бўлади жилмайган ёки қош пайдо бўлади чимирилган.

Хуллас, мен шу одамни танийман. Унга ишим ҳам тушиб туради. Яқинда қабулида бўлдим.

– Ассалому алайкум!

– Келинг, келинг! – деди у курсисидан туриб мени кутиб олар экан меҳр билан. – Биз ёқларга ҳам келар экансиз-ку!

Унинг юзида лаблар пайдо бўлган, улар кулар, кўзлар пайдо бўлган, улар табассумдан қисилган эди. Ишим битишига дарров ишондим. Ва яна билдимки, юқоридагиларнинг мен тўғримидаги фикрлари яхши. Бундан қониқиш туйдим. Ҳаммамиз ҳам худбинмиз-да оз-моз!

Лекин кутилмаганда ўша ишим битмади. Қўнғироқ қилдим хавотирланиб. Ўзимни танитдим. У эса узоқ вақт эслолмай турди. Бўш келмадим. Ён бермади. Эзмалик қилиб ёпишиб олдим. Қайириб ташлади. Овозида қаҳр бор эди унинг .

Демак, ўйладим мен, юқориқдаги кимгадир ёқмайман. Ахир ҳаммага ҳам бирдай ёқиш мушкул-да! Қолаверса, шу арзимаган ишимнинг битиши учун нега бунча хор бўлишим керак?! Тугоқиб кетдим. Отландим. Юзига туфурмоққа. Бордим. Хонасида ўтирган экан. Оқ куйлак , қора костюм – шим кийган, галстук таққан бир махлуқ. Қўли бор, оёғи бор, қулоғи, сочи бор. Лекин юзи йўқ. Туфирдим! Со-

чидан пастга, галстугидан юқорироққа. У қилт этмади. Бир сўз ҳам айтмади. На раҳмат ва на лаънат. Чунки унинг юзи йўқ, кўзи йўқ, қоши йўқ, боши йўқ. Унга ба-рибир.

Шундай кун кечиради фикрсиз одам.

ЧОРРАҲАДАГИ «АҲМОҚ» ОДАМ

Аввалига қаттиқ кўрқиб кетдим. Кейин ўз танимни ўзим ҳис қилмай туриб қолдим.

Чурр!!! Ҳуштак яна қаттиқ чириллаганида ҳушимга келиб атрофга алангладим. Теварагимда машиналар “шув-шув” ўтар, ҳайдовчилар менга норози бақраярдилар.

Чуррр!

Энди ҳуштак чалаётган кишини кўрдим. У йўл четида турар, кўлига қизил латта боғлаб олган ҳаваскор дружиначи экан. Менга шахт билан “қайт, қайт” ишорасини қиларди. Ноилож йўл ўртасидан изимга қайтдим.

– Жонингиздан умидингиз борми? – қулоғим остига келиб шанғиллади у. – Невчун йўл берк вақтида кесасиз кўчани?!

Кун анча салқин бўлишига қарамай унинг манглайида реза-реза тер, эрталабдан бақирса керак, овози бўғилаёзган эди.

У жавоб кутмай тагин бир тўда эътирозларини бидирлаб ташлади. Чамаси менинг жавобим ёки ўзимни қандай оқлашим унинг учун аҳамиятсиз эди. Унинг учун ўзи ва қилаётган иши муҳим эди. Мен эса ўнғайсизланиб бошқа ёққа қарадим.

– Сиз, сиз не ёққа борасиз?! – хириллади энди ўша овоз аллақачон анча узокда.

Қарадим. Семизликдан пишиллаб зўрға юриб келаётган хотинни дружиначи қорнига деярлик туртиб тўхтатди.

– Қаранг! Сиз учун йўл ёпиқ-ку!

Хотин унга ҳеч нарса демади, орқасига ҳам қайтмади. Ўша дружиначи сабаб яшил чироқ ёнишини мажбур кутаётган йўловчилар йигитнинг нега бунча ёниб қуяётганлигини тушунмай, баъзилари эса асабийлашиб кифтларини қисиб кўйишарди.

Чур! Чурр!

Энди дружиначи йўлнинг нариёғидаги ўтиш қондасини бузаётганлар томонга ола таёғини важоҳат билан силкитиб югура кетди.

– Қайтинг, қайтинг, қайтинг ахир орқага!

Шунда ёнимда турган йўловчиларнинг бири тўнғиллади.

– Калласи жойида эмасга ўхшайди бу бечоранинг!

– Аҳмоқ! – деди бояги семиз, юзи рапидадай хотин. У ҳам яшил чироқ ёнишини кутаётганлар сафига қўшилган эди. – Қип-қизил аҳмоқ!

Ёнимизда турганлардан бири яшил чироқ ёнишини кутишга сабри чидамай йўлни кесиб ўта бошлаган эди, “Аҳмоқ” биз томонга югурди. Чурррр!!!

– Тўхтанг, қайтинг!

Машиналар шовқини унинг овозини кўмиб кетди. Шу пайт қайсидир машина қаттиқ тормоз берди: “ғийқққ!!!” “Аҳмоқ” чап бераман деган эди бошидаги

дўпписи учиб кетди. Тормоз берган машинанинг шофёри – барзанги йигит туша солиб “Аҳмоқ”нинг жағига мушт туширди:

– Ўлгинг келдими?!!

“Аҳмоқ”нинг икки қўли жағида, кўзи ёнида тиржайиб турган қоидабузарда эди. Барзанги шартта машинасига ўтирди-да, жўнаб қолди. “Аҳмоқ” эса қоидабузарни четга ундай бошлади. У кўнмади. Иккови, “сен не дейсан, мен не дейман” деб, йўл ўртасида тиралишиб қолдилар. Улар бир-бирларини туртишар, итаришар, бири-биридан қаттиқроқ бақиришга ҳаракат қилишарди. Машиналар эса ёнверларидан “ғир-ғир” ўтишарди. Энди қоидабузар билан “Аҳмоқ” ўрта йўлда расманасига талашардилар. Не бўлди-ю қоидабузар “Аҳмоқ”нинг кўкрагидан итариб юборди. Машиналар кетма-кет қаттиқ тормоз бера бошладилар. Қоидабузар чақчайганича котиб қолди.

Машина босиб кетганди чорраҳадаги “Аҳмоқ” одамни!

Ўтган асрнинг 90-йиллари

МУНДАРИЖА

ЎЗБЕКИСТОН ЁЗУВЧИЛАР
УЮШМАСИ ЙЎЛЛАНМАСИ БИЛАН

Муҳаммад Али. Сулола. Очерк 3

ШЕЪРИЯТ

Гулчехра Жўраева.

Дўстинг бўлса, ўхшасин дўстга. Шеърлар 14

Азим Суюн. Борар маконимиз кўнгил бўлсин. Шеърлар 35

Шукур Курбон.

Юксалиш энди биз томонлардадир. Шеърлар 54

Усмон Кўчқор. Севинч бўлиб борган умидим. Шеърлар 58

Ойгул Суюндикова. Баҳорнинг ilk кунлари. Достон 74

Олимжон Холдор. Қатрада оламнинг акси бор. Шеърлар ... 86

Сайёра Жабборзода.

Нафосат саҳнида бўй чўзган гулман. Шеърлар 108

Саидахон Зиқрияева. Бизга дийдор ғаниматдир. Шеърлар ... 111

БУЛОҚ КЎЗ ОЧДИ

Ватан – чарақлаб турган куёш... Шеърлар, ҳикоялар 96

ҒАЗАЛ БЎСТОНИ

Ориф Ҳожи. Хаёлинг шавқи-ла... Ғазаллар 121

БОЛАЛАР ДУНЁСИ

Оллоберган Пўлат. Гул шоҳида капалак. Шеърлар 137

НАСР

Комил Аваз. Созанда. Романдан парча 18

Ҳаким Сатторий. Соғинч. Романдан боблар 62

Раҳимжон Раҳмат. Адашвой. Ҳикоя 80

Анвар Суюнов. Ота ва ўғил. Ҳикоя 113

ЖАҲОН ҲИКОЯЛАР ХАЗИНАСИДАН

Шавкат Булут. Марямнинг кўз ёшлари. Ҳикоя 89

ЁДНОМА

Шукрулло. Буни ҳаёт дейдилар 106

ЙИЛЛАР, ВОҚЕАЛАР, ТАҚДИРЛАР

Наим Каримов. Ғулом Зафарий 40

МУШОҲАДА

Зухра Мамадалиева. Симуруга етолмаган қушлар.

Фалсафий трактат 92

МЕРОСИМИЗНИ ЎРГАНАМИЗ

Толибжон Рўзиев. Умир Увайсий талқинида 118

АДАБИЙ ЖАРАЁН МИНТАҚАЛАРИ

Марио Варгас Льюса. Ёш романнависга хат. Бошланиши ... 125

МУЛОҲАЗА

Ҳотам Умутов. “Адабиёт – ҳаёт дарслиги...” 139

АДАБИЁТШУНОСЛИК

Дамин Тўраев. Адабий макон, жамият ва инсон муаммоси ... 144

Йўлдош Солижонов. Гўзалликнинг турфа ранглари 149

Нормат Йўлдошев. Ёниқ қалб мунаққиди 152

Машҳура Шералиева. Насрда лиризм ва кино 156

Дилором Тўраева. “Ўзи устоз бўлар устоз кўрганлар” 162

Тоҳиржон Умирзоқов. Миллий маънавият ва

тил маданиятини таржиманда акс этиши 165

САНЪАТШУНОСЛИК

Саъдулло Қуროнов. Бир театр тарихига назар 169

ГУЛҚАЙЧИ

Шухрат Маткарим. Ҳажвий ҳикоялар 173

ШАРҚ ЮЛДУЗИ

2012

1-сон

Муассис:

ЎЗБЕКИСТОН ЁЗУВЧИЛАР
УЮШМАСИ* Муаллифлар фикри
тахририят фикри деб қабул
қилинмасин.Тахририятга юборилган
материаллар муаллифларга
кайтарилмайд.* Обунага монъелик
кўрсатилса,
Тошкент – 100000,
«Амир Темур» тор
кўчаси, 2. Республика
«Матбуот тарқатувчи»
акциядорлик
компаниясига мурожаат
қилинсин.
Обуна индекси — 911

Манзилимиз:

100127, Тошкент шаҳри,
«Ўзбекистон» кўчаси, 16-а уй.

Телефонлар:

227-00-81, 245-22-99, 245-27-87

www.sharqyulduzi.uz

E-mail. sharqyulduzi1931@mail.ru

Босишга рухсат этилди
10.02.2012 йил.

Қоғоз бичими 70x108 1/16.

Офсет босма усулида тип.

№ 1-қоғозга босилди.

Босма тобоғи 11.

Шартли босма тобоғи 15,4.

Нашриёт ҳисоб тобоғи 17,2.

Адади 3150 нусха.

Буюртма № 11-12

Журнал Ўзбекистон Матбуот ва
ахборот агентлигида 0562–рақам
билан рўйхатга олинган.
«Ўқитувчи» НМИУ босмаҳонасида чоп
этилди.

Қорхона манзили:

Тошкент шаҳри, Юнусобод тумани,
Янгишаҳар кўчаси, 1-уй.Журнал икки ойда бир марта чоп
этилади.

Саҳифаловчи ва дизайнер:

Ақбарали Мамасолиев

Мусаҳхихлар:

Дилфуза Маҳмудова,

Сайфуллаев Муҳаммадсодиқ

Copyright © «Шарқ юлдузи»